

પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર

સરળ ભૂગોળમાળા

મણકે ત્રીજે

હિંદુસ્તાન

ગુજરાતી પાંચમા ધોરણ માટે

દોશી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૦૫૮૮ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ િ૨૬૨-૧૧૧

વિષય મૃદુલ : ૮૪૪ : ૨ : ૨

પ્રાથમિક શાળાઓનાં ધોરણો માટે

સરળ ભૂગોળમાળા

મણકો ત્રીજો

હિંદુસ્તાન

પ્રયોજક

દ્વારકાદાસ મોતીચંદ દોશી

બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી. (ઓનર્સ), ટી. ડી. (લંડન).

હેડમાસ્ટર, ગવર્નમેંટ હાઈસ્કૂલ, નડિઆદ.

પ્રકાશક

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ,

નાણાવટ, સુરત.

૧૯૩૪

કિંમત રૂ. ૦-૫-૦

પ્રથમ આવૃત્તિ]

[પ્રત ૨,૧૦૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૦૫૮૮

૮૪૬:૨:૨

Printed by
Vajeram Mansingh
AT THE "SURAT CITY" PRINTING PRESS,
Near Chauta Bridge, SURAT.

AND
PUBLISHED BY
BALUBHAI KARSANDAS
OF MESSRS. KARSANDAS NARANDAS & SONS,
BOOK-SELLERS, NANAVAT, SURAT.

COPY RIGHT

પ્રસ્તાવના

ભૂગોળ શીખવવાની પદ્ધતિ સંબંધી જે મુખ્ય મુદ્દા ચર્ચવા જોઈએ, તે મારાં ‘ગુજરાત’ અને ‘મુંબઈ ઇલાકા’નાં પુસ્તકોમાં ધણાખરા ચર્ચાઈ ગયા છે, તેથી તે સંબંધે અત્રે વધારે કહેવાપાણું રહેતું નથી; તોપણ અમુક બાબતો પર બાર મૂકું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

૧. શીખવતી વખતે જુના તથા નવા જ્ઞાનનો પૂર્વાપર સંબંધ દૃષ્ટિમાં રાખીનેજ કામ લેવું.

૨. કાર્યકારણનો સંબંધ બતાવ્યા સિવાય વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં કેટલુંક જ્ઞાન સંજ્ઞાડ ચોંટશેજ નહિ.

૩. વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ તોળીનેજ તેમની સાથે કામ લેવું.

૪. જુદી જુદી જાતના પ્રશ્નો તથા કૃતિઓ શિક્ષકે ઉપજાવીને વિદ્યાર્થીઓ પાસેજ બનતાં સુધી તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરાવવો તથા કૃતિઓ તૈયાર કરાવવી. ઇતેજર વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો બનાવવા પ્રોત્સાહન આપવું, અને એમ કરીને વિદ્યાર્થીઓની કલ્પનાશક્તિ તથા બુદ્ધિ ખીલવવી.

૫. વિષય રસમય કરવા માટે તેમાં જાતજાતનો નવીન રસ ઉત્પન્ન કરવાની યોજનાઓ કરવી. દા. ત. કોઈ પણ પ્રદેશ સંબંધી રમુજ અગર જ્ઞાનથી ભરપૂર અગર લોકોના વિચિત્ર રીતરિવાજ સંબંધી વાર્તાઓ કહેવી અને કહેવરાવવી, તથા શિક્ષણમાં ‘રમત’નો ભાવ દાખલ કરવો.

૬. ખર્ચ જ્ઞાનજ આપવા તરફ બહુ કાળજી રાખવી.

આ પુસ્તકમાં પણ આગલાં પુસ્તકોનીજ પ્રણાલિકા ચાલુ રાખવામાં આવેલી છે, તથા સત્ય વસ્તુનું સંશોધન કરીને ખરૂં જ્ઞાનજ વિદ્યાર્થીઓને મળે, તે બાબત તરફ ખાસ લક્ષ રાખવામાં આવેલું છે.

પ્રશ્નો અને કૃતિઓમાં પણ વિવિધતા દાખલ કરેલી છે, કે જેથી તે જાતના અનેક પ્રશ્નો અને કૃતિઓ શિક્ષક પોતે પણ ઉપજાવી શકે.

આશા છે કે મારાં આગલાં પુસ્તકોની માફક આ પુસ્તકને પણ શિક્ષકબંધુઓ તરફથી ટેકો મળશે.

આ પુસ્તકને વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ બનાવવા માટે જાણે અજાણે કેટલાંક પુસ્તકો અગર અન્ય લેખકોમાંથી દોહન કર્યું હશે, તો તે દરેક કર્તાની આ સ્થળે ઉપકાર માનવાની રજા લઉં છું.

ફરીથી એક વાર વિનંતી છે કે મારાં પુસ્તકોમાં જે કાંઈ ત્રુટિઓ રહી હોય તે જે કોઈ દાખવશે તેનો મારા તથા બાળકો પ્રત્યે અનહદ ઉપકાર થશે, એટલું કહી આ જાણાનો ત્રીજો મથુકો શિક્ષકબંધુઓ આગળ રજુ કરવાની રજા લઉં છું.

વિજયા દશમી, સં. ૧૯૯૦.

નડિઆદ.

તા. ૧૭-૧૦-૭૪

લેખક

અનુક્રમણિકા

પ્રાકૃતિક ભૂગોળ

પાઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હિંદુસ્તાન : સામાન્ય જ્ઞાન.	૧- ૩
૨	હિંદુસ્તાન : સીમા-વિસ્તાર.	૪- ૭
૩	હિંદુસ્તાન : કુદરતી રચના.	૮- ૧૦
૪	હિંદુસ્તાન : ગિરિમાળાઓ.	૧૧- ૧૬
૫	હિંદુસ્તાન : નદીઓ, જળાશયો તથા રણના પ્રદેશો.	૧૭- ૨૫
૬	હિંદુસ્તાન : કિનારો.	૨૬- ૨૯
૭	હિંદુસ્તાન : આબોહવા અને વરસાદ.	૩૦- ૩૬
૮	હિંદુસ્તાન : વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ.	૩૭- ૩૯
૯	હિંદુસ્તાન : વસ્તી, જાતો, ભાષા અને ધર્મો.	૪૦- ૪૬
૧૦	હિંદુસ્તાન : ધંધા, ખનીજ, ખેતી.	૪૭- ૫૫
૧૧	હિંદુસ્તાન : વેપાર.	૫૬- ૬૦
૧૨	હિંદુસ્તાન : વ્યવહાર અને વ્યવહારનાં સાધનો.	૬૧- ૬૮

રાજકીય ભૂગોળ

૧૩	હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૧.	૬૯- ૭૩
૧૪	હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૨.	૭૪- ૮૨
	૧. મુખ્ય ધલાકો	૭૪
	૨. મધ્યમ ધલાકો	૭૪- ૭૮
	૩. નાના ધલાકો	૭૮- ૮૨
૧૫	હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૩.	૮૩- ૯૩
	૧. વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.	૮૩- ૮૪
	૨. પંજાબ	૮૫- ૮૮
	૩. આંધ્ર અને અરોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો	૮૮- ૯૩

૧૬ હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૪.	૯૪-૧૦૧
૧. ખ્રિટિશ બલુચિસ્તાન	૯૪
૨. મુખર્ષી ઇલાકો	૯૪
૩. અજમેર - મહેરવાડા તથા રજપુતાના એજંસી	૯૫- ૯૮
૪. મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ	૯૮-૧૦૧
૧૭ હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૫.	૧૦૨-૧૦૬
૧. દિલ્હી પ્રાંત	૧૦૨-૧૦૩
૨. બિહાર અને ઓરિસ્સા	૧૦૩-૧૦૬
૧૮ હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૬.	૧૦૭-૧૧૩
૧. બંગાળા ઇલાકો	૧૦૭
૨. આસામ	૧૦૭-૧૧૦
૩. બ્રહ્મદેશ	૧૧૦-૧૧૨
૧૯ હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૭.	૧૧૩
૧. મદ્રાસ ઇલાકો	૧૧૩
૨. કુર્ગ	૧૧૩-૧૧૪
૩. આંધ્રામાન અને નિકોબાર	૧૧૪
૪. મોટાં દેશી રાજ્યો	૧૧૪-૧૨૧
૧. કાશ્મીર	૧૧૫-૧૧૬
૨. વડોદરા	૧૧૬-૧૧૭
૩. હૈદરાબાદ	૧૧૭-૧૧૯
૪. ગ્વાલીઅર	૧૧૯
૫. મહેસુર	૧૧૯-૧૨૧
૬. મધ્ય હિંદ એજંસી	૧૨૧-૧૨૨
૨૦ હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૮.	૧૨૩-૧૨૮
૧. નેપાળ	૧૨૩-૧૨૫
૨. ભુતાન	૧૨૫
૩. ફ્રેંચ સંસ્થાનો	૧૨૫-૧૨૬

૪. શીરંગીનાં સંસ્થાનો	૧૨૬
૫. સિલ્લોન	૧૨૬-૧૨૮
૨૧ એશિયા ખંડ : સામાન્ય માહિતી	૧૨૯-૧૪૨
૧. સીમા	૧૩૦
૨. કુદરતી રચના	૧૩૦
૩. પહાડો	૧૩૧
૪. નદીઓ	૧૩૨-૧૩૩
૫. સરોવરો	૧૩૩-૧૩૪
૬. ટાપુઓ	૧૩૪
૭. આબોહવા	૧૩૪-૧૩૫
૮. વનસ્પતિ	૧૩૬
૯. જનાવર	૧૩૬
૧૦. લોકો	૧૩૭-૧૩૮
૧૧. ધર્મો	૧૩૮
૧૨. ખનીજો	૧૩૮
૧૩. ખેતીની પેદાશ	૧૩૮
૧૪. હુત્રરક્ષિયોગ	૧૩૮-૧૩૯
૧૫. વેપાર અને વેપારના માર્ગો	૧૩૯-૧૪૦
૧૬. રાજકીય વિભાગો	૧૪૦-૧૪૨

આકૃતિઓ, ચિત્રો અને નકશા.

નં.	નામ	પૃષ્ઠ
૧	પર્વત	૪
૨	હિંદુસ્તાન : પ્રાકૃતિક	૫
૩	ખીણ	૯
૪	એશિયા ખંડ : ગિરિમાળા	૧૩
૫	ખાઈખરધાટ	૧૬
૬	નદી કેમ અને છે.... ..	૧૭
૭	નદી આડો બંધ	૧૮
૮	હિંદુસ્તાન : નદીઓ... ..	૨૦
૯	ધોધ	૨૧
૧૦	મેતુરનો બંધ	૨૩
૧૧	બંદર	૨૪
૧૨	બેડીબંદર-જામનગર	૨૭
૧૩	હિંદુસ્તાન : આબોહવાના મોટા વિભાગો	૩૧
૧૪	હિંદુસ્તાન : ઉષ્ણતામાન, જન્યુઆરિ	૩૨
૧૫	હિંદુસ્તાન : ઉષ્ણતામાન, જુલાઈ	૩૩
૧૬	હિંદુસ્તાન : ઉનાળાનો વરસાદ વગેરે	૩૪
૧૭	હિંદુસ્તાન : શિયાળાનો વરસાદ વગેરે	૩૫
૧૮	હિંદુસ્તાન : વનસ્પતિ	૩૭
૧૯	હિંદુસ્તાન : વસ્તીપ્રમાણ	૪૧
૨૦	હિંદુ	૪૨
૨૧	મુસલમાન	૪૨
૨૨	પારસી	૪૩
૨૩	ખ્રિસ્તી	૪૩

૨૪	હિંદુસ્તાન : ભાષાઓ	...	...	...	...	૪૪
૨૫	હિંદુસ્તાન : ધંધામાં માણસોનું પ્રમાણ	...	...	...	...	૪૭
૨૬	હિંદુસ્તાન : હુન્નરકીર્દાગ	...	...	...	...	૪૮
૨૭	હિંદુસ્તાન : ખનીજ અને પેદાશ	...	...	...	...	૫૦
૨૮	હિંદુસ્તાન : ખેતીની પેદાશ	...	...	...	...	૫૨
૨૯	હિંદુસ્તાન : આયાતના દેશો	...	...	...	...	૫૭
૩૦	હિંદુસ્તાન : નિકાસ થતા માલનું ચક્ર	...	...	...	...	૫૮
૩૧	હિંદુસ્તાન : નિકાસના દેશોનું ચક્ર	...	...	...	...	૫૮
૩૨	હિંદુસ્તાન : શુદ્ધાં શુદ્ધાં અંદરોથી નિકાસ થતા માલનું પ્રમાણ	...	...	...	...	૫૯
૩૩	ગાંડું	...	...	...	...	૬૨
૩૪	આગગાડી	...	...	...	...	૬૨
૩૫	મોટર	...	...	...	...	૬૨
૩૬	વિમાન...	...	...	...	...	૬૩
૩૭	હિંદુસ્તાન : દેશની અંદરના તથા પરદેશ જોડે વ્યવહારના માર્ગો	...	...	...	...	૬૫
૩૮	હિંદુસ્તાન : હવાઈ વ્યવહારના માર્ગો	...	...	...	...	૬૭
૩૯	લૉડ વિલિંગ્ડન	...	...	...	...	૭૦
૪૦	શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ	...	...	...	...	૭૧
૪૧	તાજમહાલ હોટેલ : મુંબઈ	...	...	...	...	૭૪
૪૨	અંગાળી ખેડુત-રમણી	...	...	...	...	૭૯
૪૩	દાર્જિલિંગ-હિમાલયન રેલવે પર્વત પર ચઢે છે.	...	...	...	...	૮૧
૪૪	મુંબઈ-વિલાયતનો મેલ ઉપડે છે.	...	...	...	...	૮૩
૪૫	પંજાબ-રમણી	...	...	...	...	૮૬
૪૬	સુવર્ણમંદિર : અમૃતસર	...	...	...	...	૮૭
૪૭	તાજમહાલ : આગ્રા	...	...	...	...	૯૧
૪૮	કીર્તિસ્તંભ : ચિદ્વાડ	...	...	...	...	૯૭

૪૯	કુતુબમિનાર	...	...	...	...	...૧૦૨
૫૦	લાખનાં ઝાડ	...	...	...	...	...૧૦૫
૫૧	નાગ લોકોનો લડાયક નાય	...	...	...	...	...૧૦૮
૫૨	શિશોંગનું એક દૃશ્ય	...	...	...	...	...૧૦૯
૫૩	બ્રહ્મદેશની સુંદરી	...	...	...	...	...૧૧૧
૫૪	કુર્ગની રમણી	...	...	...	...	...૧૧૩
૫૫	કાશ્મીરની સુંદરી	...	...	...	...	...૧૧૬
૫૬	ગુજરાતની સુંદરી	...	...	...	...	...૧૧૭
૫૭	મરાઠા રમણી	...	...	...	...	...૧૧૮
૫૮	ગુર્ખા રમણી	...	...	...	...	...૧૨૪
૫૯	એશિયા ખંડ : ગિરિમાળા	...	...	...	...	...૧૩૧
૬૦	એશિયા ખંડ : વરસાદ	...	...	...	...	...૧૩૫
૬૧	એશિયા ખંડ : લોકો, જનાવર અને પેદાશ	...	...	...	...	...૧૩૭
૬૨	એશિયા ખંડ : ખનીજ, પેદાશ અને વ્યવહારના માર્ગો	...	...	...	...	...૧૩૯
૬૩	એશિયા ખંડ : રાજકીય વિભાગો અને મુખ્ય ધર્મો...	...	...	...	...	...૧૪૧

સરળ ભૂગોળમાળા

હિંદુસ્તાન

પાઠ ૧લો

સામાન્ય જ્ઞાન

હિંદુસ્તાન આપણા દેશ છે. આપણને દુનિયામાં ખીજા આગળ વધેલા દેશ માટે માન હોય, છતાં પણ આપણા દેશ માટે તો આપણને સંપૂર્ણ માન હોવું જ જોઈએ; તથા દુનિયામાં ખીજા દેશો આપણા દેશ કરતાં આગળ વધેલા હોય, તો તે દેશોની પંક્તિમાં આપણા દેશને મૂકવા તથા મુકાવવા હિંદીવાનો તરીકે આપણે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; તેથી કરીને આપણા દેશ કઈ કઈ બાબતોમાં પછાત છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને આપણા દેશને આગળ ધપાવવા માટે ક્યાં ક્યાં સાધનોની જરૂર છે, અને તે સાધનોમાંથી કેટલાં આપણા દેશમાં મળી આવે તેવાં છે, તથા તેનો શી રીતે ઉપયોગ થાય, વગેરે વગેરે બાબતોનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

આ અભ્યાસમાં ભૂગોળના વિષયનું બહુજ ઊંચું સ્થાન છે. આ વિષયનો બરાબર અભ્યાસ કરવાથીજ આપણને ઉપરની બધી બાબતોની માહિતી મળી શકે, તેથી તે અભ્યાસની ખાસ જરૂર છે.

આપણા દેશમાં બધી જાતનાં સાધનો મળી શકે છે તથા છે. તે સાધનોને પરિણામેજ આપણો દેશ ધણાજ જુના સમયથી પૃથ્વીના બધા

દેશોમાં બહુજ ઉચું સ્થાન ભોગવે છે. જે વખતે દુનિયાના બધા દેશો અંધકારમાં ડૂબેલા હતા, તે વખતે આપણો દેશ બહુજ આગળ વધેલો હતો, તથા તેની જીની સંસ્કૃતિ બહુ જાણીતી છે, તે તો આપણે સહજજ નોઈ શકીએ છીએ. જે વખતે બીજા દેશોને દુનિયા વિષે ઘણુંજ ઓછું ભૌગોલિક જ્ઞાન હતું, તે વખતે આપણા દેશના લોકો દુનિયાના ઘણાખરા ભાગોથી જાણીતા હતા, એવું આપણે આપણા પુરાણના ગ્રંથોમાંથી જાણી શકીએ છીએ. આપણા જીના ગ્રંથોમાં-રામાયણ જેવામાં પણ-દુનિયાના જુદા જુદા દેશો સંબંધી માહિતી આપેલી છે, તથા આપણા દેશના સાર્વભૌમ રાજાઓએ ચીન, રશિયા, તુર્કસ્તાન વગેરે દેશોમાં સવારીઓ લઈ જઈને તે દેશો જત્યા હતા એવું લખેલું છે.

હવે બધી બધી બાબતો જવા દઈએ તોપણ આ બાબતની એક મહાન સાબિતી તો મોજુદજ છે. જૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના હિંદુસ્તાનમાં થઈ હતી તે તો નિર્વિવાદ છે, અને જૌદ્ધ ધર્મ હિંદુસ્તાનમાંથી તિબેટ, ચીન, જાપાન, સિઆમ વગેરે દેશોમાં ફેલાયો છે તે પણ ચોક્કસ છે; તેથી હિંદુસ્તાનની અસર આ દેશોમાં થઈ તે કેવી રીતે? હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે તથા અગ્નિ ખુણામાં આવેલા મોટા મોટા ટાપુઓમાં પણ અત્યાર સુધી અસલનો હિંદુ ધર્મ પ્રચલિત છે. તે કેમ બન્યું હશે? આપણા વેપારીઓ અરબસ્તાન, પૂર્વ આફ્રિકા તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણાં સૈકાંઓથી વેપાર અર્થે જઈ વસ્યા છે. આ બધું બતાવી આપે છે કે આપણો દેશ સુધારામાં ઘણોજ આગળ વધ્યો હતો, અને બીજા દેશોને આપણા દેશ પાસેથી ઘણું શીખવાનું મળતું, તથા આપણા દેશની સમૃદ્ધિને લીધે પરદેશીઓનો ડોળો આપણા દેશ પર રહ્યાજ કરતો હતો. આ કારણથી પરદેશીઓની આપણા દેશ પર છેલ્લાં ૨,૫૦૦ વર્ષમાં ઘણી સવારીઓ થઈ છે, અને પરદેશી રાજાઓએ આપણા દેશ પર ઘણાં સૈકાં સુધી અમલ ચલાવ્યો છે. આ કારણને લીધે ધીમે ધીમે આપણી સંસ્કૃતિ દબાતી ચાલી, તથા બીજા દેશો કરતાં આપણે પછાત પડી ગયા છીએ. અંગ્રેજ સરકારનો અમલ જામ્યા પછી આપણી પહેલાંની સંસ્કૃતિ પાછી જાગત તથા સતેજ થઈ છે, અને

આ અમલની સહાયથી આપણે પાછા એવી સ્થિતિએ આવી શકીશું, કે જેથી દુનિયાની પ્રજાઓમાં પાછી અમ્મ સ્થાને આપણી ગણતરી થાય.

ઉપર લખ્યું તે ઉપરથી સમજશે કે આપણે આપણા દેશની ભૂગોળનો બહુજ બારીક અભ્યાસ કરવો જોઈએ, કે જેથી આપણે આપણા દેશની ઉન્નતિ કરવામાં સારો ભાગ લઈ શકીએ.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. દુનિયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં અત્યારે હિંદુસ્તાનની કેવી ગણતરી છે ?
૨. આપણા દેશનો જુના વખતનો ઇતિહાસ કેવો છે ?
૩. આપણા દેશને બીજા દેશો જોડે અસલના વખતમાં સંબંધ હતો કે શી રીતે ? તેવો સંબંધ હતો તે બતાવવાની આપણી પાસે શી સાબિતી છે ?
૪. અસલના વખતમાં આપણા દેશ પાસેથી બીજા દેશોને કાંઈ લાભ મળ્યો હોય એવું કાંઈ તમે જાણો છો ?
૫. આપણા દેશની ભૂગોળનો અભ્યાસ આપણે બારીકીથી શા માટે કરવો જોઈએ ?
૬. આપણા દેશની સમૃદ્ધિથી આપણને શા ફાયદા અગર ગેરફાયદા થયા છે ?

પાઠ રજો

હિંદુસ્તાન : સીમા-વિસ્તાર

આપણે આગલા પાઠમાં એમ કહ્યું કે આપણા દેશની સમૃદ્ધિથી ખેંચાઈને પરદેશીઓએ આપણા દેશ પર ઘણી સવારીઓ કરી છે, તો તે સવારીઓ કયે રસ્તે કરી હશે તે હવે આપણે જોઈએ.

આ સામે હિંદુસ્તાનનો પ્રાકૃતિક નકશો આપ્યો છે. તે પરથી જણાશે કે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરમાં મોટા ઉંચા પર્વતોની હાર છે. તે હારને હિમાલય પર્વત કહે છે. તે પર્વત તરફથી કોઈ પણ પરદેશી હુમલો આવી શકે તેવું નથી. આ ઉપરાંત કારાકોરમ તથા હિંદુકુશ પર્વતો પણ છે.

પર્વત

પૂર્વ બાજુએ પણ આ ઉત્તરના પર્વતોની શાખાઓ લંબાએલી છે. તે શાખાઓ આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં જાય છે. તેમાં પેગુચોમા અને આરાકાનચોમા નામની પર્વતોની બે મોટી હારો છે. તેની બીજી

બાળુએ ચીન, હિંદી ચીન વગેરે દેશો છે, તેથી તે તરફથી પણ
પરદેશી હુમલા આવી શકે તેવું નથી.

હિંદુસ્તાન : પ્રાકૃતિક

પશ્ચિમમાં પણ ઉત્તર બાળુએ અર્ધ સુધી પર્વતની હારો છે; પણ
આ હારો તૂટક છે તથા તેમાં ખાંચા છે. આ પર્વતો સુલેમાન તથા

હાલાના નામથી ઝોળખાય છે, અને તેમાં આવેલા ખાંચાઓ ખેંચરધાટ (અફઘાનિસ્તાનના રસ્તા પર) અને ઘોલનધાટ (બલુચિસ્તાનના રસ્તા પર) છે; તેથી જો પગરસ્તે હિંદુસ્તાન પર સવારી આવી શકે તો આ બે રસ્તેથી આવી શકે, અને થયું છે પણ તેમજ. આ રસ્તેજ હિંદુસ્તાન પરની બધી સવારીઓ થએલી છે. આ પર્વતોની ખીણ બાજુએ અફઘાનિસ્તાન અને ઇરાનના પહાડી પ્રદેશો છે. ફક્ત છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષથી એટલે જ્યારથી યુરોપની પ્રજાઓ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર કરવા લાગી ત્યારથીજ દરિયા રસ્તે સવારીઓ થઈ છે.

તમે ખીણ બાજુએ તપાસશો તો આપણે ઉપર કહી ગયા તે સિવાય હિંદુસ્તાનની બધી બાજુએ દરિયો છે. તેમાં પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણમાં હિંદી મહાસાગર અને પૂર્વમાં બંગાળનો ઉપસાગર આવેલા છે. દરિયાઈ વ્યવહાર મોટા પ્રમાણમાં શરૂ થયા પછી જમીનમાર્ગનો વ્યવહાર કમી થઈ ગયો છે, અને દરિયાકિનારે મોટાં બંદરો ઉભાં થયાં છે.

આપણો દેશ ધણો વિશાળ છે. તેની ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધીની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૨,૦૦૦ માઈલ તથા પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીમાં વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૨,૫૦૦ માઈલ છે. તેનો એકંદર વિસ્તાર ૧૮,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. આ વિસ્તાર બ્રિટિશ રાજ્યો કરતાં ૨૦ ગણાથી પણ વધારે છે. અત્યારે આખો હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સરકારની હકુમત તળે છે; પણ તેમાં લગભગ ૩ અંગ્રેજ સરકારની સીધી હકુમત તળે છે, અને બાકીના ભાગ પર જુદા જુદા દેશી રાજાઓનો અમલ છે. આ બધા દેશી રાજાઓ અંગ્રેજ સરકારના રક્ષણ તળે છે.

આપણા દેશનો આકાર ઉંધા ત્રિકોણ જેવો છે અને તેની ત્રણ બાજુએ દરિયો છે, તેથી તે એક મહાન દ્વીપકલ્પ છે. આવા મોટા દેશની અંદર જુદી જુદી જાતના પ્રદેશો હોય તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં ઉંચા પર્વતો, બહુજ ઠંડી તથા બહુજ ગરમીના પ્રદેશો, ગિરિમાળાઓ, રણના પ્રદેશ, જંગલો, ઉજ્જડ વેશન પ્રદેશ વગેરે બધી જાતના પ્રદેશો

છે; તેમજ એકંદર દેશ ધણો રસાળ હોવાથી દરેક જાતની ખેતી મોટા પ્રમાણમાં થાય છે, તેથી દુનિયાના બીજા દેશોના પ્રમાણમાં વસ્તી ઘણી ગીચ છે. આપણા દેશની વસ્તી લાક્ષમાં છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૩૫ કરોડ, ૩૦ લાખ માણસની છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. આપણા દેશના પ્રાકૃતિક નકશા પરથી તમે શું શું કહી શકો છો ?
૨. આપણા દેશની સીમા તથા વિસ્તાર વિષે તમે જે જાણતા હો તે કહો.
૩. આપણા દેશના ચારે બાજુએ પર્વતો તથા દરીઓ છે, છતાં પણ પરદેશીઓએ કેવી રીતે સવારીઓ કરી હશે ?
૪. આપણા વિશાળ દેશમાં કોણ રાજ્ય કરે છે ?
૫. આપણા દેશની આબોહવા તથા વસ્તી વિષે તમે શું જાણો છો ?

હિંદુસ્તાનઃ કુદરતી રચના

હિંદુસ્તાનના પ્રાકૃતિક નકશા તરફ ફરીથી નજર કરશો તો માલમ પડશે કે તેના કુદરતી ચાર ભાગ પડે છે: (૧) ઉત્તરનો હિમાલયનો ઉંચો પ્રદેશ, (૨) તેની દક્ષિણનાં મધ્યનાં નદીઓનાં મેદાનો-સિંધુ-ગંગાનો પ્રદેશ, (૩) તેથી દક્ષિણે દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, અને (૪) દક્ષિણમાં કિનારાના મેદાનની ફરતી સાંકડી પટી.

(૧) ઉત્તરનો ઉંચો પ્રદેશ:—આ પ્રદેશ હિમાલય પર્વતને લીધે પહાડી છે. તે છેક આસામની ઉત્તરથી શરૂ થઈ કાશ્મીર સુધી આવેલો છે. આ પર્વતો બહુ ઉંચા છે. તેમાં દુનિયામાં ઉંચામાં ઉંચાં શિખરો માઉન્ટ એવરેસ્ટ (૨૯,૦૦૨ ફુટ) અને કાંચનગંગા (૨૭,૮૧૫ ફુટ) આવેલાં છે, અને તેની હારોની હારો ૨૦૦ માઈલની પહોળાઈમાં પથરાયેલી છે. આ હારોની વચ્ચે એવી મોટી ખીણો આવેલી છે, કે તેમાં યુરોપ ખંડનો સૌથી મોટો પર્વત આલ્પ્સ આખો સમાઈ જાય. આ પર્વતોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અમુક ઉંચાઈ સુધી મનુષ્યથી રહી શકાય તેવી જગાઓ છે, પણ અમુક ઉંચાઈએ ગયા પછી મનુષ્યને રહેવું અસહ્ય થઈ પડે છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને કાશ્મીરના ઉચ્ચ પ્રદેશથી માંડીને નેપાળ તથા ભૂતાન સુધીનો બધો ઉચ્ચ પ્રદેશ રહેવા લાયક છે. તેમાં ઘણી પહાડી જાતો વસે છે. આ પ્રદેશનો દક્ષિણ તરફનો ઢાળ ઉભો છે. તેની દક્ષિણે મોટું વિશાળ મેદાન છે.

(૨) મધ્યનાં નદીઓનાં મેદાનો:—આ મેદાનો સિંધુ અને ગંગા તથા બ્રહ્મપુત્રા નદીની ખીણોની આસપાસ આવેલાં છે, તથા હજારો વર્ષોથી આ નદીઓએ આણેલા કાંપનાં બનેલાં છે. તેમાં કોઈ પણ જગાએ એક પણ પથ્થર નથી, પણ સેંકડો ફુટનો માટીનો ઢળ છે. ગંગાની

ખીણનો દળ લગભગ ૫૦૦ ફુટ ઉંડો છે. આ મેદાન આસામ પાસે ખાસ્થા

ડુંગરથી મુલેમાન પર્વત સુધી આવેલું છે. સિંધુ અને ગંગાની ખીણનાં મેદાનો વચ્ચે થરનો પાણી વિનાનો લગભગ ૫૦૦-૬૦૦ ફુટ ઉંચાઈનો પ્રદેશ છે. ત્યાં પાણીની તાણને લીધે રણ છે. બાકીનો બધો પ્રદેશ નદીઓએ આણેલા કાંપનો બનેલો હોવાથી બહુજ રસાળ છે, અને તેથી કરીને ગીચ વસ્તીવાળો પણ છે.

હિંદુસ્તાનની મધ્યમાં પર્વતની ખીણ હારો આવી જવાથી હિંદુસ્તાનના બે ભાગ પડી જાય છે. આ પર્વતની હારોમાં પશ્ચિમમાં અરવલ્લીની

હારો અને મધ્યમાં વિંધ્યાચળ તથા સાતપુડાની હારો છે. એ પર્વતોને લીધે ઉત્તરના પ્રદેશ અને દક્ષિણના પ્રદેશ વચ્ચે પહેલાં વ્યવહાર બહુજ થોડો હતો, અને સાધારણ રીતે વિંધ્યાચળની ઉત્તરના પ્રદેશને હિંદુસ્તાન એવું નામ આપતા. હિંદુસ્તાન સિંધુ શબ્દ પરથી નીકળેલો છે. પરદેશીઓની સવારીઓ ખૈબરઘાટ તથા બોલનઘાટને રસ્તેથી આવતી, અને તેમના માર્ગમાં પહેલાંજ સિંધુ નદી આવતી, તેથી આ દેશને તેઓએ સિંધુસ્તાન (હિંદુસ્તાન) એવું નામ આપ્યું હતું.

(૩) દક્ષિણનો ઉચ્ચ પ્રદેશ:—ઉપરના પહાડી પ્રદેશની દક્ષિણે મોટો વિશાળ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેનો આકાર ત્રિકોણ જેવો છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ છે. તેની પશ્ચિમ બાજુ પર મોટા ડુંગરો આવેલા છે. તે સહ્યાદ્રિ અગર પશ્ચિમઘાટના નામથી

ઓળખાય છે. આ ડુંગરોની ઉંચાઈ સરાસરી ૩,૦૦૦ ફુટ છે અને તેમાં ખાંચાઓ નથી. આ પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે. તેની પૂર્વ બાજુએ પૂર્વઘાટના ડુંગરો આવેલા છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે, પણ તેમાં ઘણા ખાંચાઓ છે. પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળેલી ઘણી નદીઓ આ ખાંચાઓમાં ધઈને વહે છે.

(૪) દક્ષિણમાં કિનારાના મેદાનની સાંકડી પટ્ટી:—છેક બંગાળાથી માંડીને દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશને ફરતી આ પટ્ટી છે. આ પટ્ટી પૂર્વ કિનારા પર દરિયાથી લગભગ ૧૦૦ માઈલ અને કેટલીક જગાએ તેથી વધારે પહોળી છે; પણ પશ્ચિમ કિનારા પર તો આ પટ્ટી સાંકડી છે, અને કેટલેક ઠેકાણે તો તેની પહોળાઈ ૫૦ માઈલથી પણ ઓછી છે. આ પ્રદેશ દરિયાની સપાટીથી સરાસરી ૬૦૦ ફુટ ઉંચો છે. આ પ્રદેશ પણ નદીઓએ ઘસડી આણેલા કાંપનો બનેલો હોવાથી ફળદ્રુપ છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. હિંદુસ્તાનના કુદરતી કેટલા ભાગ પડી શકે?
૨. તે દરેક ભાગ વિષે તમે શું જાણો છો?
૩. હિંદુસ્તાનની નદીઓ કઈ તરફ વહે છે અને શા માટે?
૪. સિંધુ-ગંગાનું મેદાન કેવી રીતે બન્યું હશે? આ મેદાન નદીઓને લીધે બન્યું છે તેની શી ખાતરી?

પાઠ ૪થો

હિંદુસ્તાન: ગિરિમાળાઓ.

હિંદુસ્તાન દેશ ગિરિમાળાઓથી ભરપુર છે. હવે આપણે આ જુદી જુદી ગિરિમાળાઓનાં દર્શન કરીશું.

(૧) હિમાલય:—આ ગિરિમાળા સંબંધી મેં તમને આગલા પાઠમાં થોડુંક કહ્યું છે. હિમાલય એટલે હિમ + આલય (હિમનું રહેઠાણ). આ ગિરિમાળાના ધણાખરા ભાગ પર નિરંતર બરફ રહ્યા કરે છે. બરફ અમુક પર્વત પર કેટલી ઉંચાઈએ શરૂ થાય તેનો આધાર બે બાબતો પર છે: (૧) તે પર્વતની પૃથ્વી પર જગા, અને (૨) ઋતુ.

(૧) જો દેશ વિષુવવૃત્તની પાસે હોય તો ત્યાં ગરમી વધારે લાગે. એથી આપણે ધણા ઉંચા જર્ઝએ સારે એવી ઠંડી લાગે કે ત્યાં પાણીનો બરફ થઈ જાય. હિમાલયમાં સામાન્ય રીતે ૧૪,૦૦૦ ફુટથી ઉંચા ભાગોમાં બરફ રહે છે. જેમ જેમ આપણે વિષુવવૃત્તથી દૂર ઉત્તર અગર દક્ષિણ તરફ જઈએ તેમ તેમ પ્રદેશ ઠંડા થાય છે, તેથી થોડી ઉંચાઈએ પણ બરફ રહે છે. દાખલા તરીકે આપણુ પર્વતની ઉંચાઈ ૫,૬૦૦ ફુટ છે, અને નીલાગિરિ પર્વતની ઉંચાઈ ૭,૦૦૦ ફુટ કરતાં વધારે છે, છતાં પણ ત્યાં બરફ રહેતો નથી; પણ ઈંગ્લાંડમાં ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચા પર્વતો પર પણ નિરંતર બરફ રહ્યા કરે છે.

(૨) ઋતુ:—ઉનાળામાં ગરમી વધારે લાગે, તેથી અમુક ઉંચાઈ સુધી તો બરફ ઓગળી જાય; પણ શિઆળામાં તે જગાએ પાછો બરફ જમી જાય. સાધારણ રીતે ઉનાળામાં હિમાલય પર ૧૪,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ બરફ માલમ પડે છે, પણ શિઆળામાં તો ૭,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ પણ બરફ જામે છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે હિમાલયનો ધણાખરો ભાગ બરફથી ઢંકાયેલો રહે છે. આ ગિરિમાળા કાશ્મીરથી આસામ સુધી લગભગ ૧,૫૦૦

માધલિ લાંબી છે, અને તેની પહોળાઈ લગભગ ૨૦૦ માધલિ છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૧૫,૦૦૦ ફુટ છે. તેમાં સો ઉપરાંત શિખરો ૨૦,૦૦૦ ફુટ કરતાં ઉંચાં છે. તેમાં મુખ્ય એવરેસ્ટ (૨૯,૦૦૨ ફુટ), કાંચનગંગા (૨૭,૮૧૫ ફુટ), ધવલગિરિ (૨૭,૦૦૦-ફુટ), નંગા પર્વત (૨૭,૦૦૦ ફુટ), અને નંદાદેવી (૨૬,૦૦૦ ફુટ) છે.

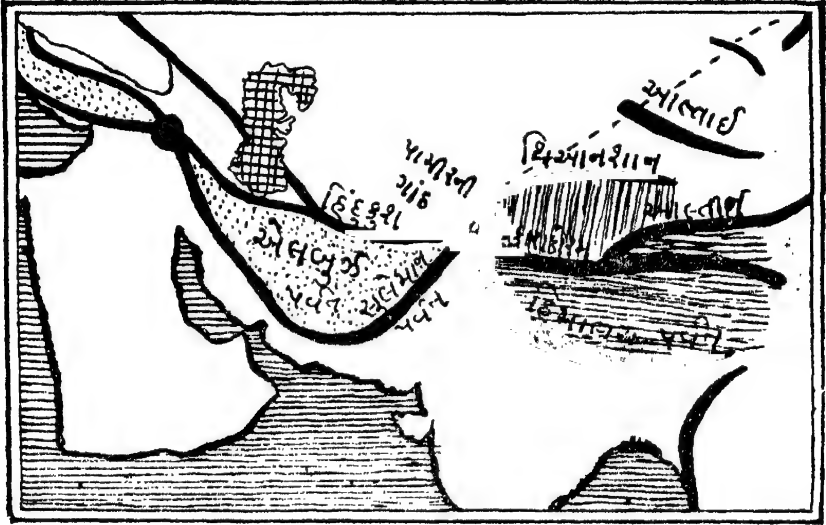
આ શિખરો પર જઈ શકાતું નથી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી દર સાલ આ શિખરોની ટોચ પર જવા માટે પ્રયાસો થાય છે, અને તેને માટે ખાસ સાધનો તૈયાર કરીને યુરોપના શોધકોની ટોળીઓ દર વર્ષે આવે છે; પણ હજી સુધી એવરેસ્ટ પર્વતની ટોચ પર કોઈ જઈ શક્યું નથી.

હિમાલય મોટો જળદ્વેષક પ્રદેશ છે. તેના દક્ષિણ તથા પૂર્વ ઢાળમાં અસંખ્ય નદીઓ વહે છે, તેમજ તેના પોલાણના પ્રદેશોમાં મીઠાં નિર્મળ પાણીનાં મોટાં સરોવરો છે. કૈલાસ શિખર હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ છે. તેની પાસે માન અને રાવણહુદ્ નામે બે મોટાં સરોવરો છે. આ સરોવરની પાસેજ હિંદુસ્તાનની મોટી નદીઓ સિંધુ, સતલજ, જમના, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા વગેરેનાં મૂળ છે. હિમાલયમાંથી નીકળતી નદીઓમાં વરસમાં બે ઋતુમાં પૂર આવે છે: એક તો બધી નદીઓની માફક ચોમાસામાં વરસાદનાં પાણીને લીધે, અને બીજું ઉનાળામાં બરફ ઓગળવાથી. આ કારણથી તે નદીઓની ખીણોના પ્રદેશો બહુજ રસાળ છે. વળી આ નદીઓ હિમાલયમાંથી એટલો બધો કાંપ ધસડી લાવે છે, કે તેને પરિણામે તેમની ખીણોમાં બહુજ રસાળ મેદાનો બની ગયાં છે; તે નદીઓની ખીણોમાં આપણે ૫૦૦ ફુટ ઉંડું ખોદીએ છતાં એક પણ પથર આપણા હાથમાં આવે નહિ તેવી માટીના થરની જમીન છે. વળી તે નદીઓના પ્રદેશમાં કદી પણ પાણીનો દુકાળ પડતો નથી. આ ઉપરાંત ઉચ્ચ પ્રદેશ પર રહેતા બરફના દબાણથી પર્વતની બાજુ પર હિમનદીઓ વહે છે. આ નદીઓની ઝડપ આખા દિવસમાં એક બે ફુટ હોય છે.

હિમાલય પર્વત પર તથા તેની તળેટીમાં ઘણાં ધાડાં જંગલો છે. ઘણી ઉંચાઈએ દેવદાર, એક વગેરે તથા નીચાણના ભાગમાં તાડ, વડ

વગેરે થાય છે. તળેટીના ભાગનાં જંગલોને ‘તેરાઈ’ કહે છે. તેનાં હવાપાણી બહુ નબળાં છે; તેમ ત્યાં ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ બહુ રહે છે.

હિમાલય પાસે શિવાલિક પર્વત છે. તે ગંગા અને ઘિચ્ચાસ નદીની વચ્ચે આવેલો નીચો પર્વત છે. તેમાંથી અસલના વખતનાં મોટાં જનવરોનાં હાડકાં મળે છે.

એશિયા ખંડ : ગિરિમાળા

હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે પામીરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે. આ ઠેકાણે કેમ જાણે પર્વતોની ગાંઠ પડી હોય અને તેમાંથી જુદી જુદી દિશામાં પર્વતોના ફાંટા નીકળ્યા હોય તેવું લાગે છે. આવી એક શાખા હિમાલય છે. આ ગાંઠમાંથી હિમાલયના ખીજા ત્રણ ફાંટાઓ નીકળે છે. તેમાં કારાકોરમ કાશ્મીરની તથા તિબેટની ઉત્તરે આવેલો છે. તે ૬૦૦ માઈલ લાંબો છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૧૮,૦૦૦ ફુટ છે. તેમાં આવેલું ગોડવીન ઓસ્ટીન નામનું શિખર (૨૮,૨૫૦ ફુટ) એવરેસ્ટથી સહેજ નીચું છે. ખીજો ફાંટો હિંદુકુશ કાશ્મીરના નૈર્ઋત્ય ખુણા તરફ જાય છે. તે ૬૫૦ માઈલ લાંબો છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૧૫,૦૦૦

પ્રુટ છે. તેમાં પણ હિમાલયની માફક ૨૦,૦૦૦ પ્રુટથી ઉંચાં કેટલાંક શિખરો છે. ત્રીજો ઢાંટો વાયવ્ય તરફ જાય છે. તે સુલેમાન અને હાલા પર્વતની ગિરિમાળાઓને નામે ઓળખાય છે. સુલેમાન ૩૫૦ માઈલ અને હાલા પર્વત ૨૦૦ માઈલ લાંબો છે. સુલેમાન ગિરિમાળામાં ઉંચામાં ઉંચું શિખર તખ્તે સુલેમાન ૧૧,૦૦૦ પ્રુટ ઉંચું છે. આ પર્વતો પંજાબ અને સિંધની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલા છે. સુલેમાન પર્વત હિંદુસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનથી અને હાલા પર્વત હિંદુસ્તાનને બલુચિસ્તાનથી જુદા પાડે છે.

વિંધ્ય પર્વત:—આ ગિરિમાળા હિંદુસ્તાનની મધ્યમાં આવેલી છે, અને તે હિંદુસ્તાનના ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન એવા બે ભાગ પાડે છે. આ પર્વત નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે ખંભાતના અખાતથી પૂર્વમાં ૭૦૦ માઈલ સુધી લંબાય છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૨,૫૦૦ પ્રુટ છે. તેના અમરકંટક નામના શિખરમાંથી નર્મદા નદીનો જન્મ થાય છે.

સાતપુડા:—નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત છે, તેમ તેને દક્ષિણ કિનારે આ પર્વત છે તેની લંબાઈ પણ લગભગ ૬૦૦ માઈલ છે. તેનું પંચમહીનું શિખર ૪,૫૦૦ પ્રુટ ઉંચું છે. મધ્ય પ્રાંતના ગવર્નર ત્યાં ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે.

અરવલ્લી:—આ ઢુંગરોની હાર રજપુતાનામાં આવેલી છે. તેની ઉંચાઈ ૩,૬૦૦ પ્રુટ છે. તેનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર માઉંટ આબુ ૫,૬૫૦ પ્રુટ ઉંચું છે. ગરમીની ઋતુમાં ઘણા રાજમહારાજઓ તથા રજપુતાના સ્ટેટ્સ એન્સિ અને વેસ્ટર્ન ઇડિઆ સ્ટેટ્સ એન્સિના એન્ડ હુ ધી ગવર્નર જનરલો ત્યાં હવા ખાવા જાય છે.

પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વઘાટ:—વિંધ્યાચળ અને સાતપુડાની દક્ષિણનો હિંદુસ્તાનનો બધો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, પણ ત્રિકોણ આકારના દક્ષિણ પ્રદેશની બંને બાજુએ કિનારાથી થોડે દૂર પર્વતની હારો છે. પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલી હારને પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વ કિનારા પર આવેલી હારને પૂર્વઘાટ કહે છે. પશ્ચિમઘાટની સરાસરી ઉંચાઈ ૩,૦૦૦ પ્રુટ છે. તેમાં સૌથી ઉંચું શિખર મહાબલેશ્વર છે. તેની ઉંચાઈ ૪,૮૦૦

ક્રુટ છે. મુંઝઘના ગવર્નર ગરમીની ઋતુમાં ત્યાં હવા ખાવા જાય છે. પશ્ચિમઘાટ અને બાજુના દરિયાકિનારા વચ્ચે ત્રીસ ચાલીસ માઈલનો નીચા મેદાનનો ઘણોજ ફળદ્રુપ પટો છે. પશ્ચિમઘાટનું બીજું નામ **સહ્યાદ્રિ** છે. આ પર્વત સળંગ છે. અને તેમાં બહુ થોડા ખાંચા છે. પૂર્વઘાટ તેના કરતાં નીચો છે, અને તે ઢેકઢેકાણે તૂટેલો છે; વળી દક્ષિણના આખા પ્રદેશનો ઢાળ પૂર્વ તરફ હોવાથી દક્ષિણની બધી મોટી નદીઓ પૂર્વ તરફ આ ખાંચાઓમાં થઈને વહે છે.

નીલગિરિ:—ત્રિકોણની એ બાજુ જ્યાં મળે ત્યાં ટોચ હોય છે. તે પ્રમાણે જ્યાં પશ્ચિમઘાટ અને પૂર્વઘાટ મળે છે, ત્યાં આ પર્વત આવેલો છે. તેનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર દાદાબેટા છે. તે ૮,૭૬૦ ફુટ ઉંચું છે. તેનું બીજું શિખર ઉતાકામંડ અગર ઊંટી ૭,૦૦૦ ફુટ ઉંચું છે. ત્યાં મદ્રાસના ગવર્નર ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે.

અનમલાઈ, કોર્ડેમમ અને પાલની નીલગિરિની દક્ષિણે છે, અને છેક કન્યાકુમારી ભૂશિર સુધી લંબાય છે. નીલગિરિ અને આ પર્વતો વચ્ચે પાલઘાટ નામનો ઘાટ (બીજાના નીચા મેદાન જેવા પ્રદેશનો રસ્તો) આવેલો છે.

આ ઉપરાંત અલ્લદેશમાં પર્વતો આવેલા છે; તે હિમાલયની શાખાઓ છે.

પતકોઈ પર્વત:—અલ્લદેશની પશ્ચિમ સરહદ પર આવેલો છે. તેના ફાંટાઓ નાગા, ખાસ્યા અને ગારો ડુંગરો છે.

આરાકાનચોમા અને પેગુચોમા:—આ ડુંગરોની હારો એક બીજાને સમાંતર આવેલી છે, અને તે અલ્લદેશની નદીઓના પ્રદેશને જુદો પાડે છે.

હિંદુસ્તાનનો પરદેશ જોડે જમીનમાર્ગે સંબંધ

આપણો દેશ પર્વતોથી ચારે બાજુએ વીંટાએલો હોવાથી બીજા દેશો જોડે એ પર્વતોની બીજામાંના ડુંગરી માર્ગો વડેજ તેને સંબંધ હતો. આવા ડુંગરી માર્ગોને ઘાટ કહે છે.

બોલનઘાટ:—આ ઘાટ વાટે બલુચિસ્તાનમાં જવાય છે.

પાઈબરધાટ:—આ ધાટ વાટે અફઘાનિસ્તાનમાં જવાય છે.

કારોકોરમધાટ:—આ ધાટ વાટે કાશ્મીરમાંથી ચિનાઈ તુર્કસ્તાનમાં જવાય છે.

જેલાપલાધાટ:—આ ધાટ વાટે સિક્કિમમાંથી તિબેટમાં જવાય છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. આપણા દેશની બધી ગિરિમાળાઓ ગણાવી જાઓ.

૨. તે દરેક ગિરિમાળા સંબંધી તમે શું જાણો છો ?

૩. પર્વતો પર બરફ કેમ રહેતો હશે, તથા કેટલી ઉંચાઈએ રહેતો હશે, તે કારણો સાથે સમજાવો.

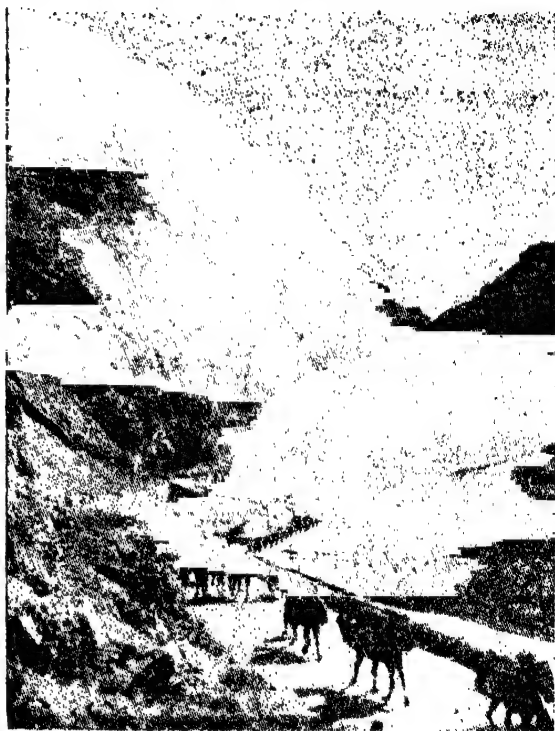
૪. હિમાલયને જાળ-ક્ષેપક પ્રદેશ કેમ કહેતા હશે ?

૫. હિમાલયમાંથી નીકળતી નદીઓમાં વરસમાં બે વખત કેમ પૂર આવતાં હશે ?

૬. પામીરની ગાંઠ એ શું હશે ?

૭. હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી ગિરિમાળાઓમાં આવેલાં જાણીતાં ઉંચાં શિખરોનાં નામ આપો. તે શાને માટે જાણીતાં છે ?

૮. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં હિંદુસ્તાનની ગિરિમાળાઓ લીટીઓ દ્વારાને બતાવો.

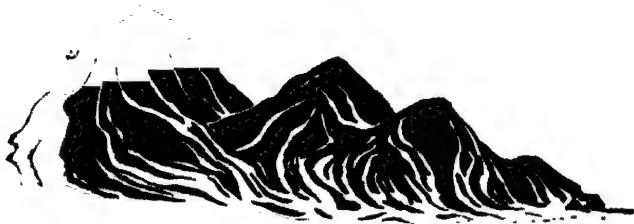
પાઈબરધાટ

પાઠ પત્રો

હિંદુસ્તાનઃ નદીઓ, જળાશયો તથા રણના પ્રદેશો

હવે આપણે હિંદુસ્તાનમાં નદીઓ ક્યાં હોઈ શકે તે તપાસીએ. તે સમજતા પહેલાં આપણે નદીઓની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે જાણવું જોઈએ. આ સંબંધી કેટલુંક ગુજરાત તથા મુંબઈ ઇલાકાની ભૂગોળમાં કહેવાઈ ગયું છે. (૧) નદીઓ સાધારણ રીતે જળક્ષેપક પ્રદેશમાં પડતા પાણીથી બને છે, અગર તો (૨) પૃથ્વીની સપાટીમાં કોઈ જગાએ મોટા ખાડો હોય, તેમાં આસપાસ પડેલા વરસાદનું પાણી ભરાઈને બહાર નીકળતા પાણીમાંથી નદીઓ બને, અગર તો (૩) બહુ ઉંચા પર્વતો પર બરફ પડી રહેતો હોય, તેના ઓગળવાથી પાણી થાય તેમાંથી નદીઓ બને.

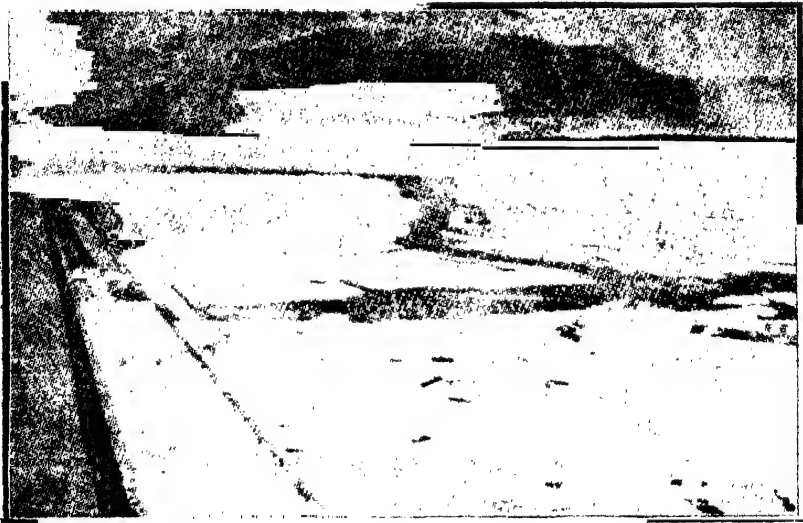
નદી કેમ બનેછે.

પાણી પર તો મનુષ્ય જાતની આબાદીનો બધો આધાર છે, તેથી જ્યાં પાણી પુષ્કળ મળતું હોય ત્યાંજ મનુષ્યનો વસવાટ થાય. આજ કારણથી સાધારણ રીતે ગામડાં અને શહેરો નદીકિનારે હોય છે. નદીઓની ઉપયોગિતાનો આધાર છ બાબતો પર છે.

(૧) પાણીનો જથ્થો. (૨) પાણીની ઝડપ. (૩) નદીની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંડાઈ. (૪) જે પ્રદેશમાંથી નદી વહેતી હોય, તે પ્રદેશની-નદીની ખીણના પ્રદેશની-ભૂતળરચના. (૫) નદીનું મળ. (૬) નદીનું મુખ.

૧. **પાણીનો જથ્થો:**—જેમ નદીમાં પાણીનો જથ્થો વધારે, તેમ તેનો ઉપયોગ ઘણી રીતે થાય તેમાંથી નહેરો કાઢીને ખેતી માટે આસપાસના ઘણા પ્રદેશોને પાણી પુરું પાડી શકાય.

૨. **પાણીની ઝડપ:**—નદી જે ડુંગરાળ અને ઢાળવાળા પ્રદેશમાં ચર્ધને વહેતી હોય, તોજ પાણીની ઝડપ વધારે હોય. આવી નદી આડા બંધ બાંધીને તે પાણીને નળ વાટે નીચી સપાટી પર લઈ જઈને વીજળી પેદા કરવાના ઉપયોગમાં લેવાય. ઝડપવાળી નદીમાં વહાણોને ફરવાનું મુશ્કેલ પડે.

નદી આડા બંધ

૩. **નદીની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંડાઈ:**—લાંબી, પહોળી અને ઉડી નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગી થવા ઉપરાંત નહેરો વાટે આસપાસના પ્રદેશોને પાણી પુરું પાડવાના અપમાં આવે. આવી નદીઓમાં જ્યારે પૂર આવે ત્યારે આસપાસના પ્રદેશોમાં પાણી ફરી વળે, તેથી તેમાં આવતો કાંપ જમીન પર પથરાય અને જમીન ફળદ્રુપ બને.

૪. **નદીની ખીણના પ્રદેશની ભૂતળરચના:**—નદી જે રસાળ પ્રદેશ અગર મેદાનમાં ચર્ધને વહેતી હોય, તોજ તેનો ઉપયોગ બરાબર થાય.

૫. નદીનું મૂળ:—પાણીના જથ્થાનો આધાર નદીના મૂળ પર છે. જે નદી સરોવરમાંથી અગર ખરફવાળા પર્વતમાંથી નીકળતી હોય, તોજ તેમાં આખું વર્ષ પાણી રહે; નહિતર ઉનાળામાં તેમાં પાણી સુકાઈ જાય.

૬. નદીનું મુખ:—જે મુખ સારું, ઉંડું અને પહોળું હોય, તો તેનો જળમાર્ગ તરીકે બહુ સારો ઉપયોગ થઈ શકે.

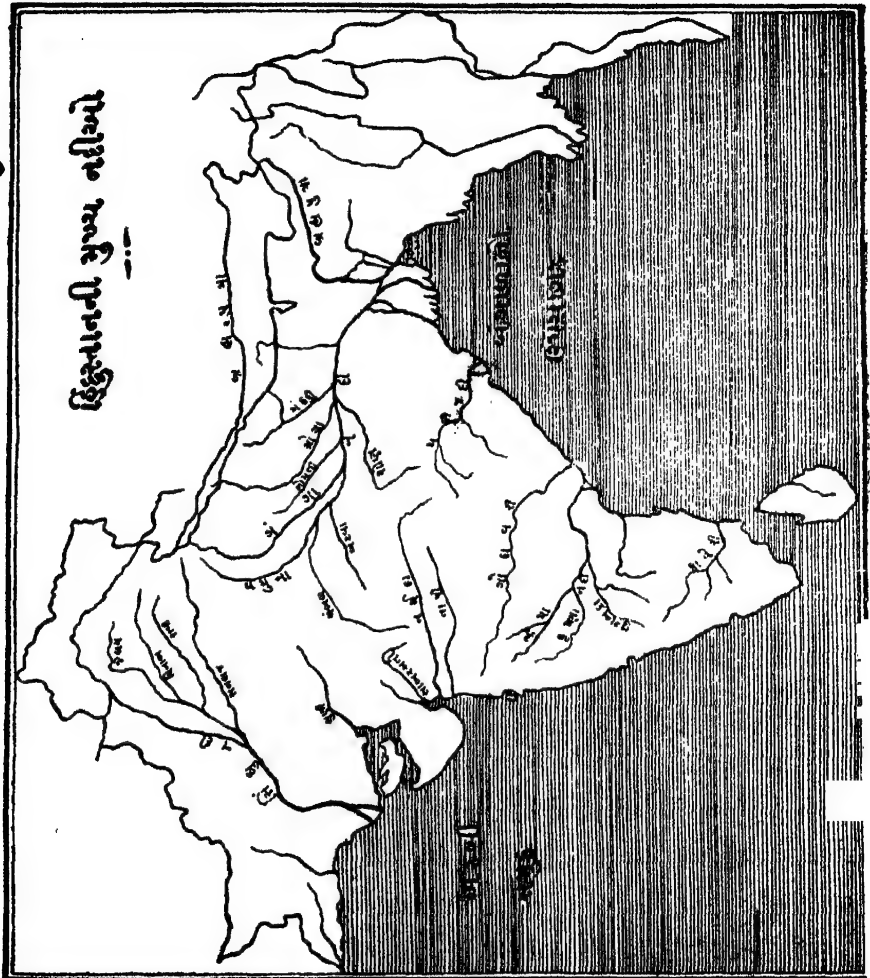
હવે આપણે હિંદુસ્તાનની નદીઓ સંબંધી વિચાર કરીએ.

ઉત્તર હિંદની નદીઓ

સિંધુ (૨,૦૦૦):—તેનું મૂળ હિમાલયમાં કૈલાસ શિખર આગળ માન સરોવરમાં છે. આ નદીને હિમાલયના જુદા જુદા પ્રદેશમાંથી નીકળતી પાંચ નદીઓ જેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ અને સતલજ મીઠાકોર પાસે મળે છે, તેથી તે બહુ મોટી બને છે. હાલમાં સકર આગળ આ નદી આઠો મોટો બંધ બાંધીને તેમાંથી મોટી નહેરો કાઢવામાં આવી છે, તેથી સિંધનો ઘણો ભાગ હવે બગીચા જેવો ફળદ્રુપ બની ગયો છે. તેના મુખથી ફક્ત ૪૦૦ માઈલ સુધીજ વહાણો ફરી શકે છે. તે કરાંચીથી થોડે દૂર અરબી સમુદ્રને મળે છે.

ગંગા (૧,૫૦૦):—તે હિમાલયના ગંગોત્રી શિખરમાંથી નીકળી સંયુક્ત પ્રાંતો તથા બંગાળામાં વહી બંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. હરદ્વાર આગળ તેનો પ્રવાહ શરૂ થાય છે. ત્યાં તે બહુ પવિત્ર ગણાય છે. તેમજ અલ્હાબાદ (પ્રયાગ) પાસે જ્યાં જમના નદી સાથે તેનો સંગમ થાય છે, ત્યાં પણ તે બહુ પવિત્ર ગણાય છે. તેના પાણીમાં ન્હાય તેને મોક્ષ મળે, એવી હિંદુઓની માન્યતા છે. તેનું બીજું નામ લાગીરથી છે. બંગાળાના ઉપસાગર પાસે તેને હુગલી કહે છે. તેને ઘણી શાખાઓ છે. તેમાં મુખ્ય જમના, ચંબલ, શાણ, ગોમતી, ગોઆ, ગંડકી વગેરે છે. ગંગા નદીનો બ્રહ્મપુત્ર સાથે સંગમ થાય છે. આ બે મોટી નદીઓ બહુ મોટી ધસડી લાવે છે, તેથી તેમનાં મુખ આગળ એક મોટો ફળદ્રુપ ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ થયો છે. આ નદીમાંથી પુષ્કળ નહેરો કાઢવામાં આવી છે. એક નહેર તો છેક હરદ્વારથી શરૂ થઈ કાનપુર આગળ ગંગાનેજ પાછી મળે છે. આ નહેરોથી ગંગાની

ખીલનો આખો પ્રદેશ બહુજ ફળદ્રુપ બન્યો છે. તેના મુખથી ૯૦૦ માઈલ સુધી તેમાં વહાણો ફરી શકે છે.

જમના (૮૬૦):—આ નદી ગંગા નદીની મોટામાં મોટી શાખા છે. તે નંદાદેવી નામના શિખરમાંથી નીકળે છે. આ નદીનો પ્રયાગ આગળ ગંગા સાથે સંમિશ થાય છે. તે સ્થળને ત્રિવેણી (ત્રણ નદીઓનો સંગમ)

કહે છે. એમ મનાય છે કે અહીં સરસ્વતી નદી ગુપ્ત રીતે તેમને મળે છે. અહીં ભરાતા કુંભના મેળામાં લાખો માણસો એકઠાં થાય છે. આ નદીની બે શાખાઓ છે: ચંબલ અને બરવા.

બ્રહ્મપુત્રા (૧,૮૦૦):—તે તિબેટમાં કૈલાસ શિખર પાસે માન સરોવરમાંથી નીકળી પૂર્વ તરફ વહે છે. તિબેટમાં તેને સાંપુ કહે છે. ૮૦૦ માઈલ પૂર્વમાં વહ્યા પછી તે દક્ષિણ તરફ વહીને હિંદુસ્તાનમાં પ્રવેશ કરે છે. તેને હિંદુસ્તાનમાં **બ્રહ્મપુત્રા** કહે છે, પણ અંગાળાના ઉપસાગર આગળ તેને **મેઘના** કહે છે. તેને સિંધુ તથા ગંગાની માફક મોટી શાખાઓ નથી, તેમજ તેનો ધણોખરો ભાગ પર્વતમાંજ વહેતો હોવાથી તે બહુ ઉપયોગી નથી. પૂર્વ અંગાળામાં દાખલ થયા પછી તે ખેતી માટે ઉપયોગી છે.

મધ્ય હિંદની નદીઓ

ધોધ

નર્મદા (૭૩૫):—અમર-કંટકના જળક્ષેપક પ્રદેશમાંથી નીકળી તે પશ્ચિમ તરફ વહે છે. તેની ખીણનો પ્રદેશ જંગલોથી ભરપૂર છે. તે પણ ધણી પવિત્ર ગણાય છે. તેને કાંઠે ઘણાં તીર્થનાં સ્થળો છે. તેમાં **શુકલતીર્થ** પ્રખ્યાત છે. ત્યાં દર વરસે મોટો મેળો ભરાય છે. તે અંભાતના અખાતને મળે છે. ત્યાં તેનું મુખ ૧૭ માઈલ પહોળું છે, તોપણ તે રેતીથી પુરાઈ ગએલું હોવાથી મોટાં વહાણો હવે ભરૂંય સુધી જઈ શકતાં નથી. તેનો સુરપાણનો ધોધ જાણીતો છે.

તાપી (૪૪૦):—આ નદી સાતપુડાની દક્ષિણે નર્મદાને સમાંતર વહીને સુરત પાસે સમુદ્રને મળે છે. તેનું મુખ પણ પુરાઈ જવાથી હવે સુરત સુધી મોટાં વહાણો જઈ શકતાં નથી.

મહા (૫૫૦):—તે મધ્ય પ્રાંતમાં અમરકંટકના જળક્ષેપક પ્રદેશમાંથી નીકળી ઓરિસ્સામાં થઈ અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. ઓરિસ્સામાં તેમાંથી નહેરો કાઢી તેનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. તેને કિનારે જગન્નાથપુરી નામે જાત્રાનું ધામ છે. તેના મુખથી લગભગ ૪૦૦ માઈલ સુધી તેમાં વહાણો ફરી શકે છે.

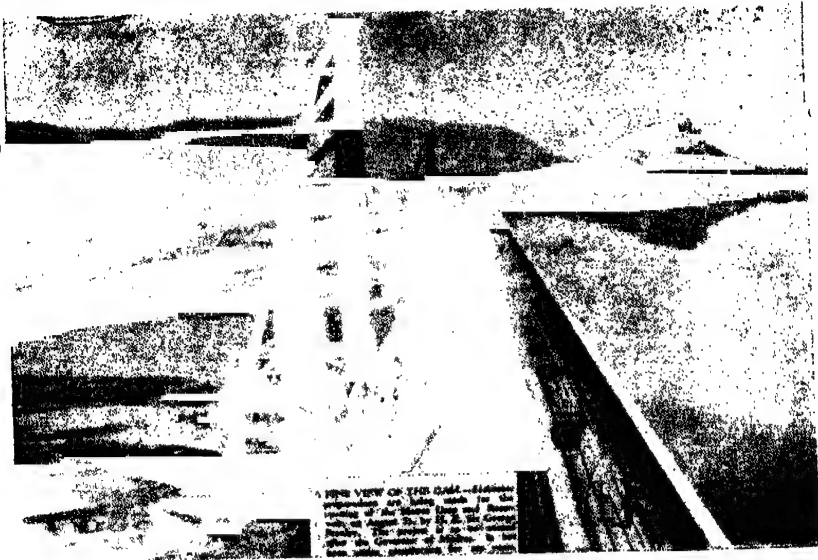
દક્ષિણ હિંદની નદીઓ

ગોદાવરી (૯૦૦):—તે દક્ષિણ હિંદની લાંબામાં લાંબી નદી છે. તે નાશિક આગળ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી, નિઝામ હૈદરાબાદના મુલકમાં થઈને પૂર્વઘાટમાં થઈ મદ્રાસ પ્રલાકમાં વહીને અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. દક્ષિણ હિંદની બધી મોટી નદીઓ ઉચ્ચ પ્રદેશમાં મોટી ખીણોમાં થઈને વહે છે, તેમજ ઠેકાણે ઠેકાણે ઢાળમાં ફેરફાર હોવાથી તેમના માર્ગમાં મોટા ધોધ હોય છે, તેથી પાણી બહુ ઝડપથી વહે છે. આથી આ નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગી નથી, તથા નહેરો કાઢવા માટે ફક્ત કિનારાના પ્રદેશમાં જ ઉપયોગી છે. ગોદાવરીના મુખથી ૪૦ માઈલ દૂર એક બંધ બાંધીને તેમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. તેને પેનગંગા, વાઈનગંગા, વર્ધા અને માંજરા નામની શાખાઓ છે.

કૃષ્ણા (૮૦૦):—મહાબળેશ્વર આગળ પશ્ચિમઘાટમાંથી નીકળી ગોદાવરીની માફક નિઝામ હૈદરાબાદ તથા મદ્રાસ પ્રલાકમાં વહીને અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. તેમાંથી પણ તેના મુખથી ૪૫ માઈલ દૂર બેઝવાડા આગળ બંધ બાંધી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. તેના મુખ અને ગોદાવરીના મુખ વચ્ચે બહુ થોડું અંતર છે, તેથી જ્યારે બંને નદીમાં પાણી ઉભરાય છે ત્યારે કોલર સરોવર જે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટું છે તેમાં પાણી ભરાય છે.

કાવેરી (૪૭૫):—તે પશ્ચિમમાં હિમ્માલિરિ નામના પર્વતમાંથી નીકળી મ્હેસુરમાં વહી અંગાળાના ઉપસાગરને મળે છે. તેમાં શ્રીરંગપટ્ટણ

અને શિવસમુદ્રમ નામના બે ટાપુઓ છે. મ્હેસુર માટે જોઈતા પાણી માટે શિવસમુદ્રમ આગળ બંધ બાંધ્યો છે, તેને મેતુરનો બંધ કહે છે. આ

મેતુરનો બંધ

બંધ દુનિયામાં સૌથી મોટો બંધ છે. આ જગ્યાએ ૩૨૦ ફુટની ઉંચાઈએથી મોટો ધોધ પડે છે. તેમાંથી વીજળીક શક્તિ ઉત્પન્ન કરીને તે વડે ૯૨ માઇલ દૂર કોલરની સોનાની ખાણોનું સાંચાકામ ચલાવવામાં આવે છે, તથા ૫૯ માઇલ દૂર આવેલા બેંગલોર શહેરમાં વીજળીક શક્તિ પુરી પાડવામાં આવે છે. તેનું બીજું નામ દક્ષિણગંગા છે.

તુંગભદ્રા:—તુંગ અને ભદ્રા નામની બે નદીના સંગમથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે કૃષ્ણને મળે છે.

બ્રહ્મદેશની નદીઓ

ધરિવદી (૧,૦૦૦):—તે દેશના ઉત્તર ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહીને માર્તાબાનના અખાતને મળે છે. દરિયાથી સો માઇલ દૂરથી તેનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ શરૂ થાય છે. તે જળમાર્ગ તરીકે બહુ ઉપયોગી છે. રંગુન અને બાસીન એ બંને નદીઓ તેના આગળના ફાંટા છે.

સાલવીન:—તિબેટના પૂર્વ ભાગમાંથી નીકળી દક્ષિણ તરફ વહી આર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે.

હિંદની નદીઓની લંબાઈની તુલના

નદીનું નામ	લંબાઈ (માઈલમાં)	(ટપકાં)
સિંધુ	૨,૦૦૦	(૩૦)
બ્રહ્મપુત્રા	૧,૮૦૦	(૨૭)
ગંગા	૧,૫૦૦	(૨૩)
ઈન્દ્રાવદી	૧,૦૦૦	(૧૫)
ગોદાવરી	૯૦૦	(૧૩)
કૃષ્ણા	૮૦૦	(૧૨)
નર્મદા	૭૩૫	(૧૧)
મહા	૫૫૦	(૮)
કાવેરી	૪૭૫	(૭)
તાપી	૪૪૦	(૭)

જળાશયો

હિંદુસ્તાનમાં મોટાં સરોવરો નથી, છતાં પણ મુખ્ય જળાશયો નીચે મુજબ છે.

વુલર:—કાશ્મીરમાં શ્રીનગર પાસે આવેલું છે. તેમાં લોકો હોડીઓમાં ધરો ખાધીને રહે છે.

સાંખર:—રજપુતાનામાં ખારા પાણીનું સરોવર છે. તેમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે.

કોલર:—કૃષ્ણા અને ગોદાવરી નદીના મુખ વચ્ચે આવેલું છે.

ચિલ્કા અને પુલિકટ:—તે ખાગ પાણીનાં સરોવરો છે તે દરિયા સાથે જોડાએલાં છે, તેથી તેને ખાડીઓ કહીએ તોપણ ચાલે.

રણના પ્રદેશો

આપણે અગાઉ કહી ગયા તે પ્રમાણે સાધારણ રીતે જ્યાં પાણીની તાંણુ હોય ત્યાં મનુષ્ય વસવાટ કરી શકતા નથી. પાણીની તાણુ રહેવાનું

મુખ્ય કારણ વરસાદની ખામી. વરસાદ કંઈ જગાએ અને કેવી રીતે પડે, તે સંબંધી તમે ચોથા ધોરણમાં શીખી ગયા છો. હવે તમારું તે જ્ઞાન વાપરીને હિંદુસ્તાનમાં કંઈ જગાએ વરસાદની ખામી રહે તે શોધી કાઢો.

તમે જોશો કે અરબી સમુદ્રમાંથી વાયવ્યમાંથી આવતાં અને કાઠિઆવાડની ઉત્તરે પસાર થતાં વાદળોને હિમાલય સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી વચમાં કાંઈ પણ ખાળે તેવું નથી, તેથી સિંધુની પૂર્વ અને પંજાબની દક્ષિણના પ્રદેશમાં ખીલકુલ સરસાદ પડતો નથી.

વળી વરસાદની ખોટ મોટી નદીઓથી પણ પુરી પડે; પણ આપણે અગાઉ કહી ગયા તે પ્રમાણે સિંધુ અને ગંગાની ખીણોની વચ્ચેનો પ્રદેશ જરા ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, તેથી તે પ્રદેશમાં પણ નદીઓ વહી શકે નહિ.

આ રીતે આ પ્રદેશમાં પાણી ખીલકુલ મળી શકતું નથી, તેથી કાઠિઆવાડની ઉત્તરે કચ્છમાં તથા સિંધના પૂર્વ ભાગમાં, મારવાડના પ્રદેશમાં બધેકે સિંધુ અને ગંગાની ખીણો વચ્ચે રણનો મોટો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. આ પ્રદેશમાં પણ સિંધુ અને તેની શાખાઓમાંથી મોટી મોટી નહેરો કાઢીને તેનો કેટલોક ભાગ રસાળ બનાવવામાં આવ્યો છે, પણ બાકીનો ભાગ તદ્દન ઉજ્જડ અને વેરાન છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. હિંદુસ્તાનની મુખ્ય નદીઓનાં નામ આપો.
૨. હિંદુસ્તાનની નદીઓમાંથી કંઈ નદીઓ વધારે ઉપયોગી છે તે જણાવો.
૩. નદીઓની ઉપયોગિતાનો આધાર શાના પર છે ?
૪. હિંદુસ્તાનમાં જુદી જુદી નદીઓનો જે જુદો જુદો ઉપયોગ થતો હોય, તે દરેક નદી માટે બતાવો.
૫. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં હિંદુસ્તાનની નદીઓ દોરો.
૬. સરોવરો કેમ બનતાં હશે ? હિંદુસ્તાનનાં મુખ્ય સરોવરોનાં નામ આપો.
૭. અમુક જગાએ શા માટે રણનો પ્રદેશ હશે ?

હિંદુસ્તાન : કિનારો

કિનારો દેશને બહુ ઉપયોગી છે. જેમ ખાંચાખાંચાવાળો કિનારો, તેમ તેમાં અંદરો સારાં થઈ શકે; અને તેથી દેશને બીજા દેશો જોડે વેપાર કરવાની બહુજ અનુકૂળતા મળે.

કિનારાની ઉપયોગિતા ઘણી બાબતો પર રહેલી છે:—

(૧) તેની અંદરના ખાંચા:—ખાંચાઓ જેમ ઉડા, તેમ દરિયાનો માર ઓછો; તેથી અંદર સારાં થઈ શકે. વળી જેમ ખાંચા વધારે, તેમ અંદરો વધારે થઈ શકે.

અંદર

(૨) નદીઓનાં મુખ:—નદીઓનાં મુખ જેમ ઉડાં તથા પહોળાં, તેમ દેશની અંદરના ભાગમાં વહાણો વગેરે જઈ શકે; તેથી નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે વપરાય અને વ્યવહાર સરળ થાય.

(૩) મોટાં અને હુલ્લરઉઘોગનાં સ્થળોથી કિનારાનું અંતર:—આ અંતર જેમ ઓછું, તેમ વ્યવહારમાં સરળતા. દાખલા તરીકે ઈંગ્લાંડમાં કોઈ પણ સ્થળથી કિનારો ૭૦ માઈલથી વધારે દૂર નથી, તેથી વ્યવહારમાં બહુજ સરળતા છે.

(૪) કિનારા પાસે દરિયાની ઉંડાઈ:—કિનારા પાસે દરિયો નેમ ઉડો, તેમ મોટાં બારકસો કિનારા નજીક આવી શકે. કિનારા પાસે દરિયો છાછરો હોય તો બારકસોને કિનારાથી બહુ દૂર રહેવું પડે, અને તેમાં બરેલો માલ કિનારે લાવવા માટે મુશ્કેલીઓ પડે.

(૫) કિનારા પાસેનો દરિયો:—જો દરિયો તોફાની રહેતો હોય, તો વહાણોને બંદરોમાં પેસતાં બહુ મુશ્કેલ પડે તથા તોફાન બહુ નડે. આવા કિનારા પર બંદરો થોડાં હોય.

આ બાબતો ધ્યાનમાં લઈને આપણે હિંદુસ્તાનના કિનારા સંબંધી વિચાર કરીએ. હિંદુસ્તાનને દેશના પ્રમાણમાં કિનારો ઘણો ટુંકો છે. તેની લંબાઈ ફક્ત ૪,૦૦૦ માઈલ છે. તેમાં પશ્ચિમ કિનારા તરફ પશ્ચિમઘાટની અખંડ દાર આવેલી હોવાથી તે કિનારો કાણુ પથરનો બનેલો છે, તેથી તેમાં બહુ થોડા ખાંચા છે, અને જો છે તે ઉડા નથી; તેથી પશ્ચિમ કિનારે ફક્ત કરાંચી તથા મુંબઈ બેજ મોટાં બંદરો છે. આ ઉપરાંત બીજાં

બેડીબંદર

નાનાં નાનાં બંદરો ઘણાં છે. દાખલા તરીકે કચ્છ રાજ્યનું કંડલા બંદર, કાઠિઆવાડમાં ભમનગરનું બેડીબંદર, ગાયકવાડનું આખાબંદર, પોરબંદર,

વેરાવળ તથા ભાવનગર, ખંભાતના અખાતમાં ખંભાત, તથા દક્ષિણમાં માર્મગોવા, રત્નાગિરિ, કારવાડ વગેરે બંદરો છે; પણ આ બધાં બંદરો નાનાં છે. પૂર્વ કિનારે દરિયો બહુજ તોફાની રહે છે, તેથી ત્યાં મદ્રાસ અને વિઝાગાપટ્ટમ બેજ સારાં બંદરો છે. આ બે બંદરો પાસે દરિયાના તોફાનથી બહુ નુકસાન થાય છે.

બંગાળાની દક્ષિણમાં હુગલીને કિનારે કલકત્તાનું મોટું બંદર છે. આ બંદર દરિયાકિનારાથી ૬૦ માઈલ દૂર હોવાથી બહુ સાફ છે.

બ્રહ્મદેશમાં ધરાવદીને કિનારે રંગુન બંદર પણ કલકત્તા જેવુંજ સહીસલામત છે. હુગલી અને ધરાવદી સિવાય હિંદુસ્તાનમાં એક પણ નદીનું મુખ ઉંડું, પહોળું અને સાફ નથી કે જેથી તે જળમાર્ગ તરીકે વપરાય. સિંધુ નદી થોડી ઘણી આવા ઉપયોગમાં આવે છે.

અખાતો અને ઉપસાગરો:—પશ્ચિમ કિનારે કચ્છનો તથા ખંભાતનો અખાત આવેલા છે. દક્ષિણમાં મનારનો અખાત તથા પાકની સામુદ્રધુની છે. પૂર્વ કિનારે બંગાળાનો ઉપસાગર હિંદી મહાસાગરનો ભાગ છે. બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ કિનારાના મધ્ય ભાગમાં માર્તાબાનનો અખાત છે.

ભૂશિરો:—પશ્ચિમ કિનારે કાઠિઆવાડમાં દ્વારકા પાસે જગત્ ભૂશિર છે. દક્ષિણમાં રામેશ્વર પાસે કન્યાકુમારી ભૂશિર અને પૂર્વમાં ઓરિસ્સાના કિનારા પર પાલમાયરા ભૂશિર છે. બ્રહ્મદેશમાં ધરાવદીના મુખ આગળ નિગ્રેસ ભૂશિર છે.

ટાપુઓ:—આપણા દેશની આબુઆબુના સમુદ્રમાં ઘણા દ્વીપોના સમૂહો આવેલા છે. તેમાં સૌથી મોટો દ્વીપ દક્ષિણમાં સિલોન છે. તેની અને કન્યાકુમારી ભૂશિરની વચ્ચે પરવાળાના કેટલાક નાના ટાપુઓની હાર છે. તેને આદમનો પૂલ અગર રામનો સેતુબંધ કહે છે. આ ટાપુ પહેલાં હિંદુસ્તાનના વાઈસરોયની સત્તા હેઠળ હતો, પણ હવે તેને છુટો પાડીને ‘કાઉન કોલોની’ એટલે બ્રિટિશ સંસ્થાન બનાવવામાં આવેલું છે. આ ઉપરાંત રામના સેતુની પાસે રામેશ્વર એટ છે. દક્ષિણે હિંદુસ્તાનની

પશ્ચિમ તરફ કિનારાથી આશરે ૨૦૦ માઈલ દૂર લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ નામના ગોળાકારમાં આવેલા પરવાળાંના નાના બેટાના બે જુદા જુદા સમૂહ છે.

પૂર્વ તરફ બંગાળાના ઉપસાગરમાં બંગાળામુખીથી ઉત્પન્ન થએલા આંદામાન તથા નિકોબાર ટાપુઓના સમૂહ છે.

આંદામાન અને ટિનાસરીમ વચ્ચે મેર્ગુઈ દ્વીપસમૂહ છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. દેશને કિનારો કેવી રીતે ઉપયોગી છે ?
૨. કિનારાની ઉપયોગિતાનો આધાર કઈ કઈ બાબતો પર છે ?
૩. હિંદુસ્તાનને સારાં બંદરોની ખોટ હોવાનું કારણ શું ?
૪. હિંદુસ્તાનનાં સારાં અને સહીસલામત બંદરોનાં નામ આપો. તે સહીસલામત હોવાનાં કારણો આપો.

પાઠ ૭મો

હિંદુસ્તાન : આબોહવા અને વરસાદ

ચોથા ધોરણમાં આબોહવા વિષે શીખતી વખતે તમને કહેવામાં આવ્યું છે, કે આબોહવાનો આધાર પાંચ બાબતો પર છે. (૧) પૃથ્વી પર તે સ્થળની જગા (૨) અમુક સ્થળનું દરિયાથી અંતર. (૩) તે સ્થળની દરિયાની સપાટીથી ઉંચાઈ. (૪) આસપાસનો પ્રદેશ. (૫) તે સ્થળમાં વાતા પવનની દિશા.

આ બધી બાબતો આપણે હિંદુસ્તાનની બાબતમાં તપાસી જોઈએ.

(૧) પૃથ્વી પર હિંદુસ્તાનની જગા ઉપણુ કટિબંધના ઉત્તર ભાગમાં અને સમશીતોષ્ણ કટિબંધના દક્ષિણ ભાગમાં છે, તેથી હિંદુસ્તાન દેશ ગરમ હોવો જોઈએ.

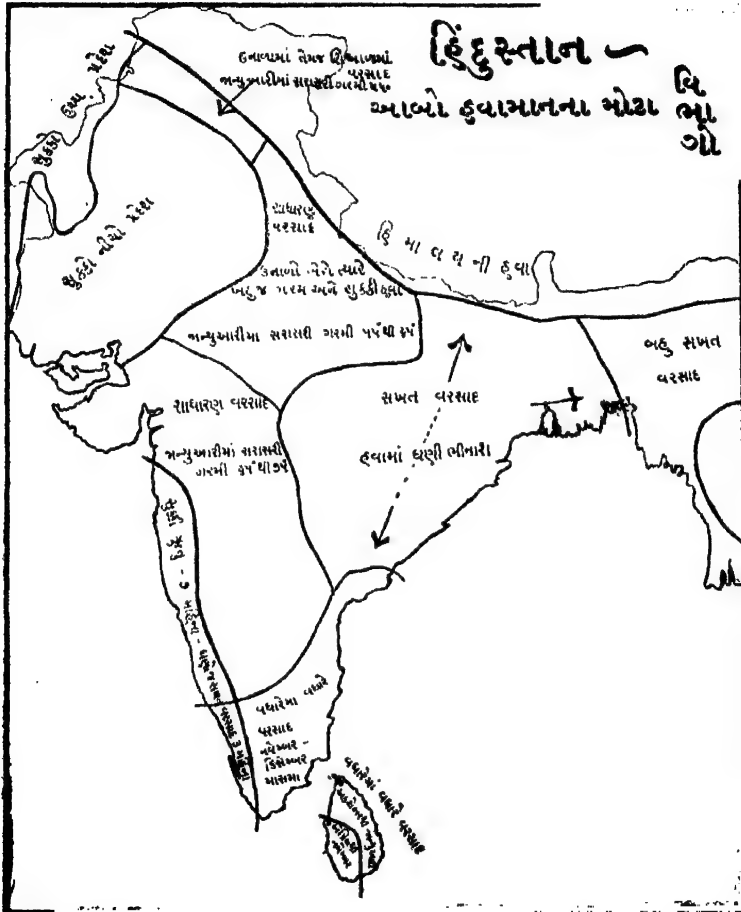
(૨) હિંદુસ્તાનની અંદર ઘણા ભાગોનું દરિયાથી અંતર વધારે છે, તેથી તે ભાગોમાં ગરમી પણ વધારે પડે અને ઠંડી પણ વધારે પડે. આવો ભાગ ઉત્તર હિંદુનો છે.

(૩) હિંદુસ્તાનમાં ઘણા પર્વતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેથી આવાં સ્થળોએ ગરમી ઓછી લાગે પણ ઠંડી વધારે લાગે. વળી આવા પર્વતો વરસાદનાં વાદળોના રસ્તામાં હોય તો તેમને રોકે, તેથી તેમની આસપાસના પ્રદેશોમાં વરસાદ પડે. આવો ભાગ દક્ષિણ હિંદુનો તથા બંગાળા અને આસામનો છે.

(૪) આસપાસના પ્રદેશમાં જ્યાં રણનો ભાગ હોય ત્યાં ગરમી વધારે લાગે, પણ જંગલો તથા નદીઓની ખીણો હોય ત્યાં બહુ ગરમી લાગે નહિ, તેમજ પર્વતો ઉના તથા ઠંડા પવનોને ખાજે અને તેથી હવા સમઘાત રહે. આવો ભાગ ઉત્તર હિંદુમાં છે.

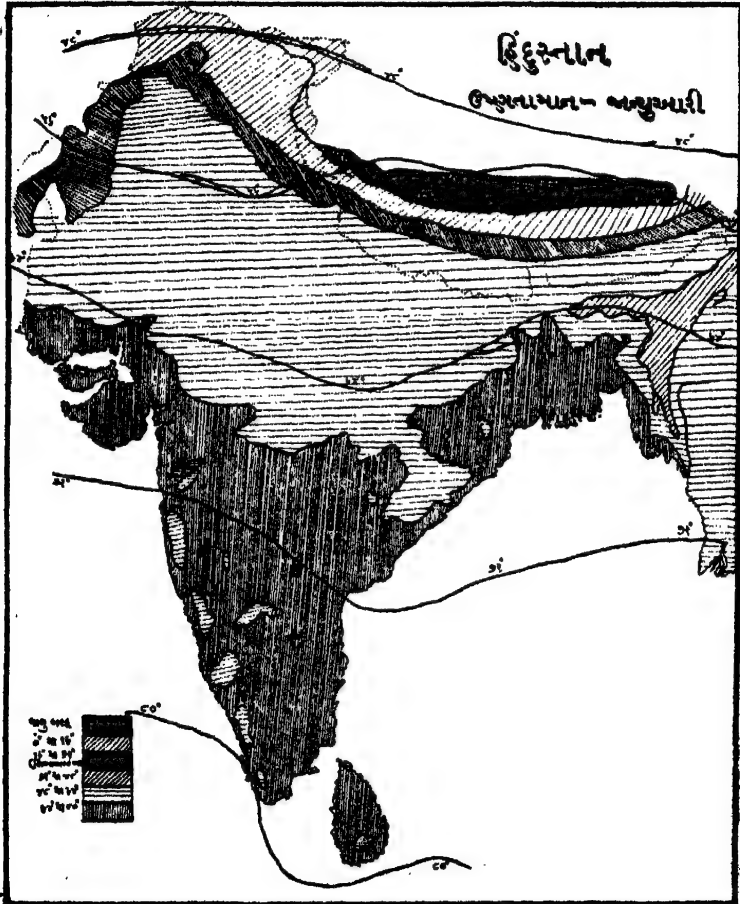
(૫) પવનો દરિયા તરફથી વાય તો વરસાદ લાવે, પણ રણમાંથી વાય તો ગરમી લાવે. આ પ્રમાણે ગુજરાત, કૌંકણ, મલબાર, મદ્રાસ તથા બંગાળામાં વરસાદ થાય છે, અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, સિંધમાં તથા મારવાડમાં ઉનાળામાં બહુ ગરમી લાગે છે.

આ બધી બાબતો ખ્યાલમાં રાખીએ તો હિંદુસ્તાનના આબોહવાના કેટલાક મોટા વિભાગો પડી શકે છે, જે નીચે નકશામાં બતાવ્યા છે. તે ઉપરથી જણાશે કે હિંદુસ્તાનમાં વિષુવવૃત્તના પ્રદેશથી તે છેક ધ્રુવપ્રદેશ

સુધીની હવા જેવામાં આવે છે, અને આબોહવા પ્રમાણે દેશમાં ત્રણ ભાગની હવા જેવામાં આવે છે.

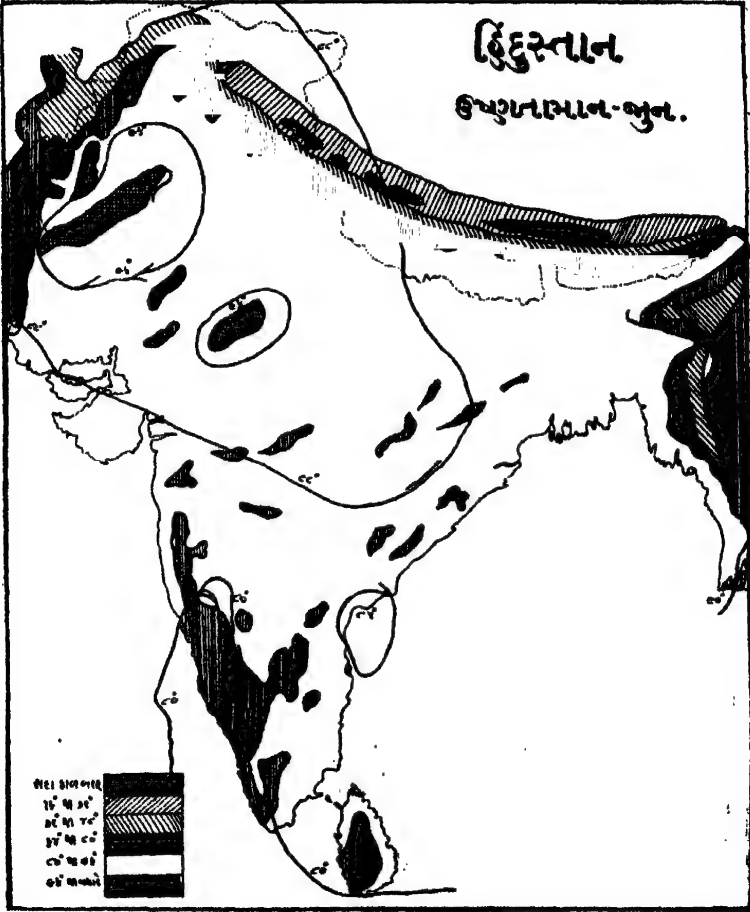
૧. બેજવાળી અને શિઆળા તથા હિનાળામાં ઉષ્ણતા-
માનમાં બહુ ફેર ન પડે તેવી હવા:—આ જાતની હવા પશ્ચિમના
ફરિયાકિનારા પર તથા ત્રાવણકોર, મલબાર અને બ્રહ્મદેશના કિનારા પર
જોવામાં આવે છે.

૨. સુકી અને શિઆળામાં અતિશય ઠંડી તથા હિનાળામાં
અતિશય ગરમ હવા:—પંજાબ, સિંધ તથા રજુના પ્રદેશમાં આવી
હવા જોવામાં આવે છે.

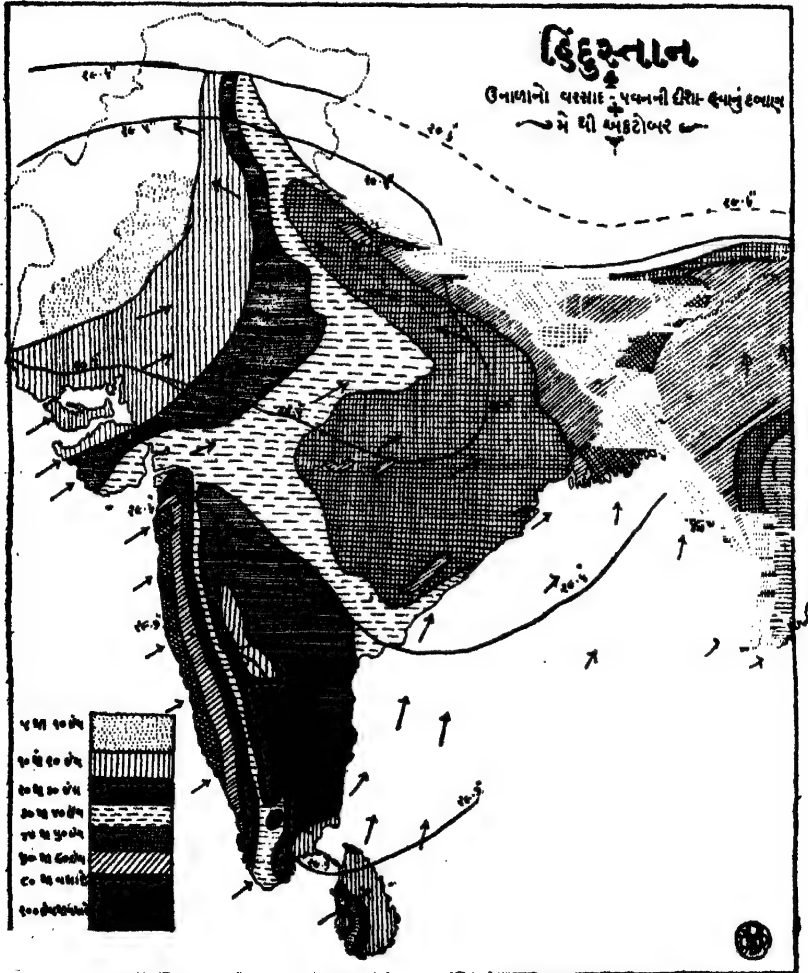
૩. અતિશય વરસાદવાળી હવા:—કોંકણપટ્ટી, મલખાર કિનારા પર તથા આસામનાં કુંગરોમાં આવી હવાં જોવામાં આવે છે.

ઋતુઓ:—હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રમાણે ત્રણ ઋતુઓ જોવામાં આવે છે. શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું. તે કયા કયા મહીનામાં હોય છે તે તમે જણો છો ?

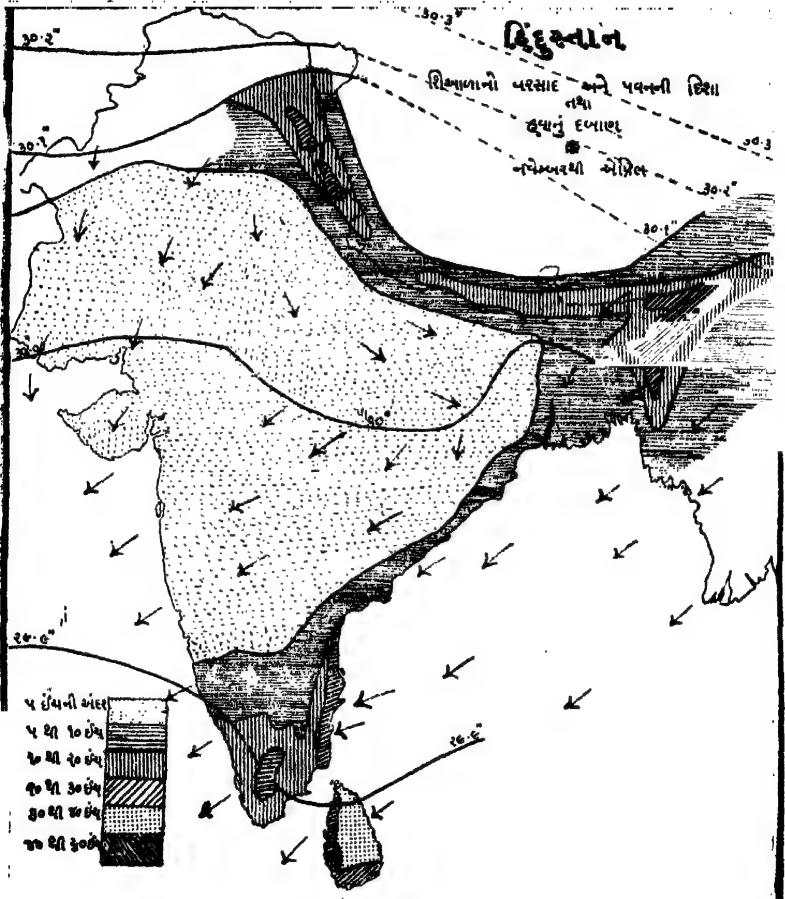
વરસાદ

વરસાદ કેમ આવે છે તથા શાથી આવે છે, તે તમે ચોથા ધોરણમાં શીખી ગયા છો. તમે જાણો છો કે ઉનાળામાં હિંદુસ્તાન તરફ અરબી સમુદ્રમાં નૈર્ઋત્ય ખુણામાંથી પવનો વાય છે. આ પવનના માર્ગમાં

પશ્ચિમ કિનારા પર ઘાટો આડા આવે છે, તેથી રત્નાગિરિ, કારવાડ અને અંબઈમાં વધારે વરસાદ પડે છે. એથી ઉત્તરે ગુજરાતમાં સામાન્ય વરસાદ

પડે છે, પણ કચ્છ, સિંધ અને મારવાડમાં બહુજ ઓછો વરસાદ પડે છે. પંજાબમાં હિમાલય આ પવનોને રોકે છે, તેથી ત્યાં થોડો વરસાદ થાય છે. પશ્ચિમઘાટ પવનોને ખાળે છે, પણ થોડાં વાદળાં ઘાટ ઉપર થઈને

પસાર થઈ જાય છે તેને વિધ્યાવળ રોકે છે, તેથી મધ્ય પ્રાંતોમાં સાધારણ વરસાદ પડે છે. એવોજ એક પ્રવાહ બંગાળના ઉપસાગરમાં થઈને આસામમાં ખાસાના ડુંગરોમાં જઈને અથડાય છે, અને ત્યાં પૃથ્વી પર સૌથી

વધારે વરસાદ પડે છે. ત્યાંથી પવનની દિશા મરડાય છે, તેથી ગંગાની ખીણમાં વરસાદ પડે છે.

પાછી જ્યારે પવનની દિશા શિઆળાની શરૂઆતમાં બદલાય છે, ત્યારે થોડો થોડો વરસાદ મદ્રાસ ઇલાકામાં તથા સિલોનમાં પડે છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર હિંદના અમુક ભાગ સિવાય આખા હિંદુસ્તાનમાં થોડો ઘણો પણ ખેતીને લાયક સારો વરસાદ પડે છે.

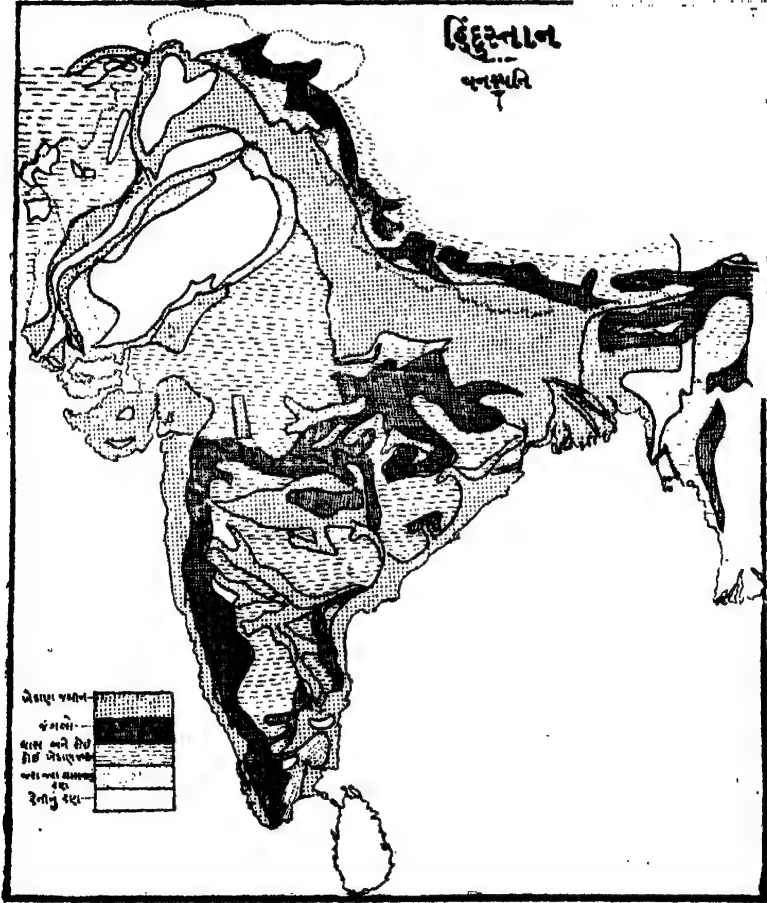
કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. આબોહવાનો આધાર કઈ કઈ બાબતો પર રહેલો છે ?
૨. આ બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને હિંદુસ્તાનમાં જુદી જુદી જગાએ કેવી આબોહવા હોઈ શકે તે સમજાવો.
૩. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં હિંદુસ્તાનની આબોહવાના મોટા વિભાગો બતાવો.
૪. હિંદુસ્તાનમાં ઉનાળામાં વરસાદ કેવી રીતે અને કેટલો આવે છે, તે તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં બતાવો.
૫. તેવીજ રીતે શિઆળાનો વરસાદ તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં બતાવો.

પાઠ દ્વેષ

હિંદુસ્તાન : વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ

વનસ્પતિનો આધાર ત્રણ બાબતો પર છે: (૧) આબોહવા, (૨) ચરસાદ, (૩) જમીન.

હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગોમાં અમુક જાતનાં ઝાડ થાય છે. તેમાં મુખ્ય વડ, પીપળો, લીમડો, આંબો, આમલી, સીસમ, રાયલુ,

વાંસ વગેરે છે; પણ આપણે અમાઉ કહી ગયા તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં બધી જાતની આબોહવા છે, તેથી દુનિયાના બીજા ભાગોમાં થતાં ધણી-જારી જાતનાં ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. દા. ત. સાગ, નાળિયેરી, સાલ, મુખડ, દેવદાર, ઈંડિઆ રખર વગેરે. સાગ તો હિંદુસ્તાનમાં ધણીખરાં જંગલોમાં થાય છે, પણ મલબાર તથા અલ્હદેશનો સાગ મશહુર છે. નાળિયેરીને સાધારણ રીતે દરિયાકિનારાની હવા માફક આવે છે, તેથી તે કિનારા પર તથા ટાપુઓમાં જોવામાં આવે છે. સાલ હિમાલયની તળેટીમાં તથા મધ્ય પ્રાંતનાં જંગલોમાં થાય છે. મુખડ દક્ષિણમાં મૈસુરમાં થાય છે. દેવદાર હિમાલયના વાયવ્ય ખુણાના પ્રદેશોમાં અને ઈન્ડિઆ રખર આસામ તથા અલ્હદેશમાં થાય છે. આ ઉપરાંત તેરાઈનાં જંગલોમાં બધી જાતની વનસ્પતિ થાય છે.

પ્રાણીઓની બે જાત છે: (૧) નરમ (૨) શિકારી.

નરમના પાછા બે ભાગ પાડી શકાય: (૧) પાળી શકાય તેવાં, અને (૨) જંગલી.

પહેલી જાતનાં પ્રાણીઓમાં ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, હાથી, ઊંટ, ઘોડાં, ગધેડાં, ડુકર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બીજી જાતનાં પ્રાણીઓમાં હરણ, વાંદરાં, રોઝ, સુવર, ગેંડાં વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

શિકારી પ્રાણીઓના પણ તેવાજ બે ભાગ પડી શકે છે: (૧) પાળી શકાય તેવાં, અને (૨) જંગલી. પહેલી જાતમાં કુતરાં, બિલાડાં વગેરે છે. બીજી જાતનાં પ્રાણીઓમાં સિંહ, વાઘ, વર, ચિત્તા, જરખ, શિયાળ, રીંછ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

નરમ પ્રાણીઓ દેશમાં બધી જગ્યાએ છે; પણ કુતરાં તથા બિલાડાં સિવાયનાં શિકારી પ્રાણીઓ તો ફક્ત જંગલોમાંજ હોય છે. સિંહ હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત કાઠિઆવાડમાં ગીરના જંગલોમાંજ મળી આવે છે. હાથી અલ્હદેશ અને મૈસુર તરફ જોવામાં આવે છે, અને ગેંડા અલ્હદેશ, આસામ અને બંગાળમાં જોવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત હિમાલયમાં કસ્તૂરી મૃગ અને ચમરી ગાય થાય છે.

નંગલોમાં ઝેરી સાપ પણ હોય છે. ખાસ કરી દક્ષિણનાં નંગલોમાં ઝેરી સાપ બહુ હોય છે.

પક્ષીઓમાં મોર, પોપટ, ગીધ, સમડી, કાગડા, કોયલ, તીતર તથા ચકલી બધેજ જોવામાં આવે છે. ખીસકોલીઓ તથા ઉંદર પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં બધે જોવામાં આવે છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. વનસ્પતિનો આધાર કઈ કઈ બાબતો પર છે ?
૨. પ્રાણીઓનો વસવાટ શેના પર આધાર રાખે છે ?
૩. પ્રાણીઓના કેટલા વિભાગ થઈ શકે ? દરેક વિભાગના ત્રણ ત્રણ દાખલા આપો.
૪. હિંદુસ્તાનમાં એવાં કયાં પ્રાણીઓ છે, કે જે દુનિયાના બીજા ભાગમાં બહુ થોડાં જોવામાં આવે છે ?

પાઠ દ્વિતીય

હિંદુસ્તાન : વસ્તી, જાતો, ભાષા અને ધર્મો

કોઈ પણ દેશની વસ્તીનો આધાર તે દેશની આબાદી પર છે. આબાદી બે પ્રકારની છે: (૧) ખેતી અને કાચા માલની નીપજ. (૨) ધંધાઉદ્યોગમાં સફળતા.

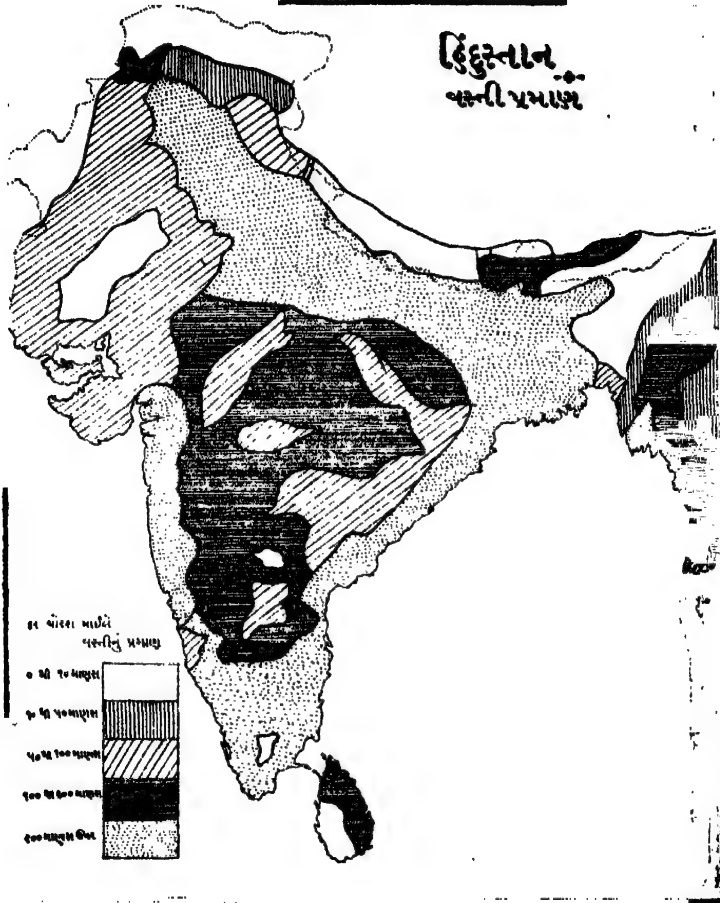
ખોરાક મનુષ્યને અગત્યની ચીજ છે, તેથી જ્યાં ખોરાકનાં સાધનો પુરતાં હોય, ત્યાં મનુષ્યોનો વસવાટ થાય; અગર તો જો કે દેશમાં ખોરાકનાં સાધનો પુરતાં ન હોય, તોપણ ધંધાઉદ્યોગથી દેશ આબાદ હોય, તો ખીજ દેશને કારખાનાંમાં બનેલો માલ પુરો પાડીને તેના બદલામાં ખોરાકની ચીજો તે દેશ મેળવી શકે. હિંદુસ્તાન દેશ મોટા ભાગે ખેતીપ્રધાન દેશ છે, અને દેશમાં એટલો બધો ખોરાક પાકે છે કે આખા દેશને ખોરાક પુરો પાડ્યા પછી પણ હિંદુસ્તાન ખોરાકની ચીજો પરદેશ મોકલી શકે છે. આ કારણને લીધે હિંદુસ્તાનમાં મનુષ્યને રહેવાની પુરતી સગવડ છે, અને તેથીજ હિંદુસ્તાનમાં બહુ વસ્તી છે. ઇ. સ. ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરીના આંકડા મુજબ હિંદુસ્તાનની વસ્તી લગભગ ૩૫ કરોડ ૩૦ લાખની છે. તેમાં બ્રિટિશ મુલકમાં ૨૭ કરોડ અને દેશી રાજ્યોમાં લગભગ ૮ કરોડની છે. પૃથ્વીના દેશોમાં હિંદુસ્તાનની વસ્તી ખીજે નંબરે છે, અને આખી દુનિયાની વસ્તીનો લગભગ પાંચમો ભાગ હિંદુસ્તાનમાં છે.

આપણે અગાઉ કહ્યું તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી ઘણીખરી વસ્તી ગામડાંમાં રહે છે. હિંદુસ્તાનમાં આવાં ૭,૦૦,૦૦૦ ઉપરાંત ગામડાં છે. હવે ધીમે ધીમે ધંધાઉદ્યોગ જામતા જાય છે, તેથી શહેરોની વસ્તી વધતી જાય છે, છતાં પણ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ફક્ત ૮૯ શહેરોજ ૫૦,૦૦૦થી વધારે વસ્તીવાળાં છે, અને ફક્ત ૩૯ શહેરોની વસ્તી એક લાખ કરતાં વધારે માણસોની છે.

આ વસ્તીનો મોટો ભાગ કુદરતી રીતે ફળદ્રુપ પ્રદેશોમાં રહે છે, તેથી ગંગા તથા યમુનાના પ્રદેશમાં તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં અને

કિનારાના સપાટ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં વસ્તી ઘાટી છે, પણ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરો અને રજપુતાનાના પશ્ચિમ ભાગમાંના રણ તરફ વસ્તી ઘણીજ ઓછી છે.

નોંતો

તમે ઇતિહાસમાં શીખી ગયા છો કે અસલના વખતથી હિંદુસ્તાન પર સેંકડો સવારીઓ થઈ છે, અને તે સવારી કરનારામાંથી કેટલાક લોકોએ હિંદુસ્તાનની આખાદી બેઈને તેમાંજ વસવાટ કર્યો છે. આ

પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જાતના લોકો વસ્યા છે, અને તેમાંથી ઘણી મિશ્ર જાતો ઉત્પન્ન થઈ છે. પાછળથી આવેલી જાતોએ હિંદુસ્તાનના મૂળ વતનીઓને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તરફ હાંકી કાઢ્યા છે. આ મૂળ વતનીઓ બહુજ પછાત હતા, અને હજી પણ પછાત છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં નીતિ અને કેળવણીની છેક ટોચે પહોંચેલા લોકોથી માંડીને છેક હલકામાં હલકા જંગલી લોકો પણ છે. હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે નીચે પ્રમાણે મુખ્ય જાતો છે:—

અનાર્ય જાતોમાં મુખ્ય કોલોરીઅનો અને દ્રાવિડ છે.

કોલોરીઅનો:—આ જાતના લોકો છોટાનાગપુર, મધ્ય પ્રાંતો અને કેટલેક બીજાં ઠેકાણે પહાડી જંગલોમાં મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે.

દ્રાવિડો:—આ લોકો અનાર્ય છે, પણ કેળવાએલા છે. તે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં રહે છે. તેમની સંખ્યા આખા હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો લગભગ પાંચમા ભાગ છે.

આર્ય:—અનાર્ય લોકોને દક્ષિણમાં હાંકી કાઢનાર આર્ય જાતિ મધ્ય એશિયામાંથી આવી હતી. આ જાતના લોકો હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તરમાં રહે છે, અને તેઓ ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી પામેલા છે. તેમણે પોતાના ઉંચા સંસ્કારની છાપ બીજાઓ પર પાડી છે.

મોંગોલ:—આ જાતના લોકો બ્રહ્મદેશમાં અને હિમાલયના તિબેટ તરફના ભાગમાં વસે છે.

હિંદુ

તેમની વસ્તી કુલ વસ્તીના લગભગ ત્રણ ટકા છે.

મુસલમાન

મુસલમાન:—આ લોકો હિંદુસ્તાન પર જુદે જુદે વખતે સવારીઓ કરીને હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા છે. તેમણે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગ પર લગભગ ૬૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે, તેથી તેમની વસ્તી ઠેકાણે ઠેકાણે છે. અત્યારે તેમની સંખ્યા લગભગ ૭,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે, અને તે કુલ વસ્તીના લગભગ ૨૨ ટકા છે.

પારસી:—આ લોકો ઇરાનમાંથી આવી મુંબઈ ઇલાકાના પશ્ચિમ કિનારા પર વસ્યા છે. તેમની વસ્તી લગભગ ૧,૦૭,૦૦૦ છે.

પારસી

ચાહુદી:—આ લોકો કોંકણમાં વધારે જોવામાં આવે છે. તેમની સંખ્યા લગભગ ૨૦,૦૦૦ છે.

ખ્રિસ્તી:—આ લોકો મૂળ તો હિંદુઓ હતા, પણ યુરોપીઅનોના આવ્યા પછી તેઓ વટલીને ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. તેમની સંખ્યા લગભગ ૬૦,૦૦,૦૦૦ છે.

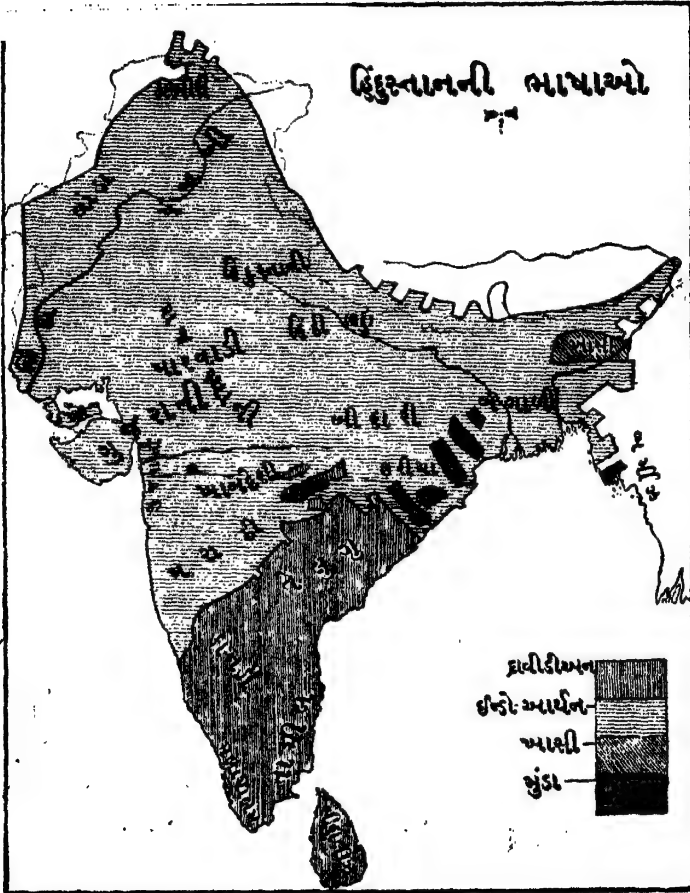
ભાષા

આપણો દેશ બહુ મોટો છે, તેથી ભાષાઓ પણ ઘણી છે. આપણામાં કહેવત છે કે ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ તે મુજબ દેશમાં જ્યાં એકજ ભાષા બોલાતી હોય ત્યાં પણ થોડે થોડે અંતરે ભાષામાં ફેર પડતો જાય, અને વધારે અંતર થાય એટલે એટલો બધો ફેર પડે કે ભાષા એકની એકજ હોય તોપણ બે દૂરના પ્રદેશના લોકો એક બીજા શું બોલે છે તે પણ સમજી શકે નહિ. આવું દરેક દેશમાં હોય છે. દા. ત. કાઠિયાવાડમાં રહેતો ગામડાનો માણસ અને સુરત પાસેના ગામડાનો માણસ જો કે બંને ગુજરાતી ભાષા બોલે છે, તોપણ બંને એક બીજાની ભાષા સમજી શકે નહિ.

આ કારણને લીધે તથા દેશ પર જુદે જુદે વખતે ઘણી સવારીઓ થવાથી દરેક વખતે આવનાર લોકો જુદી જુદી ભાષાઓ લેતા આવ્યા. વળી કેટલીક મિશ્ર ભાષાઓ પણ ઉત્પન્ન થઈ, તેથી અત્યારે હિંદમાં બોલાતી કુલ ભાષાઓ, ૨૨૨ છે. જો કે આ બધી ભાષાઓનાં મૂળ તો

મુખ્ય ચાર ભાષાઓ છે: સંસ્કૃત, ફારસી, દ્રાવિડ અને બ્રહ્મી. આ ઉપરાંત અત્યારે અંગ્રેજી ભાષા પણ બહુ પ્રચલિત છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોમાં લગભગ ૨૬ કરોડ આર્ય ભાષાઓ, ૭ કરોડ દ્રાવિડ ભાષાઓ, અને ૨ કરોડ અન્ય ભાષાઓ બોલે છે.

સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલી મુખ્ય ભાષાઓ હિંદી, ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, મારવાડી, મરાઠી, બંગાળી અને ઉર્ધુ (ઓરિસ્સામાં બોલાતી) છે. તે બધી આર્ય છે.

હિંદી અથવા ઉર્દુ:—મુસલમાનો જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે અસલની હિંદી ભાષામાં ધણા ફારસી તથા અરબી શબ્દો ભળ્યા, અને જે મિશ્ર ભાષા ઉત્પન્ન થઈ તેનાં હિંદી અને ઉર્દુ એવાં નામ પડ્યાં. તેમાં જે ભાષામાં સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલા શબ્દો વધારે છે તે હિંદી કહેવાય છે, અને જેમાં ફારસી અગર અરબી શબ્દો વધારે છે તે ઉર્દુ કહેવાય છે. બંને ભાષાઓ ઉર્દુ લિપિમાં લખાય છે. હિંદી બાળબોધ લિપિમાં પણ લખાય છે. આ ભાષા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બહુ પ્રચલિત છે, પણ તે આખા હિંદુસ્તાનમાં જાણીતી છે.

દ્રાવિડી ભાષાઓ:—આ ભાષા દક્ષિણમાં ખાસ કરીને મદ્રાસ ઇલાકામાં બોલવામાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય તામિલ (દક્ષિણમાં) તેલુગુ (મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તર ભાગમાં), મલાયલમ (મલબાર કિનારા પર), કાનડી (કાનડા, મ્હૈસુર અને કર્ણાટકના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં), અને ગોંડ (મધ્ય હિંદુસ્તાનના ગોંડ લોકોની) છે.

અહ્મદી ભાષા:—આ ભાષા ચીનની ભાષાને મળતી છે. તે ઇશિાન સરહદ પર તથા અફઘનિસ્તાનમાં બોલાય છે.

અંગ્રેજી ભાષા:—અંગ્રેજ લોકો રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા, ત્યારથી આ ભાષાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે. હાલમાં સરકારી મોટી કચેરીઓમાં તે ભાષા વપરાય છે, અને તે અત્યારે કેળવણીનો એક મુખ્ય વિષય છે; કારણ કે તે આપણા રાજકર્તાઓની ભાષા છે.

ધર્મો

હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ધર્મોમાં હિંદુ, મુસલમાન, જૈન, બૌદ્ધ, શીખ, ખ્રિસ્તી, પારસી, યાહુદી તથા કેટલાક અનાર્થ જાતોના ધર્મો છે. સૌથી મોટી સંખ્યા હિંદુઓની છે. તે કુલ વસ્તીના ૬૮ ટકા છે. તેનાથી ઉતરતી સંખ્યા મુસલમાનની છે. તે કુલ વસ્તીના ૨૨ ટકા છે. જૈન ધર્મ પાળનારા લગભગ ૧૨ લાખ, બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા ૪ લાખ, શીખ ધર્મ પાળનારા ૪૩ લાખ, ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારા ૬૦ લાખ, પારસી ધર્મ પાળનારા ૧ લાખ, અને યાહુદી ધર્મ પાળનારા ૨૦ હજાર માણસો છે. અનાર્થ ધર્મો પાળનારની વસ્તી લગભગ ૮૭ લાખની છે. ડુંગરમાં રહેતા અનાર્થ લોકો ગ્રાહ, સાપ, વગેરેને દેવ માને છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

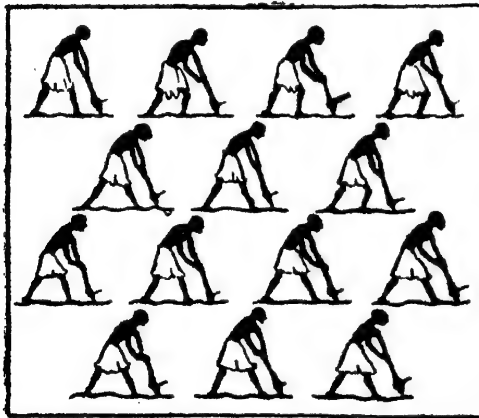
૧. હિંદુસ્તાનની વસ્તી કેટલી છે? આપણા દેશમાં આટલી બધી વસ્તી કેમ હશે?
૨. હિંદુસ્તાનની વસ્તીમાં કઈ કઈ જાતના લોકો છે, તથા તેમની સંખ્યા કેટલી છે?
૩. હિંદુસ્તાનમાં કેટલી ભાષાઓ બોલાય છે? આટલી બધી ભાષાઓ કેમ હશે?
૪. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં હિંદુસ્તાનની વસ્તીની ગીચતા બતાવો.
૫. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં જુદી જુદી મુખ્ય ભાષાઓ વપરાતી હોય તેવા પ્રદેશ બતાવો.
૬. હિંદુસ્તાનમાં લોકો જે ધર્મો પાળે છે, તે વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

પાઠ ૧૦ મો

હિંદુસ્તાન : ધંધા, ખનીજ, ખેતી

આપણે અગાઉ કહી ગયા તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે, અને તેમાં સેંકડે ૭૫ માણસો ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. જે વખતે આખી દુનિયાના લોકો કપાસ એટલે શું, તથા તે શા ઉપયોગમાં આવે તે જાણતા નહોતા, ત્યારથી હિંદુસ્તાનના લોકો તે વાવે છે અને તેનો કાપડ વણવામાં ઉપયોગ કરે છે. વળી કપાસમાંથી સુતર કાંતવાનો અને સુતરમાંથી કપડાં બનાવવાનો ધંધો હિંદુસ્તાનમાં જુના કાળથી ચાલ્યો આવે છે. આ ધંધો એટલી બધી સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યો હતો,

હિંદુસ્તાનમાં ધંધામાં મ્હાણસોનું પ્રમાણ

વેપાર
૧ મ્હાણસ

ગુજર ઉધોગ
૧ મ્હાણસ

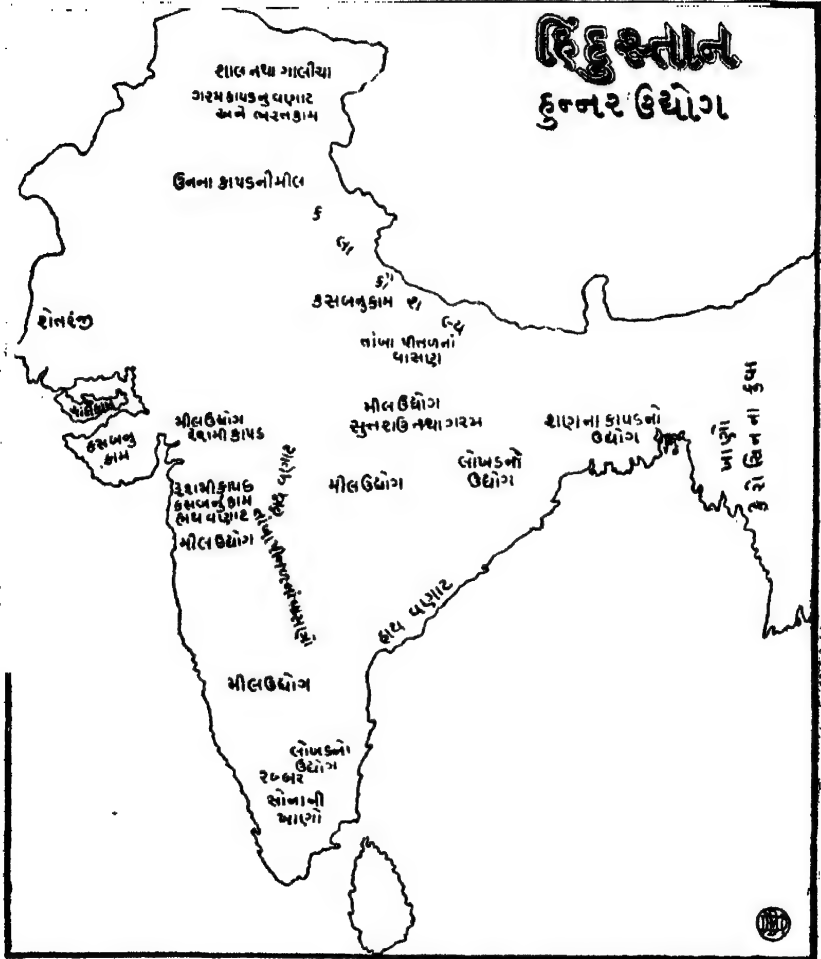

બીજા ધંધા
૨. મ્હાણસો

ખેતી ૧૪ મ્હાણસો

કે ઢાંકામાં જે જાતની મલમલ અગાઉ બનતી હતી અને હજુ પણ બને છે તેવી મલમલ અત્યારના યંત્રના જમાનામાં હજુ પણ યંત્રો વડે બનતી નથી. અસલ હિંદુસ્તાનમાં બનતું રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ પરદેશ ધણું જતું; પણ હવે બીજા દેશો યંત્રોની સહાયથી હિંદુસ્તાન કરતાં બહુજ આગળ વધી ગયા છે, અને તેથી કારખાનાંમાં બનતું કાપડ અજાણધ હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. આવાં કારખાનાં હિંદુસ્તાનમાં પણ

હવે ધણું થયાં છે, તેથી હિંદુસ્તાનને જોઈતા કાપડનો ફૂં ભાગ તો હવે હિંદમાં જ અને છે. છેલ્લાં ૧૦ વરસમાં હિંદુસ્તાનમાં મીઠું, ખાંડ તથા કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગો પણ બહુ જ ખીલ્યા છે.

આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનની શેતરંજીઓ, કાનખાખ, સોનેરી અને રૂપેરી કસબનું કામ, સોનારખાનું, હાથીદાંતનું અને સુખડનું કાતરકામ, મખમલ, જવાહીરના દાગીના વગેરે હજી વખણાય છે. કોલસાની તથા

ધાતુઓની ખાણો, કાપડની તથા શણની મીલો, લોખંડનાં કારખાનાં, સાકરનાં કારખાનાં, ગોદીઓ વગેરે ધણા ધંધાઓમાં પણ ધણા માણસોને રાજી મળે છે. રંગુનમાં ચોખા ખાંડવાનાં તથા અલ્હદેશમાં લાકડાં વહેરવાનાં મોટાં કારખાનાં છે. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે દીવાસળીની મીલો પણ છે.

ખનીજ

ખનીજની વ્યાપ્તમાં હજી હિંદુસ્તાન બહુ પછાત છે. તે વ્યાપ્તમાં વધારે શોધખોળની જરૂર છે. હાલમાં તો હિંદુસ્તાનમાં સોનું, કોલસા, લોખંડ, મીઠું, કલાઈ, મેંગેનીઝ, અગરખ, તાંબું, સીસું, પ્લમ્બેગો, પેટ્રોલ, વુલ્ફ્રામ તેમજ જાતજાતના પથ્થરો તથા હીરા, માણેક વગેરેની ખાણો છે. તે પણ બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં છે.

કોલસા:—બંગાળા, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં મળે છે, પણ આ કોલસા વિલાયતી કોલસા કરતાં હલકા છે. એકલા બંગાળામાં કોલસાની ૪૫૦ ખાણો છે. બિહાર અને ઓરિસ્સામાં પણ તેટલીજ ખાણો છે.

લોખંડ:—લોખંડ આખા હિંદુસ્તાનમાં મળે છે. બંગાળા, મધ્ય પ્રાંતો અને મૈસુર તરફ લોખંડની મોટી ખાણો છે. છોટાનાગપુરમાં તાતા કંપનીનું સાકચી (જમશેદપુર) ગામ છે, ત્યાં છેલ્લાં ૨૦ વરસથી તાતા કંપનીનું લોખંડનું મોટું કારખાનું છે. લોખંડનું કારખાનું ચલાવવા માટે કોલસાની ખાણો પાસે હોય તોજ કારખાનું ચાલે.

કૈસીન તેલ:—અલ્હદેશમાં વધારે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થોડું નીકળે છે.

મીઠું:—પંજાબના મીઠાના ડુંગર (સૉલ્ટ રેન્જ)માંથી નીકળે છે.

કલાઈ:—અલ્હદેશમાં ટિનાસરીમમાંથી નીકળે છે.

સોનું:—મૈસુરમાં નીકળે છે.

તાંબું અને સીસું:—બંગાળામાં નીકળે છે.

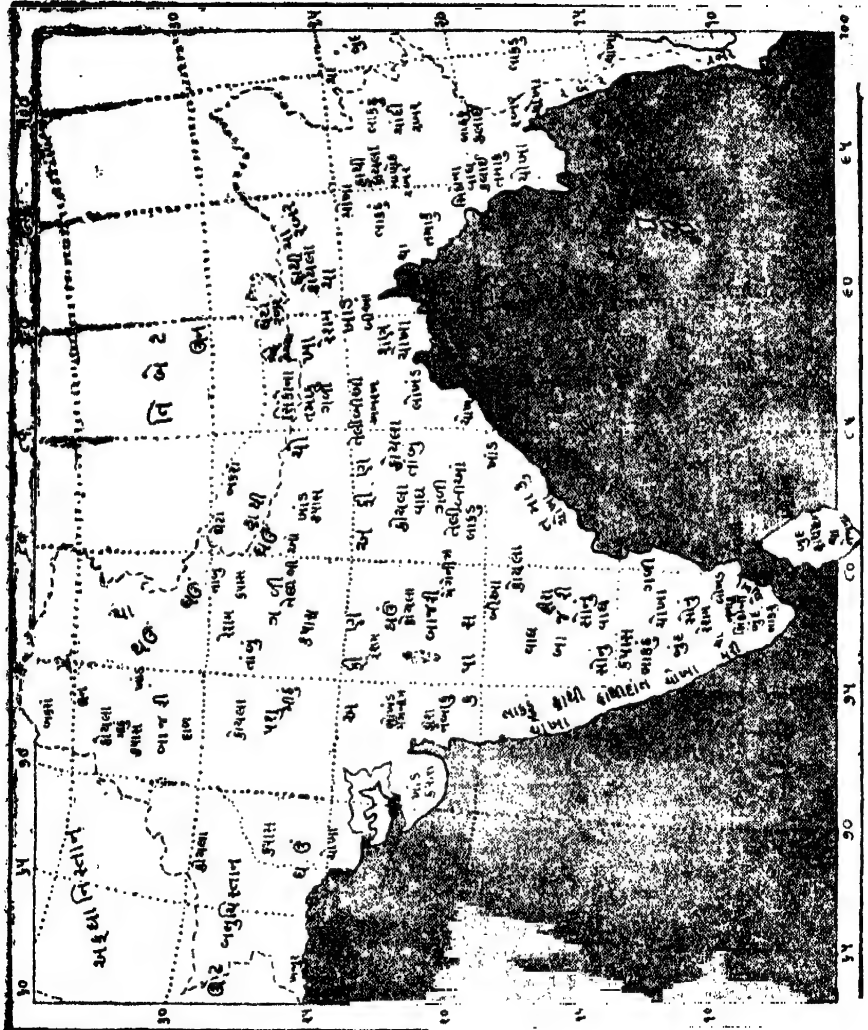
હીરા:—ગોવળકોંડામાં નીકળે છે.

માણેક:—અલ્હદેશમાં નીકળે છે.

મૈત્રેનીઝ:—ગુજરાત તથા મધ્ય પ્રાંતોમાં મળે છે.

પ્લંથ્રેગો:—ત્રાવણકોરમાં નીકળે છે.

બુલ્ફામ:—બ્રહ્મદેશમાં નીકળે છે. તે પોલાદ અનાવવામાં વપરાય છે

હિંદુસ્તાન : અનીજ અને પેદાશ

ખેતીની પેદાશ

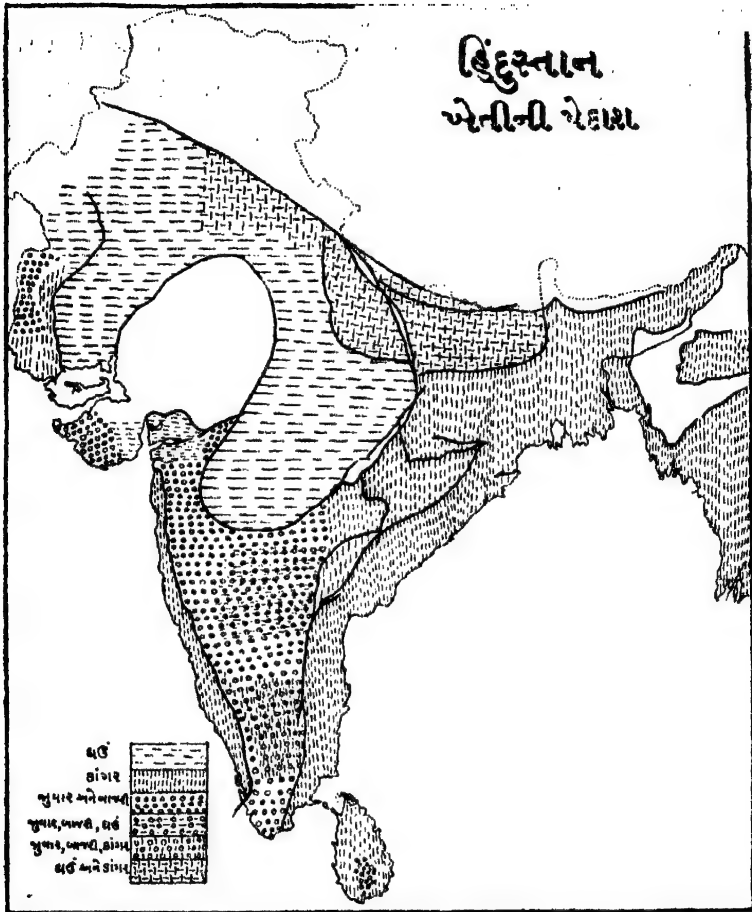
હિંદુસ્તાનમાં વરસાદ જોઈએ તે પ્રમાણમાં આવે છે. વળા નદીઓ પણ મોટી છે, તેથી તેમાંથી ઠેકાણે ઠેકાણે ધણી નહેરો કાઢવામાં આવી છે, એટલે ખેતી બહુ સારી થાય છે. જમીન પણ ધણી ફળદ્રુપ છે. ખેતીનો આધાર ત્રણ બાબતો પર છે: (૧) જમીનની જાત, (૨) વરસાદ તથા પાણીની સગવડ, અને (૩) આખોહવા.

જમીનની જાત:—હિંદુસ્તાનમાં નદીની ખીણોમાં અને મેદાનોમાં નદીઓએ ઘસડી આણેલી માટી તથા કાંપ પથરાયેલા છે, તેથી તે જમીન બહુજ ફળદ્રુપ છે. હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગની જમીન આવા નદીના કાંપની બનેલી છે. આ કાંપના થર એટલા બધા જાડા છે, કે કેટલીક જગાએ ૫૦૦ ફુટની ઊંડાઈએ પણ એકાદ પથર હાથમાં આવતો નથી.

હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાં ખડકાળ જમીન છે. તે બહુ કઠણ છે, પણ કુદરતની શક્તિઓ (ગરમી, ઠંડી તથા વાયુ)ના મારથી આવી જમીન પણ ભાંગીને ભુકો થઈ જાય છે. હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ભાગમાં જમીન આવા લાવાના ખડકનો ભુકો થવાથી બનેલી છે તે કાળી છે અને તેની પાણી રાખવાની શક્તિ સારી છે. આવી જમીનમાં કપાસ તથા ઘઉં બહુ સારા થાય છે.

બીજાં માટીનો થર પાતળો હોય છે, ત્યાં ગૌચર માટે ઘાસ સાંકે થાય છે. ડુંગરાળ અને ઢાળવાળી જમીન ચા, કાપી વગેરે માટે સારી છે. બીજાં પુષ્કળ જથ્થામાં પાણી મળતું હોય, ત્યાં ડાંગર, શેરડી અને શણ સારાં થાય છે.

હિંદુસ્તાનની ખેતીની પેદાશના મુખ્ય પાંચ વિભાગ થઈ શકે: (૧) અનાજ, (૨) તેલી બીજાં. (૩) કઠોળ, (૪) વાવેતરની પેદાશ, (૫) કંદમૂળ વગેરે.

અનાજ

ઘાટ:—મુંબઈ ઇલાકામાં, વરાડમાં, સિંધમાં, પંજાબમાં તથા પટણા સુધી ગંગાની ખીણમાં બહુ થાય છે. તેનો વધારો કરાચી તથા મુંબઈથી પરદેશ ચઢાવવામાં આવે છે.

જુવાર, બાજરી, મકાઈ અને રાગી:—મુંબઈ ઇલાકા, મદ્રાસ ઇલાકા, મધ્ય પ્રાંતો, રજપુતાના અને સિંધમાં થાય છે.

હાંગર:—ગંગાની ખીણના નીચલા ભાગમાં, આસામમાં, બ્રહ્મદેશમાં, સિંધમાં, પશ્ચિમ કિનારાના મેદાનમાં, અને દક્ષિણની નદીઓના ત્રિકોણાકાર પ્રદેશમાં થાય છે.

તેલી ખીચાં

અળસી:—કાળી માટીવાળી જમીનમાં મધ્ય પ્રાંતો, સંયુક્ત પ્રાંતો તથા બિહાર અને ઓરિસ્સામાં બહુ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાંથી ૩ કરોડ રૂપીઆની અળસી અને તેનું તેલ પરદેશ ખાતે જાય છે. તે રંગના કામમાં બહુ આવે છે.

સરસવ, રાઈ વગેરે:—હંડી ઋતુમાં થાય છે. તેનો મુખ્ય પાક બંગાળા, આસામ અને પંજાબમાં થાય છે.

તલ:—બ્રહ્મદેશમાં બહુ થાય છે; તેમજ મદ્રાસ ઇલાકામાં, મધ્ય પ્રાંતોમાં, વરાડમાં અને મુંબઈ ઇલાકાના કેટલાક ભાગમાં થાય છે.

દીવેલી:—અનાજનાં તથા શેરડીનાં ખેતરોની વાડો પાસે અને બગીચામાં ઉગાડવામાં આવે છે. તેનો પાક આસામ અને બ્રહ્મદેશમાં બહુ થાય છે.

મગફળી:—મદ્રાસ ઇલાકામાં તથા કિનારાના પ્રદેશોમાં થાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં પણ હમણાં તેનો જબરજસ્ત પાક થાય છે.

કઠોળ

આ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. શરીરમાં સ્નાયુના બંધારણ માટે આપણે તે ખાસ જરૂરનાં છે. આ પાકને મૂળમાં પાણી મળે તો તે ગમે તેવી જમીન અગર આબોહવામાં થાય છે. ચણા, વાલ, વટાણા, અડદ, મગ, તુવેર વગેરે હિંદુસ્તાનના બધા ભાગમાં વાવવામાં આવે છે. હાલમાં સોયાબીન્સ નામનું નવું કઠોળ કેટલેક ઠેકાણે વાવવામાં આવે છે. તે બહુ પૌષ્ટિક છે. ચણા ખાસ કરીને પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં બહુ થાય છે. બાજરીનાં ખેતરોમાં બાજરીની સાથે કઠોળ નાખવાથી જમીનને બહુ લાભ થાય છે.

વાવેતરની પેદાશ

વાવેતરની પેદાશમાં ચા, કાશી, રબર, મસાલા, નાળિયેરી, શેરડી, સિંકોના, અરીસુ, કપાસ, શણ અને ખારેકનાં તાડ છે.

ચા:—ચા માટે ગરમ બીની હવા જોઈએ. આવી હવા આસામની બે ખીણોમાં, દાર્જીલિંગ પાસે હિમાલયમાં, સંયુક્ત પ્રાંતોના ડુંગરોમાં, પંજાબ અને નીલગિરિમાં છે. હિંદુસ્તાનમાં ચતા ચાનો અર્ધ ઉપસંત ભાગ આસામમાં થાય છે.

કાફીનો છોડ ચાના છોડ કરતાં જરા નરમ છે. તેને અરબસ્તાનથી પહેલાં એક હાજી લાવ્યો હતો. મહેસુરમાં અને ત્રાવણકોરમાં તેની સારી પેદાશ છે.

રબર:—દક્ષિણ હિંદ, બ્રહ્મદેશ તથા મલાયાનાં સંસ્થાનોમાં થાય છે.

મસાલા:—હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગના પશ્ચિમ કિનારા પર થાય છે.

નાળિયેરી:—કિનારાના પ્રદેશમાં થાય છે.

શેરડી:—ગંગાનાં મેદાનોમાં, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, બિહાર અને ઝોરિસ્સામાં, કોંકણમાં અને કિનારાનાં મેદાનોમાં થાય છે.

સિંકોના:—આ ઝાડ મૂળ દક્ષિણ અમેરિકાથી લાવવામાં આવ્યું હતું. તેની છાલમાંથી કિવનીન બનાવવામાં આવે છે. તે નીલગિરિમાં અને દાર્જીલિંગ પાસે હિમાલયમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

અરીસુ:—પોસનાં ઝાડ ગંગાની ખીણનાં મેદાનોમાં, રજપુતાનામાં, અને મધ્ય હિંદ એજંસીમાં સરકારની પરવાનગીથી ઉગાડવામાં આવે છે. તેને માટે ધાઝીપુરમાં કારખાનું છે.

કપાસ:—આ પાકને લાવામાંથી બનેલી કાળી જમીન બહુ માફક આવે છે, તેથી કાઠિઆવાડ, ગુજરાત અને મુંબઈના ઉત્તર ભાગમાં કપાસ બહુ મોટા જથ્થામાં ઉગાડવામાં આવે છે. કોર્ડેમમ હિલની પૂર્વે મદ્રાસ ઈલાકામાં પણ હાલમાં લાલ જમીનમાં કપાસ ઉગાડવાનું શરૂ કર્યું છે. પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો, સિંધ અને મદ્રાસ ઈલાકાના ઉત્તર ભાગમાં નહેરોની મદદથી કપાસ ઉગાડવામાં આવે છે.

શાણુ:—અંગાળામાં તથા આસામમાં ખડુ મોટા જથામાં ઉગાડવામાં આવે છે. તેના રેસા છુટા પાડવા માટે બહોળા પાણીની જરૂર છે.

ખારેકનાં તાડ:—આ તાડને રણુની જમીન ખડુ માફક આવે છે.

હિંદુસ્તાનની પેદાશ	બીના મુલકો	ખેતીની પેદાશ	{	ડાંગર મળી ચણ ચા કાશી રબર મનાલા
		વાવેતરની પેદાશ	{	નાળિયેરી શેરડી મગફળી સિકેના અરીસુ
	સુકા મુલકો	ખેતીની પેદાશ	{	ધઉં, જવ બાજરી મકાઈ કઠોળ
		વાવેતરની પેદાશ	{	તેલી બીયાં કપાસ ખારેક

કૃતિ અને પ્રશ્નો

- હિંદુસ્તાનના લે કોનો મુખ્ય ધંધો શો છે ? તે તમે કેમ જાણ્યું ?
- હિંદુસ્તાનના કાપડના ઉદ્યોગ વિષે જે જાણતા હો તે કહો.
- હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા બીજા ધંધાઓનાં નામ આપો.
- હિંદુસ્તાનમાં કયા મુખ્ય ખનીજો નીકળે છે. તે ખનીજો જે જગ્યાએ નીકળતા હોય, તે તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં ખતાવો.
- ખેતીની પેદાશનો આધાર શાના પર છે ?
- હિંદુસ્તાનની મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ગણાવો, અને તે જ્યાં થતી હોય તે જગ્યાએ તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં ચૂકો.
- ખેતીની પેદાશ અને વાવેતરની પેદાશ શા ફર છે ?

હિંદુસ્તાન : વેપાર

વેપાર એટલે ચીજોની આપ લે. આપણે ત્યાં જે ચીજો જોઈએ તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં થતી હોય, તે ચીજો આપણે બીજાઓને આપી શકીએ; અને જે ચીજો જોઈએ તેના કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં થતી હોય, તે આપણે બીજાઓની પાસેથી લેવી પડે. દાખલા તરીકે હિંદુસ્તાનમાં જ ઘઉં પંજાબમાં બહુ થાય છે, પણ બંગાળમાં થતા નથી; અને ચોખા બંગાળમાં બહુ થાય છે, પણ પંજાબમાં ઓછા થાય છે: તેથી પંજાબના ઘઉં બંગાળમાં જાય, અને બંગાળના ચોખા પંજાબમાં આવે. આ પ્રમાણે એકબીજાના વધારાના માલની આપલે થાય. આ પ્રમાણે કોઈ દેશની અંદર જ અને એમ નહિ. એક દેશમાં એક ચીજ બહુ વધારે જથ્થામાં થતી હોય તેની જરૂર બીજા દેશને હોય, તો તે બીજો દેશ પૈસા દેશમાંથી તે ચીજ ખરીદીને લઈ જાય; તેમજ તે બીજા દેશમાં કોઈ ચીજ એવી થતી હોય કે જેની પૈસા દેશને જરૂર પડે, તો પૈસા દેશ બીજા દેશમાંથી તે ચીજ લાવે. આ પ્રમાણે આખી દુનિયાના દેશો પોતપોતાને જોઈતી ચીજની આપલે કરે તેનું નામ વેપાર.

આપણે ત્યાં જે ચીજ વધારે પ્રમાણમાં થતી હોય, તેને દેશાવર ખાતે મોકલીએ તે નિકાસ કહેવાય.

વળી આપણા દેશમાં જે ચીજ મળવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય પણ તેની આપણે જરૂર હોય, તેથી આપણે બીજા દેશોમાંથી તે ચીજ લાવીએ તેનું નામ આયાત.

હવે આપણે આપણા દેશમાં કઈ કઈ જાતની ચીજોની જરૂર છે, અને તેથી આપણે પરદેશથી આયાત કરવી પડે છે તે જોઈએ.

આપણો દેશ ખેતીપ્રધાન છે, તથા આપણે ત્યાં ઘણા ખનીજોનો અભાવ હોવાથી આપણે ઘણી ચીજો બનાવી શકતા નથી; તેથી આપણે

તેવી ચીજો અને કારખાનાંમાં બનતી ઘણી ચીજો આયાત કરવી પડે છે. તે ચીજો કયી તથા કયા કયા દેશોથી આપણે ત્યાં આવે છે તે આપણે જોઈશું.

સુતરાડિ અને ગરમ કાપડ:—આપણા દેશમાં કાપડ ઘણું બને છે, પણ તેટલું કાપડ આપણને પુરું પડતું નથી. વળી આપણા દેશમાં ઝીણું તથા સુશોભિત કાપડ બનાવવાનાં સાધનો તથા કારખાનાં નથી, તેથી આવું કાપડ આપણે ઈંગ્લાંડ, જર્મની, ઈટલી, અમેરિકા અને જાપાનથી લાવવું પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં દર વર્ષે લગભગ ૬૦ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ આયાત થાય છે.

રેશમી કાપડ:—હિંદુસ્તાનમાં રેશમ બહુજ થોડું થાય છે, તેથી રેશમ બહારથી લાવીને તેમાંથી થોડું કાપડ બનાવવામાં આવે છે; પણ ઘણુંખરું રેશમી કાપડ ફ્રાંસ, ચીન અને જાપાનથી આવે છે.

લોખંડ અને પોલાદની ચીજો:—હિંદુસ્તાનમાં જો કે હવે આ ચીજો મોટા પ્રમાણમાં બને છે, તોપણ હજી ઘણી જાતની ચીજો જેવી કે કટલરી, મકાનને લગતો સામાન, સાંચાકમને લગતો સામાન વગેરે ઘણી જાતની ચીજો બહુ ઓછા પ્રમાણમાં બને છે; તેથી આવો સામાન ઈંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાંસ, અમેરિકા અને જાપાનથી આવે છે.

મોટર ગાડીઓ:—આપણા દેશમાં બનતીજ નથી. તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કાનડા અને ઈંગ્લાંડથી મુખ્યત્વે આવે છે.

આયાતના દેશો

મીલોને લગતા સાંચાઓ:—આ ઘણુંખરું ઈંગ્લાંડથી આવે છે. કેટલોક માલ અમેરિકા તથા જર્મની અને જાપાનથી પણ આવે છે.

એન્જિનો, ડબ્બાઓ વગેરે:—ઘણુંખરું ઈંગ્લાંડથી આવે છે.

કાચનો સામાન:—ઈંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાંસ, ઑસ્ટ્રિયા તથા જાપાનથી આવે છે.

કોલસા:—ઈંગ્લાંડ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને અમેરિકાથી આવે છે.

ખાંડ:—જાવા અને મોરિશિયસથી આવે છે.

કેળાનું રેશમ:—ઈટલી, જાપાન અને જર્મનીથી આવે છે.

દીવાસળી:—સ્વીડન તથા જાપાનથી આવે છે.

કાચું ખનીજ તેલ, કેરોસીન અને પેટ્રોલ:—જે કે બ્રહ્મ-દેશમાં આ ચીજો નીકળે છે, તેપણુ જોઈએ તેના કરતાં ઘણી ઓછી; તેથી આ ચીજો યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, રશિયા, ઈરાન અને ઈરાકથી આવે છે.

રંગો તથા કારખાનાંમાં બનેલો જુદી જુદી જાતનો માલ:—ઈંગ્લાંડ અને બીજા દેશોથી આવે છે.

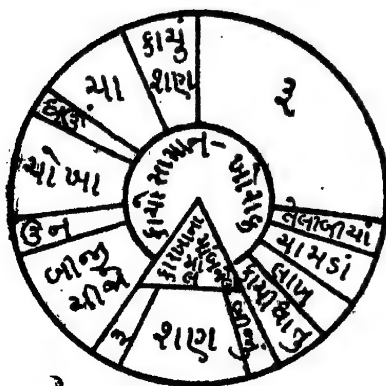
સોનું:—દક્ષિણ આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકાથી આવે છે.

રૂપું:—મેક્સિકો, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ તથા ચીનથી આવે છે.

બીજા ધાતુઓ:—અમેરિકા તથા યુરોપ ખંડના દેશોમાંથી આવે છે.

ફાગળ:—ઈંગ્લાંડ, જર્મની, ફ્રાંસ તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સથી આવે છે.

કાગળ:—સ્વીડન તથા ઈંગ્લાંડથી આવે છે.

નિકાશના દેશો

હિંદુસ્તાનમાંથી નિકાસ થતો માલ.

જે ચીજો આપણે સાં પુણ્જ નથામાં થાય છે, તેની હિંદુસ્તાન-માંથી નીચે મુજબ નિકાસ થાય છે:—

સુતરાઉ કાપડ:—ઇરાન, અરબસ્તાન, ઈરાક અને પૂર્વ આફ્રિકા.

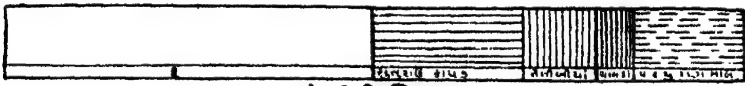
ડીન:—ઇંગ્લાંડ જાય છે.

રૂ:—ઇંગ્લાંડ, જાપાન, ચીન, ઈટલી અને યુરોપના બીજા દેશોમાં જાય છે.

ઘઉં:—ઇંગ્લાંડ તથા યુરોપના બીજા દેશોમાં જાય છે.

ચૌખા:—યુરોપના દેશોમાં જાય છે.

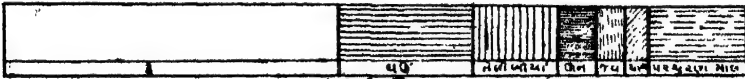
શણ:—કાચું શણ ઇંગ્લાંડ તથા જર્મની જાય છે. તેમાંથી કાપડ બને છે. તે ઉપરાંત શણના કોથળા અને ગુણુપાટ ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ અમેરિકા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રિટન અને બ્રિટિશ સલ્તનતના બીજા ભાગોમાં ચૌખા, ઘઉં, કાશી વગેરે માલ ભરવા માટે જાય છે.

કાચું શણ ની નિકાસ

કાપડની નિકાસ

કાશીની નિકાસ

શણની નિકાસ

કાચું શણ ની નિકાસ

હિંદુસ્તાનનાં જુદાં જુદાં બંદરોથી નિકાસનું પ્રમાણ

તેથી બીજાંને વેપાર યુરોપના બધા દેશો સાથે અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સાથે બહુ ચાલે છે.

અળસીનું તેલ:—યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ બહુ જાય છે.

કાચાં ચામડાં:—ધણે ભાગે જર્મની અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ જાય છે. થોડાં ધણાં ઑસ્ટ્રેલિઆ અને ઇટલી પણ જાય છે. કેળવેલાં ચામડાં બુટ બનાવવાના તથા બીજા ઉદ્યોગ માટે ઐરલેન્ડ જાય છે.

અફીણ:—મુખ્ય દવા બનાવનારા દેશો એટલે ઈંગ્લાંડ, ફ્રાંસ, જર્મની અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જાય છે.

ગળી:—રંગના કામ માટે ઈંગ્લાંડ જાય છે.

ઈમારતી લાકડાં:—યુરોપ અને આફ્રિકા મોટા પ્રમાણમાં જાય છે.

મેંગેનીઝ, લોખંડ તથા વુલ્ફામ:—ઈંગ્લાંડ જાય છે.

આ ઉપરાંત બીજી ધણી ચીજોની નાના મોટા પ્રમાણમાં આયાત તેમજ નિકાસ થાય છે, પણ તે બહુ જાણવા જેવી નથી.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

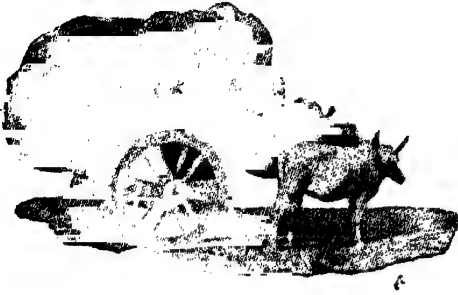
૧. વેપાર, આયાત અને નિકાસ એટલે શું તે દાખલા લઈને સમજાવો.
૨. આપણા દેશમાં પરદેશથી કયો કયો માલ આવે છે ?
૩. આપણા દેશમાંથી કયો કયો માલ પરદેશ જાય છે, અને તે શા પ્રમાણમાં તે આકૃતિ દોરીને સમજાવો.
૪. હિંદુસ્તાનનાં પાંચ મુખ્ય બંદરો ગણાવો. તે દરેક બંદરેથી વધારેમાં વધારે અને ઓછામાં ઓછો કયો કયો માલ પરદેશ ચઢે છે ?

હિંદુસ્તાન : વ્યવહાર અને વ્યવહારનાં સાધનો

ધારો કે આપણે અમુક ગામડામાં રહીએ છીએ ત્યાં કેટલીક ચીજો થાય છે. તે જોઈએ તેના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં થાય છે, તો કાંઈ તેજ ગામડામાં તે બધીજ ચીજો લઈ લેનારા મળશે? તે ગામડામાં તો તે ચીજ અમુક પ્રમાણમાંજ ખપશે. તેજ પ્રમાણે દરેક ગામડામાં થાય. ત્યારે આ બધાં ગામડાંવાળા શું કરે? આ મુશ્કેલીને લાંબે અમુક ઠેકાણે આવેલાં ગામડાંનો માલ વેચનારા એક મધ્ય સ્થળમાં એકઠા થાય, અને તેઓ એકબીજાની સાથે જોઈતા માલની આપલે કરે. આવા જે સ્થળે લોકો એકઠા થાય તે સ્થળ બહુ અગત્યનું થાય, તેથી ધણા લોકો અને વેપારીઓ ત્યાં વસે. આ વેપારીઓ ગામડાંના લોકોનો માલ લે. અને જેને જોઈએ તેને માલ વેચાતો આપે. આવાં મધ્ય સ્થળ તે શહેર. આ પ્રમાણે એક દેશની અંદર આવાં જેટલાં મધ્ય સ્થળ હોય, ત્યાં બધે શહેરો વસે. હવે એમ પણ બને કે એક શહેરમાં અમુક જાતના માલનો બહુ વધારો હોય અને તેનો બીજા શહેરને ખપ હોય, તો તે શહેરવાળા વેપારી પેલા શહેરવાળા વેપારી પાસેથી તે માલ લે. આ પ્રમાણે શહેરો વચ્ચે વેપાર ચાલે. વળી એકજ દેશમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદી જુદી જાતની ચીજો વધારે પ્રમાણમાં થતી હોય, તો જુદા જુદા પ્રાંતોના વેપારીઓ પોતપોતાને જોઈતી ચીજોની આપલે કરે. આ પ્રમાણે વેપાર ચાલે, પણ આ આપલે કરવામાં ચીજો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવાનાં સાધનો જોઈએ. આવાં સાધનોને વ્યવહારનાં સાધનો કહે છે.

અસલના વખતમાં તો આવાં સાધનોમાં બળદ, ગધેડાં, ઊંટ કે ગાડાંની વપરાશ થતી, અને એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ માલ લઈ જનાર આવા લોકોને વણઝારા કહેતા. સરકારનો અમલ શરૂ થયા પહેલાં રસ્તા બહુ ખરાબ હતા તથા રસ્તે લુટારાઓનો બહુ ભય રહેતો હતો, તેથી વ્યવહાર બહુ ઓછો ચાલતો હતો, અને ચોમાસામાં તો વ્યવહાર

દાગબગ બધજ રહેતો. એથીજ અગાઉ જો કોઈ સ્થળે વરસાદ ન પડે

અને દુકાળ પડે, તો ખીજી જગાએથી માલ લાવવાની અડચણને લીધે ધણા લોકો ભૂખમરાથી મરણ પામતા; પણ હવે તો રસ્તા સારા થઈ ગયા છે અને ચોર-લુટારાનો ભય મટી ગયો

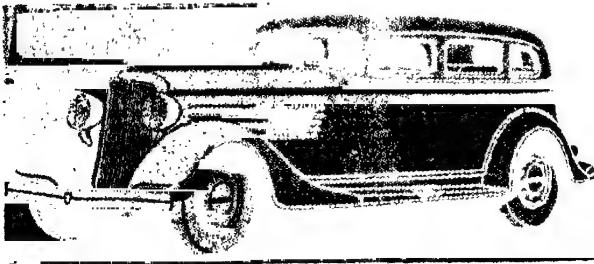
ગાડું

સારો ચાલે છે, અને પોંદા તથા ગાડાંની જગાએ હવે મોટરગાડીઓ

આગગાડી

વપરાવા લાગી છે. વળી જુદાં જુદાં શહેરો વચ્ચે જથામંધ માલ તથા ઉતાડએને લઈ જવા માટે આગગાડીઓ થવાથી બહુજ સરળતા થઈ છે.

મોટર

તમે જોઈ શકશો કે રેલવે બાંધવા તથા ચલાવવા માટે બહુજ ખર્ચ કરવું પડે, તેથી શરૂઆતમાં તો મોટાં મોટાં શહેરો વચ્ચેજ રેલવે

બધાય. પછી જેમ જેમ બીજાં નવાં સ્થળોની અગત્ય વધે તેમ તેવાં સ્થળોમાં રેલવેનું જોડાણ થાય. આ પ્રમાણે રેલવેનો ધીમે ધીમે વિસ્તાર થાય. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૪૨,૦૦૦ માઇલ લાંબી રેલવે લાઈનો છે. દમણનાં મોટરના જમાનામાં મોટરો પણ ઉતાર્યો અને માત્રના વ્યવહારમાં રેલવેઓ પાસેથી ઘણો ભાગ પડાવવા

વિમાન

લાગી છે, અને હવે વિમાનો થવાથી ક્ષેત્રોએ ચોરો ચોરો વ્યવહાર તે રસ્તે પણ શરૂ કર્યો છે. આ વિમાનો અત્યારે તો કેટલીક ટપાલ અને થોડાઘણા ઉતાર્યો લઈ જાય છે; પણ ધીમે ધીમે વિમાનના વ્યવહારનો વિકાસ થવાથી તે પણ રેલવે અને મોટરો સાથે હરિકાઈમાં ઉતરશે.

વ્યવહારના માર્ગો

• જુદાં જુદાં ગામડાંથી શહેરો સુધી વ્યવહારના માર્ગો હોય તે તો તમે શીખ્યા, અને તે આપણે અહીં બતાવી શકીએ નહિ; પણ હિંદુસ્તાનનાં મોટાં શહેરો વચ્ચે જે વ્યવહારના માર્ગો (રેલવે લાઈનો) છે તે તો આપણે જાણવા જોઈએ. વળી જેમ આપણા દેશમાં અંદર અંદર વ્યવહાર ચાલે છે, તેમ આપણા દેશને બીજા દેશો જોડે પણ વ્યવહાર છે તે તમે શીખી ગયા હો, તેથી બીજા દેશો જોડેના વ્યવહારના માર્ગો પણ આપણે જાણવા જોઈએ. આ ઉપરથી તમે સમજશો કે દરેક દેશમાં ખરેખરાં અગત્યનાં શહેર તો જે અંદરેથી બીજા દેશો જોડે વ્યવહાર ચાલતો હોય તે અંદરેજ હોય. તેથી સાધારણ રીતે દરેક દેશમાં ઘણીખરી રેલવે લાઈનો અંદરે તરફજ જાય; અને સાંથી વ્યવહારના માર્ગો બીજા દેશો જોડે દરિયામાર્ગે હોય.

હિંદુસ્તાનની મુખ્ય રેલવે લાઇનો

બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. રેલવે:—આ લાઇન મુંબઈથી શરૂ થઈને ઉત્તર તરફના કિનારાના મેદાનમાં પાલધર, વલસાડ, નવસારી, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, આણંદ, નડિઆદ તથા અમદાવાદ થઈને વિરમગામ અને ખારાધોડા જાય છે. તેનો એક ફાંટો વડોદરાથી ગોધરા, દાહોદ, રતલામ, નાગદા, કેટા અને ભરતપુર થઈને મથુરાં જાય છે, અને ત્યાંથી દિલ્હી સુધી ટ્રેન જાય છે. આ રસ્તે દિલ્હી જતાં ૨૬ કલાક થાય છે. આ રેલવેની બીજી નાની નાની પેટા લાઇનો છે, તે તમે શીખી ગયા છો. આ લાઇનની એક શાખા રજપુતાના માળવા રેલવે (આર. એમ. આર.) અમદાવાદથી મારવાડ અને જયપુર થઈને દિલ્હી જાય છે. બી. બી. એન્ડ સી. આર્થ. મોટા માપની (પૈકે ૫૮ પહોળી પાટાની) છે, અને આર. એમ. આર. મધ્યમ માપની (૩'-૩૩" પહોળા પાટાની) રેલવે છે.

જી. આર્થ. પી. રેલવે:—મુંબઈથી નીકળી કલ્યાણ આગળ તેના બે ફાંટા પડે છે: એક ફાંટો ભોરધાટ તરફ અને બીજો થળધાટ તરફ જાય છે. ભોરધાટવાળો ફાંટો પુના, ધોંડ, શેલાપુર અને હોતગી થઈને રાયચુર જાય છે. થળધાટવાળો ફાંટો ઇગતપુરી, નાસિક, મનમાડ, ભુસાવળ, ભોપાળ, અંસી, ગ્વાલીઅર અને આગ્રા થઈને દિલ્હી સુધી જાય છે. આ રસ્તે મુંબઈથી દિલ્હી જતાં ૩૦ કલાક થાય છે.

મુંબઈથી કલકત્તા જવાના બે રસ્તા છે: એક રસ્તે જી. આર્થ. પી. રેલવે કલ્યાણ, ઇગતપુરી, નાસિક, ભુસાવળ, અકોલા અને વર્ધા થઈને નાગપુર જાય છે. બીજો રસ્તો થળધાટ મૂક્યા પછી લાઇન ફાંટાઈને જમલપુર થઈને અલ્લાહાબાદ જાય છે.

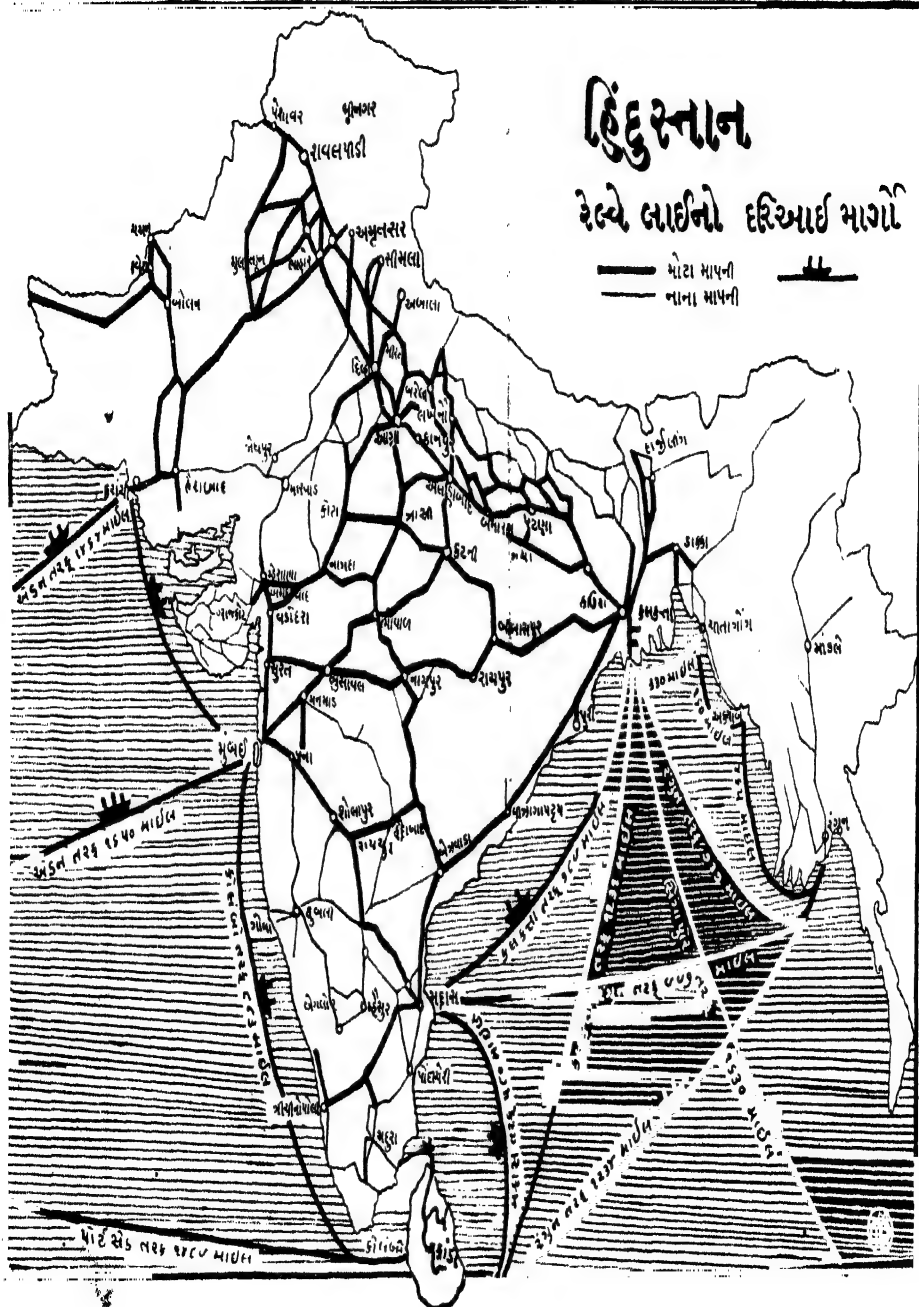
બી. એન. રેલવે:—આ લાઇન નાગપુરથી શરૂ થઈને રાજગઢને રસ્તે હોરા (કલકત્તા) સુધી જાય છે. તેની બીજી શાખા કલકત્તાથી પૂર્વ કિનારે પોર્ટ વાલ્ટર સુધી જાય છે. આ રેલવે મોટા માપની છે.

એમ. એન્ડ એસ. એમ. રેલવે:—આ રેલવે મદ્રાસથી નીકળી કુર્ણાટક રસ્તે પેનરની બીજીમાં થઈને ગુંતાકલ રસ્તે રાયચુર જાય છે.

રેલ્વે બાઈનો દરિઆઈ માગો

— નાના માપની

ત્યાં તેનું જોડાણ જી. આઈ. પી. જોડે થાય છે. આ રેલવે મોટા માપની છે. તેની મધ્યમ માપની બીજી એક શાખા પુનાથી દક્ષિણમાં મુખ્ય સ્થળોએ જઈ મહેસુર તરફ જાય છે. આ લાઈનની મોટા માપની બીજી શાખા મદ્રાસથી પૂર્વ દિનારે પોર્ટ બોલ્ટોર સુધી જાય છે. ત્યાં તેનું બી. એન. રેલવે જોડે જોડાણ થાય છે.

એસ. આઈ. રેલવે:—આ રેલવે હિંદુસ્તાનનાં છેક દક્ષિણનાં અગલનાં સ્થળોનું મદ્રાસ જોડે જોડાણ કરે છે. એક લાઈન મદ્રાસથી કાલીકટ અને ત્રિચિનોપલી થઈ ને તુલીકેરીન જાય છે. તુલીકેરીનથી કોલ્મો સુધી આગમોટ જાય છે.

ઈ. બી. રેલવે અને એ. બી. રેલવે:—આ બંને લાઈનો બંગાળના પૂર્વ ભાગમાંનાં સ્થળોનું અને આસામનું કત્તકતા જોડે જોડાણ કરે છે. તે વડે કલકત્તાથી ગૌહત્તી જવાય છે એક બીજો ફાંટો લીડો પાસેની કોયલાની ખાણ પાસે થઈ ને બ્રહ્મપુત્રા પર દીબ્રુગઢ બંદર તરફ જાય છે.

ઈ. આઈ. રેલવે:—આ રેલવે હૌરા (કલકત્તા)થી નીકળી ગીરી-ધીની ખાણ પાસે થઈ ને પટણા અને બનારસ થઈ ને અટલાહાબાદ જાય છે. ત્યાં તેનું જી. આઈ. પી. જોડે જોડાણ થાય છે. ત્યાંથી આગળ તે લાઈન કાનપુર થઈ ને ધાઝીઆબાદ જાય છે. આ લાઈનનો બીજો ફાંટો બનારસ પાસે થઈ ને મોગલસરાઈ, લખનૌ અને બરેલી થઈ ને સાહુરાનપુર જાય છે. ત્યાં તેને એન. ડબલ્યુ. રેલવે જોડે જોડાણ થાય છે.

એન. ડબલ્યુ. રેલવે:—ઉત્તરમાં આ મોટામાં મોટી રેલવે લાઈન છે. તે ધાઝીઆબાદથી શરૂ થઈ પંજાબમાં લાહોર થઈ ને પેશાવર જાય છે. તેની એક લાઈન પંજાબનાં મોટાં સ્થળોને કરાંચી સાથે જોડે છે. તેનો એક ફાંટો રોહરી, સફર, શિકારપુર અને જોકોઆબાદ થઈ ને બોલનઘાટને રસ્તે કવેટા જાય છે. ત્યાંથી પાછા બે ફાંટા પડે છે: એક ફાંટો અફઘાનિસ્તાનની સરહદ તરફ કંદહારની દિશામાં અમન સુધી જાય છે, અને બીજો ફાંટો ધરિનની સરહદની બંદર દુઝદપ સુધી જાય છે.

બ્રહ્મદેશના દક્ષિણ ભાગમાં પેગુઓમાની બંને બાજુએ રેલવે છે. એક સીતાંગની બીજીમાં થઈ ને માંડલે જાય છે, અને બીજી ધરિવદી

ઉપર પ્રાંત સુધી જાય છે. ઉત્તરમાં ધરિવદી પર સેગાઈગથી ભામોની ઉત્તરે ૧૦૦ માઈલ પર મીતકીના સુધી જાય છે.

દેશી રાજ્યોની મુખ્ય લાઈનો ગાયકવાડની, નિઝામની, કાઠિઆવાડની અને જોધપુર-બિકાનેર રેલવે છે.

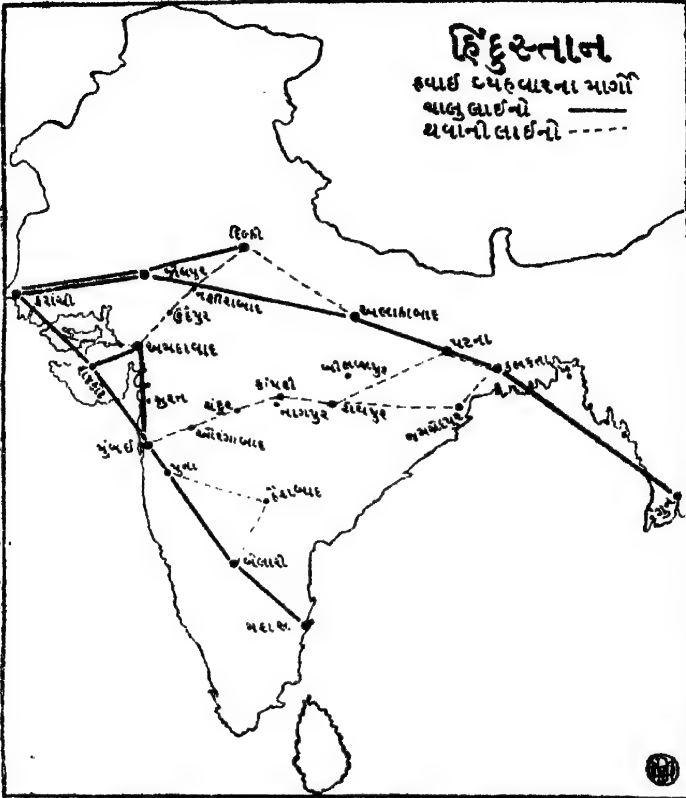
આ ઉપરાંત આ મુખ્ય રેલવેઓની બીજી અસંખ્ય નાની શાખાઓ છે.

આપણે કહ્યું તે પ્રમાણે આ બધી લાઈનો એકસરખા માપની નથી. મુખ્ય રેલવે લાઈનો પહોળા માપની છે, એટલે તેના બે પાટા વચ્ચે ૫'-૬'નું અંતર છે. આર. એમ. રેલવે, કાઠિઆવાડની રેલવે લાઈનો, એસ. એમ. રેલવે તથા બીજાં બધાં સ્ટેટોની રેલવે મીટર ગેજ એટલે લગભગ ૩'-૩૬"ના માપની છે. કેટલીક રેલવે ૨'-૬"ના માપની છે. આવી લાઈનો ભરૂચ-જંબુસર રેલવે, ગુજરાત રેલવેઝ, અને વડોદરા સ્ટેટની કેટલીક લાઈનો છે. બીજી છેક નાના માપની એટલે ૨'ના માપની છે, અને તે દાર્જીલિંગ-હિમાલયન રેલવે અને માથેરાન સ્ટીમટ્રામવે છે.

આટલી જુદી જુદી લાઈનો છતાં ઉતાડોની સગવડ માટે એકજ માપની ગમે તે લાઈન ઉપર એક અગત્યના સ્થળથી બીજા અગત્યના સ્થળ સુધી બદલાવવી ન પડે તેવી ટ્રેનોની સગવડ જુદી જુદી રેલવે લાઈનોની પરસ્પર સમજુતીથી થાય છે. દાખલા તરીકે મુંબઈથી ગાડીઓ સીધી મદ્રાસ, કલકત્તા અને દિલ્હી થઈને પેશાવર સુધી જાય છે. તેજ પ્રમાણે મદ્રાસથી તથા કલકત્તાથી પણ સીધી પેશાવર સુધી ગાડીઓ જાય છે. આ ગોઠવણથી ઉતાડોની હાડમારી ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. શરૂઆતમાં બે લાઈનનું જ્યાં જંકશન આવે, ત્યાં ગાડી બદલાવવીજ પડતી; પણ હવે તે પ્રમાણે નથી.

આ ઉપરાંત ગંગા નદીમાં બનારસથી કલકત્તા સુધી હોડીઓ અને વહાણો મારફતે પણ વ્યવહાર ચાલે છે, અને જુદાં જુદાં બંદરો વચ્ચે હરિયારસ્તે વ્યવહાર ચાલે છે, તેમજ આ બંદરોથી પરદેશ જોડે વ્યવહાર ચાલે છે. તે વ્યવહારના માર્ગોનો નકશો જોવાથી જણાશે. કેટલીક દેશી કંપનીની આગળેટા કિનારા પર કામ કરે છે, પણ પરદેશી કંપનીઓની હરિદ્વારમાં હજી તે જોઈએ તેવી પગબર થઈ શકી નથી.

વિમાનનો વ્યવહાર થોડો થોડો હિંદુસ્તાનમાં શરૂ થયો છે, અને કેટલાંક સ્થળોને ટપાલવ્યવહાર માટે વિમાની જોડાણ મળ્યું છે. આ વિમાનો કોઈ કોઈ વખત ઉતારાઓ પણ લઈ જાય છે. થોડાજ વખતમાં

આ વ્યવહાર ધણો વધી જશે. અત્યારનાં જોડાણો તથા હવે પછી થવાનાં જોડાણો અહીં આપેલા નકશામાં બતાવ્યા છે.

પોસ્ટ અને તારખાતું

વ્યવહારમાં આ ખાતું બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે. આ ખાતું એક જગાએથી બીજી જગાએ ટપાલના કાગળો, તારના સંદેશો,

પાર્સલો, મનીઓર્ડરો વગેરે બહુજ થોડે ખર્ચે લઈ જાય છે, તેથી લોકોને વ્યવહારમાં બહુજ સુગમતા પડે છે. આ ખાતાંએ દૂર દૂરનાં ગામોમાં પણ પોસ્ટ ઓફિસો અને તાર ઓફિસો ખોલીને લોકોને બહુજ સગવડ કરી આપી છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. વ્યવહાર એટલે શું ? વ્યવહારની શી જરૂર હશે ?
૨. વ્યવહારનાં અસલના વખતનાં સાધનો તથા હાલનાં સાધનોનો મુકાબલો કરો.
૩. હાલના વખતનાં વ્યવહારનાં સાધનોથી હિંદુસ્તાનને શા લાભ થયા છે ?
૪. હિંદુસ્તાનમાં ગામડે ગામડે કેમ રેલવે લાઈનો નહિ હોય ?
૫. હાલમાં ગામડાં જોડે વ્યવહારમાં કયું સાધન વધારે મદદરૂપ થયું છે ?
૬. અત્યારે કઈ કઈ જાતનાં વ્યવહારનાં સાધનો વચ્ચે હરિદ્વાર્ધ આવે છે ?
૭. મોટરનો વ્યવહાર શરૂ થવાથી રેલવેની ખીલવણીને શો નફો કે નુકસાન થાય એમ તમને લાગે છે ?
૮. પોસ્ટ અને તારખાતું વ્યવહારમાં કેવો ભાગ ભજવે છે ?
૯. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં જુદી જુદી રેલવે લાઈનો બતાવો.
૧૦. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં હવાઈ વ્યવહારના માર્ગો બતાવો.

પાઠ ૧૩મો

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૧

તમે યોથા ધોરણમાં આપણા ઇલાકાના રાજ્યવહીવટ સંબંધી શીખી ગયા છો. તેમાં તમને કહ્યું છે કે આપણા ઇલાકાના ઉપરી મુંયમંત્રી ગવર્નર છે, અને તેને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરવા માટે બે સભાઓ છે: (૧) કારોબારી કાઉન્સિલ અને (૨) ધારાસભા.

કારોબારી કાઉન્સિલમાં ૮ સભાસદો છે. તેમાં ગવર્નર પોતે, ૪ કારોબારી સભાસદો અને ત્રણ પ્રધાનો છે. હાલમાં ખર્ચ કમી કરવા માટે ફક્ત ૨ સભાસદો અને ૨ પ્રધાનોજ રાખવામાં આવ્યા છે. આ પાંચ સભાસદો વચ્ચે જુદાં જુદાં ખાતાનો વહીવટ વહેંચી દેવામાં આવે છે. તેમાંથી કેળવણી ખાતું, આરોગ્ય ખાતું, જંગલ ખાતું, આજકારી ખાતું તેમજ મ્યુનિસિપલ અને લોકલ બોર્ડ ખાતાનો વહીવટ દેશી પ્રધાનોને સોંપવામાં આવે છે; અને બાકીનાં ખાતાં જેવાં કે વસુક્ષાત ખાતું, રક્ષણ ખાતું, જાહેર આંધકામ ખાતું, નાણાં પ્રકરણી ખાતું વગેરે અગત્યનાં ખાતાંનો કારભાર બાકીના કારોબારી સભાસદો કરે છે.

આ દરેક ખાતાની જુદી ઑફિસ હોય છે, અને દરેક ખાતા ઉપર એક બહુજ અનુભવી સરકારી અમલદાર હોય છે. તેને તે ખાતાનો સેક્રેટરી કહે છે. પ્રધાનો અને કારોબારી સભાસદો પોતપોતાના ખાતાનો વહીવટ સેક્રેટરીઓની મદદથી કરે છે. પ્રધાન સિવાયના સભાસદોમાં એકને ઓછામાં ઓછો બાર વરસ સુધીની નોકરીનો અનુભવ હોવો જોઈએ.

ધારાસભામાં ૧૧૧ સભાસદો છે. તેમાં લોકોએ ચૂંટી કાઢેલા ૮૬ હોય છે, અને બાકીના ૨૫ સરકાર નીમે છે. તેમાં ૧૬થી વધારે સરકારી અમલદારો હોતા નથી. આ સભાની ચૂંટણી ત્રણ વર્ષ માટે થાય છે. તે વખતને અંતે ફરી નવી ચૂંટણી થાય છે.

આવી બે સભાથી ચાલતી રાજ્યપદ્ધતિને દ્વિરાજ્યપદ્ધતિ કહે છે.

આપણા ઇલાકા જેવા હિંદુસ્તાનમાં ૧૦ ઇલાકા છે. તેમાં ૩ મોટા અને ૭ નાના છે. મુબઈ ઇલાકો, મદ્રાસ ઇલાકો અને બંગાળા ઇલાકો

મોટા છે, અને પંજાબ, આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો, બિહાર અને ઓરિસ્સા, મધ્ય પ્રાંતો, વાયબ્મ સરહદના પ્રાંતો, આસામ અને બ્રહ્મદેશ નાના છે. મદ્રાસ ઇલાકાની કાઉન્સિલમાં ૧૨૭, અને બંગાળા ઇલાકાની કાઉન્સિલમાં ૧૩૯ સભાસદો છે.

૧૦ ઇલાકા ઉપરાંત ૫ નાના પ્રાંતો છે; બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન, અજમેર-મહેરવાડા, દિલ્હી, કુર્ગ, અને આંધ્રમાન-નિકાબાર. તે દરેકના ઉપરીને ચીફ કમિશનર કહે છે. આ નાના પ્રાંતોમાં કારોબારી મંડળ કે ધારાસભા નથી, પણ બાકીનો બધો વહીવટ ઇલાકાની માફક જ ચાલે છે.

હિંદુસ્તાનનું સામ્રાજ્ય બ્રિટિશ સલ્તનતના તાબામાં છે, તેથી બ્રિટનના રાજાના પ્રતિનિધિ તરીકે હિંદુસ્તાનમાં એક વાઇસરૉય અને ગવર્નર જનરલ રહે છે. તે બધા ગવર્નરોને

તથા ચીફ કમિશનરોનો પણ ઉપરી છે. તેને આખા હિંદનું રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરવા માટે ત્રણ સભાઓ છે :
(૧) વાઇસરૉયની કારોબારી સભા,
(૨) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ, અને
(૩) લેજિસ્લેટિવ અસેમ્બલી-ધારાસભા.

વાઇસરૉયની કારોબારી સભામાં વાઇસરૉય પોતે, હિંદી સેનાધિપતિ, અને બીજા સાત સભાસદો હોય છે. તેમાં એક ઍરિસ્ટર અને ત્રણ સરકારી નોકરીમાં ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષના

લૉર્ડ વિલિંગ્ડન

અનુભવવાળા જોઈએ. હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટ માટે નવ ખાતાં હોય છે. તે દરેક પર સેક્રેટરી હોય છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં ૬૦ સભાસદો હોય છે. તેમાં ૪૦ પ્રજાએ ચૂંટેલા અને ૨૦ સરકારી અમલદારો હોય છે.

લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીમાં ૧૪૪ સભાસદો હતા છે. તેમાંથી ૧૦૪ પ્રગત્યે ચુંટેલા અને ૪૦ સરકારે નીમેલા હોય છે.

આપણે કહ્યું તેમ હિંદુસ્તાન ઈંગ્લાંડને તાબે છે, તેથી ઈંગ્લાંડના પ્રધાનમંડળમાંથી એક પ્રધાનને હિંદુસ્તાનના રાજકારભાર તથા ખરચ પર નજર રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. તેને હિંદી પ્રધાન અગર સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઈન્ડિયા કહે છે. તેને મદદ કરવા માટે ૮થી ૧૨ સભાસદોની કાઉન્સિલ હોય છે.

હિંદુસ્તાનના રાજવહીવટ માટેના મુખ્ય અમલદારોમાંથી વાઇસરોય, ગવર્નરો, હિંદી સેનાધિપતિ, વાઇસરોય અને ગવર્નરોની કાઉન્સિલના કારોબારી સભાસદો તથા હાઇ-કોર્ટના ન્યાયાધીશોની નીમણૂક બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની સલાહથી શહેનશાહ પોતે કરે છે. વાકીના અમલદારોની નીમણૂક હિંદી સરકાર તથા ગવર્નરો પોતપોતાની સત્તાથી કરે છે.

તમે જાણો છો કે હિંદુસ્તાનમાં જે ભાગમાં સરકારનો અમલ ચાલતો નથી, તે ભાગમાં દેશી રાજાઓનો અમલ ચાલે છે. હિંદુસ્તાનનો જે ભાગ સરકારના અને જે ભાગ દેશી રાજાઓના તાબામાં છે.

પંચમ જર્જી

આવાં નાનાં મોટાં ૭૦૦ રાજ્યો છે. આ દેશી રાજાઓ બધા સલાહસંપથી રહે, અને હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ જાતની તકરારો ન થાય. તેટલા માટે તેમના પર દેખરેખ રાખવાને વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. મોટાં મોટાં રાજ્યો જેવાં કે હૈદરાબાદ, મહેસુર, કાશ્મીર, વડોદરા

વગેરેમાં સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ રહે છે. તે રાજ્યના કામમાં કંઈ હાથ ધાલતા નથી, પણ સરકાર તરફથી ગુચવાડા બરેલા પ્રશ્નોમાં સલાહ આપે છે. બીજાં રાજ્યોના સમૂહો કરીને તે દરેક સમૂહ પર દેખરેખ રાખવા માટે એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ અગર પોલિટિકલ એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ રાખવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત નેપાળ તથા ભૂતાનનાં રાજ્યો સ્વતંત્ર છે. વળી ફ્રેંચ લોકોને તામે તથા પોર્ટુગીઝ લોકોને તામે કેટલોક મુલક છે, તે પણ સ્વતંત્ર છે.

આ રાજ્યવહીવટ માટે હિંદુસ્તાનના નીચે પ્રમાણે ૧૫ રાજકીય વિભાગો પાડેલા છે:—

(૧) સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગમાં સુક્ષેમાન અને હાલા પર્વતો પાસે આવેલા ઉચ્ચ પ્રદેશને વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો કહે છે.

(૨) સિંધુની પશ્ચિમે બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન છે.

(૩) સિંધુની પાંચ શાખાઓ વચ્ચેના પ્રદેશને પંજાબ કહે છે.

(૪) પંજાબની દક્ષિણમાં હાલમાં નવોજ દિલ્હી પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. કલકત્તાથી દિલ્હી રાજધાની ફેરવી, ત્યારે આ નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો.

(૫) પંજાબ અને દિલ્હી પ્રાંતની પૂર્વે ગંગા અને જમનાના ફળદ્રુપ પ્રદેશને આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો કહે છે.

(૬) સંયુક્ત પ્રાંતો અને બંગાળાની વચ્ચે અને અયોધ્યા પ્રાંત તથા ગંગા નદીની દક્ષિણના જગન્નાથપુરી સુધીના પ્રદેશને બિહાર અને ઓરિસ્સા પ્રાંત કહે છે.

(૭) અયોધ્યા પ્રાંત તથા બિહાર અને ઓરિસ્સાની પૂર્વે બંગાળા ક્ષણિકો આવેલો છે.

(૮) ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાના સંગમની પૂર્વમાં આસામ પ્રાંત છે.

(૯) આસામની અને બંગાળાના સમુદ્રની પૂર્વે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાએલા લાંબા પ્રદેશને બ્રહ્મદેશ કહે છે.

(૧૦) મધ્ય હિંદમાં માળવાનો જળસ્રોત પ્રદેશ અને રંજપુતાના છે, તેને અજમેર-મહેરવાડા કહે છે.

(૧૧) મધ્ય હિંદના ઉચ્ચ પ્રદેશ અને દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશની વચ્ચેના મેદાનને મધ્ય પ્રાંતો અને વરાહ કહે છે.

(૧૨) સિંધથી માંડીને પશ્ચિમઘાટ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા સાંકડા મેદાનના પ્રદેશને મુંબઈ ઇલાકો કહે છે.

(૧૩) દક્ષિણમાં મહેસુરની દક્ષિણનો બધો પ્રદેશ અને પૂર્વઘાટ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલા નીચા પ્રદેશને મદ્રાસ ઇલાકો કહે છે.

(૧૪) મુંબઈ ઇલાકાની દક્ષિણ સરહદ પર મહેસુરની પશ્ચિમે કુંગરી મુલક છે, તેને કુગ પ્રાંત કહે છે.

(૧૫) બંગાળના ઉપસાગરમાં આવેલા આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુનો એક જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટ માટે જે ગોઠવણ છે તેનું હુંકું ખ્યાન આપો.
૨. દરેક પ્રાંતના વહીવટનું હુંકું ખ્યાન આપો.
૩. દેશી રાજ્યોના વહીવટ વિષે તમે શું જાણો છો? તેના પર સરકાર કેવી રીતે દેખરેખ રાખે છે?
૪. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોનાં નામ આપો. તમારા રૂપરેખાવાળા નકશામાં તે પ્રાંતો દોરો.

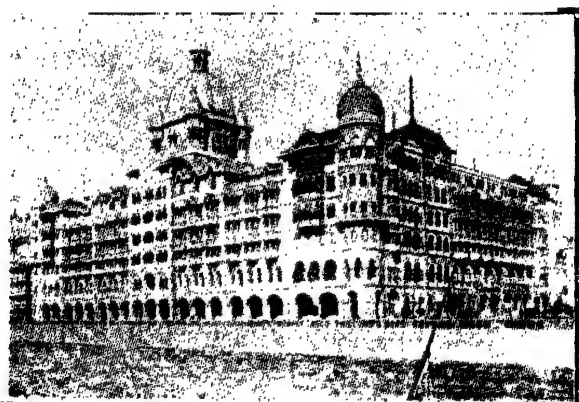
પાઠ ૧૪મો

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૨

આપણે પહેલાં ત્રણ મોટા ઇલાકા લઈશું.

૧. મુંબઈ ઇલાકો

આ ઇલાકા વિશે તમે એથા ધોરણમાં શીખી ગયા છો. તેનું મુખ્ય શહેર મુંબઈ છે.

તાજમહાલ હોટેલ : મુંબઈ

૨. મદ્રાસ ઇલાકો

આ ઇલાકો સરકારના તાબાનો જુનામાં જુનો મુલક છે. નકશામાં જોઈશું તો આ ઇલાકાની ત્રણ બાજુએ દરિયો છે, પણ તેમાં એક સાઈં બંદર નથી. મદ્રાસનું બંદર ખુલ્લું છે, અને વહાણોના રક્ષણ માટે એક મોટો પુસ્તો બાંધવામાં આવ્યો છે, છતાં પણ તોફાન વખતે વહાણોને બહુ નુકસાન થાય છે. આ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકા કરતાં ઓછું છે, પણ તેની વસ્તી મુંબઈ ઇલાકા કરતાં દોઢી છે. આ ઇલાકાના ૨૪ જિલ્લા

પાડેલા છે, અને તે દરેક જિલ્લાના કલેક્ટરને ઇલાકાની સરકાર સાથે સીધા સંબંધ છે. તેમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે કેળવણીનો પ્રચાર છે.

આબોહવા:—આ ઇલાકાની હવા ગરમ છે, પણ દરિયો નજીક હોવાથી બહુ ગરમી કે હંડી લાગતી નથી. તેના દક્ષિણ અને અગ્નિ પુષ્કાના ભાગમાં ચોમાસું જૂનથી ફેબ્રુઆરિ સુધી ચાલે છે એટલે અહીં ખેત્ર ઝડપુ છે.

પર્વતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો:—નીલગિરિ, પશ્ચિમધાર અને કોર્ડેમમ. દક્ષિણ હિંદના ત્રિકોણાકાર ઉચ્ચ પ્રદેશનો શિખરવાળો ભાગ આ ઇલાકામાં છે.

નદીઓ:—ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી આ ત્રણ મોટી નદીઓ છે. તે ઉપરાંત પેન્નેર, પાલાર, પન્નાર, કોલેરૂન અને વૈંગા નાની નદીઓ છે. આ બધી નદીઓ આડા બંધ બાંધી તેનું પાણી નહેરો વડે ખેતરોને પુરું પાડવામાં આવે છે.

સરોવરો:—ચિલ્કા, કોલર અને પુલિકટ.

ખનીજ:—આ ઇલાકામાં લોખંડની કાચી ધાતુ, અબરખ અને મેંગેનીઝની કાચી ધાતુ ઘણી જગાએથી નીકળે છે. પશ્ચિમધારના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી સોનું નીકળે છે, અને ગોદાવરી તથા કૃષ્ણા નદીના જિલ્લામાંથી હીરા નીકળે છે.

પેદાશ:—નીલગિરિમાં બુંદ બહુ થાય છે. તે ઉપરાંત ચા અને સિકોના પણ થાય છે. આખો મદ્રાસ ઇલાકો ખેતીવાડીનો છે, અને વસ્તીનો ઢેઢ ભાગ લગભગ ખેતી પર ગુજરાન ચલાવે છે. આર્કટ અને તેલુરમાં કેટલીક જગાએ ગળી પણ થાય છે. ખેતીની પેદાશમાં ઉચ્ચ જાતનો તમાકુ, ચોખ્ખા, રાગી, તેલી બીજાં, શેરડી, રૂ અને ગરમ મસાલા મુખ્ય છે.

હુન્નરઉદ્યોગ:—સુતરાઉ કાપડ વણવાનો તેમજ ગળી, ખાંડ, પિત્તળ અને માટીનાં વાસણ બનાવવાના મુખ્ય હુન્નરો છે.

નિકાસ:—ચામડાં, રૂ, તેલી બીજાં, ગળી, તેલ, બુંદ, ખાંડ અને ચા છે. આ વેપાર મદ્રાસ, ત્રીપ્લીકેરીન, કોકોનાડા, કાલીકટ, કોચીન અને વિઝાગપટ્ટમ વગેરે મુખ્ય બંદરો મારફત ચાલે છે.

આયાત:—આખા હિંદુસ્તાનના ધણાખરા ભાગમાં સરખીજ છે, જ્યાં તે ખતાવવાની જરૂર નથી.

પ્રતિહાસ:—આ ઇલાકામાં સરકારે પહેલવહેલી જમીન જીત વડે મેળવી હતી, તેથી આ જુનામાં જુનો ઇલાકો છે. અસલ આ ઇલાકામાં ઘણાં દેશી રાજ્યો હતાં, પણ હવે તો મુખ્ય રાજ્યોમાં મહેસુર, ત્રાવણકોર અને કોચીનનાં રાજ્યો છે. અસલનાં જાણીતાં રાજ્યોમાં તૈલંગણુનું, ચૌલ અને પાંચનું તથા વિજયનગરનાં રાજ્યો હતાં.

વિભાગો:—ઉત્તર સરકાર, કલ્કાટક અને મલખાર. આ બધા ભાગો અંગ્રેજ સરકારને કકડે કકડે મળ્યા હતા.

મુખ્ય શહેરો : મદ્રાસ (૬,૪૭,૦૦૦):—ઇલાકાની રાજધાની અને હિંદુસ્તાનનું ત્રીજા નંબરનું શહેર કોરોમાંડલ કિનારા પર છે. ત્યાંથી ચામડાં, ગળી, ચોખા, રૂ, તેલી બીઆં, ગરમ મસાલા, ચા અને તમાકુ પરદેશ ચઢે છે.

કાંજીવરમ:—મદ્રાસની નૈર્ઋત્યમાં છે. ત્યાં સુંદર દહેરાં છે. તે અસલ ચૌક્કની રાજધાની હતું.

તાંજેર:—આ શહેર આગળ લડાઈઓ થઈ હતી, અને તેમાં શિવાજીના બાઈની જીત થઈ હતી. અહીં પણ ચૌક્ક રાજ્યની રાજધાની હતી.

બેલ્લારી:—અહીં લશ્કરી ઊવણી છે. તેની વાયવ્યમાં જુના વિજયનગરનાં ખંડેરો છે.

નેગાપટ્ટમ:—કાવેરીના મુખ પર બંદર છે. અહીંથી સિલોન ચોખા મોકલવામાં આવે છે.

મદુરા (૧,૮૨,૦૦૦):—અહીંનું કાપડ વખણાય છે. તે જાત્રાનું સ્થળ છે, અને અસલના વખતનાં મહાદેવનાં સુંદર દહેરાં માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં પાંડ્ય રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા.

ત્રિચિનોપલી (૧,૪૨,૦૦૦):—અહીં લશ્કરી ઊવણી છે. ચીફ અને જવાહીરના દાગીના માટે તે પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રીરંગમ:—કાવેરીના એક ટાપુ પર છે. તેમાં વિષ્ણુનું મોટું દહેરું છે. તે રામાનુજ સંપ્રદાયવાળાનું જાત્રાનું મુખ્ય સ્થળ છે.

સાલેમ (૧,૦૨,૦૦૦):—તેજ નામના જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં પોલાદકામ ઘણું સાઈ થાય છે. તેની પાસેના શિવરમ્ કુંગર પર શુંદ થાય છે.

ઉતાકામંડ:—નીલગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં મદ્રાસના ગવર્નર ઉનાળામાં હવા ખાવા જાય છે. તે કુનુર રેલવે સ્ટેશનથી ૧૨ માઈલ પર આવેલું છે. ત્યાં જવા માટે પાકી સડક છે.

કાલીકટ (૮૧,૬૦૦):—મલબાર કિનારા પર મોટું બંદર છે. આ બંદરે વાસ્કો ડા ગામા ઇ. સ. ૧૪૯૮માં પહેલવહેલો ઉતર્યો હતો.

મસુલીપટ્ટણ:—કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ બંદર છે. આ કિનારા પર અહીં સૌથી પહેલી અંગ્રેજોએ કોઠી નાખી હતી.

વિઝાગાપટ્ટમ:—ઉત્તર સરકારનું બંદર છે. આ બંદર હાલમાં બહુ સાઈ ખીલવવામાં આવ્યું છે. ત્યાંથી મધ્ય પ્રાંત તથા ઓરિસ્સાનો માલ પરદેશ ચઢે છે. તે શીંગડાંની પેટીની બનાવટ માટે પ્રખ્યાત છે.

આ ઉપરાંત પશ્ચિમ કિનારા પર મેંગલોર, કાનાનોર અને તેલીચેરી નામનાં નાનાં બંદરો છે. વળી અંબુર, આર્ણા, વાંદીવાશ, આર્કટ, પોલીલોર અને પોર્ટોનોવો ઐતિહાસિક શહેરો છે.

આપણે અગાઉ જણાવેલાં દેશી રાજ્યો પહેલાં મદ્રાસ ઇલાકાની દેખરેખ તળે હતાં, પણ હવે તો આખા હિંદનાં બધાં રાજ્યોને સીધો વાઈસરોય જોડેજ સંબંધ છે. મ્હંસુરમાં રેસિડંટ રહે છે. તેને વિષે આપણે બીજે સ્થળે કહીશું.

ત્રાવણકોર:—દરિયાકિનારે સાંકડી પટ્ટીના રૂપમાં છે.

મુખ્ય પેદાશ:—નાળિયેર, સોપારી અને પીપર છે. ઉચ્ચ પ્રદેશ પર શુંદ, મરી, ચા અને એલચી થાય છે.

હુન્નરઉદ્યોગ:—નાળિયેરનાં છોડાંનાં ફોરડાં બનાવવાનાં ત્યાં કારખાનાં છે.

મુખ્ય શહેર: ત્રિવેંદ્રમ:—રાજધાની અને બંદર છે.

અલેખી:—આ એક સાઈ બંદર છે.

કોચીન:—તે પણ દરિયાકિનારા પર આવેલું છે.

મુખ્ય પેદાશ:—નાળિયેર, ખુંદ અને એલચી.

મુખ્ય શહેર:—અર્નકોલમ.

પુદુકોટા નામનું રાજ્ય તાંજોરની નૈર્ઋત્યમાં છે. તેની રાજધાની પુદુકોટા છે.

મદ્રાસના તાબાના ટાપુઓ

રામેશ્વર:—છેક દક્ષિણમાં હિંદુઓનું જત્રાનું ધામ છે.

લક્ષદ્વીપ:—મલબાર કિનારાથી ૨૦૦ માઈલ પર પરવાળાના ટાપુઓનો સમૂહ છે. તેમાંના ઘણાખરા ટાપુઓ ઉજ્જડ છે. તેમની મુખ્ય પેદાશ નાળિયેર છે.

૩. બંગાળા ઇલાકો

સામાન્ય વર્ણન:—બિહાર અને ઓરિસ્સાની પૂર્વે આ ઇલાકો આવેલો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકાથી અર્ધું છે, પણ વસ્તી લગભગ ૫ કરોડ એટલે મુંબઈ ઇલાકાથી લગભગ દોઢી છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં આ પ્રદેશમાં સૌથી ઘાડામાં ઘાડી વસ્તી છે.

આ ઇલાકાનો ઘણો ભાગ સપાટ કાંપનો પ્રદેશ છે, અને દરિયાની સપાટીથી આ પ્રદેશની ઉંચાઈ ઘણી ઓછી છે. આ પ્રદેશમાં કાંપથી બનેલો માટીનો થર એવો તો મોટો છે, કે ૫૦૦થી ૧,૦૦૦ ફુટ ઉંડું ખોદતાં સુધી એક પણ પથ્થર હાથમાં આવે નહિ; તેથી આખો ઇલાકો બહુજ ફળદ્રુપ છે. વળી ગંગા-બ્રહ્મપુત્રાનો ત્રિકોણાકાર પ્રદેશ પણ બહુજ ફળદ્રુપ છે. તે ઘણોજ ભેજવાળો છે. તેમાં સુંદરી નામનાં ઝાડ પરથી જાણીતું થએલું સુંદરબન નામે મોટું જંગલ છે. તેમાં ઘણાં ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓ વસે છે.

આબોહવા:—અહીં બેજ ઋતુઓ છે: ઉનાળો અને ચોમાસું. ગરમીનું સરાસરી પ્રમાણ ૬૦°થી ૮૬° સુધી હોય છે.

સુખ્ય નદીઓ:—ગંગા, અહમપુત્રા, રૂપનારાયણ, કુશી, દામોદર, તિસ્તા વગેરે. તિસ્તા સિકિમમાંથી નીકળી અહમપુત્રાને મળે છે. જુના વખતમાં તે ગંગાને મળતી હતી. ગંગાનું ખીજું નામ હુગલી છે.

પેદાશ:—ચોખા, શણ, તેલી ખીચાં, કાલસા અને ચા. આ પ્રદેશમાં નેટલું શણ ઉગે છે, તેટલું દુનિયાના કોઈ પણ પ્રદેશમાં ઉગતું નથી. આ ઉપરાંત ઘઉં ઋવ અને મકાઈ પણ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં નીકળતા કાલસાનો રૂ ભાગ યંગાળામાંથી નીકળે છે. સિકિમના હુગરમાંથી સ્લેટના પથર, લોહ અને તાંબું મળે છે. આ ઈલાકામાંથી ચોખા, શણ, તેલી ખીચાં, ચામડાં, ચા, રેશમ અને કાલસાની નિકાસ થાય છે.

લોકો:—હિંદુ અને મુસલમાનની સંખ્યા લગભગ સરખી છે. તેઓ ખુલ્લાં માથાં રાખે છે.

ભાષા:—યંગાળી અને ઉર્દુ. હુગરોમાં અનાર્ય ભાષા બોલાય છે.

સુખ્ય શહેરો: કલકત્તા (૧૪,૧૯,૦૦૦):— તે દરિયાથી ૬૦ માઈલ દૂર હુગલી નદીને ડાબે કિનારે બંદર છે. હુગલી નદીના જમણા કિનારા પર હાવરા છે. તે કલકત્તાનો ભાગ ગણાય છે. તે હિંદુસ્તાનમાં મોટામાં મોટું શહેર છે. તે મુંબઈની માફક પહેલાં ગામ હતું, પણ અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યા પછી તે આબાદ થવા લાગ્યું. તેના મેદાન નામના ભાગમાં એટલાં બધાં સુંદર

અંગાળી ખેડૂત-રમણી મકાનો છે, કે તેને મહેલોનું શહેર કહે છે. દિલ્હીમાં રાજધાની ફેરવ્યા પહેલાં હિંદુસ્તાનના વાઈસરોય કલકત્તામાં રહેતા. ત્યાંથી શણ, ચામડાં, અરીણ, ચોખા અને ગળી પરદેશ જાય છે.

મુખ્યમાં સુતરની મીલો છે, તેની માફક અહીં શણની મીલો છે. વળી હુન્નરઉદ્યોગનાં ઘણાં કારખાનાં છે.

ઢાકા (૧,૩૯,૦૦૦):—પૂર્વ બંગાળમાં અસલથીજ ઘણું પ્રખ્યાત શહેર છે. તેમાં અસલ નવાબોની ગાદી હતી. ઢાકામાં પહેલાં એવી ઝીણી મલમલ થતી, કે ૧૦ વારનો મલમલનો તાકો મુઠીમાં સમાઈ જાય. ત્યાં ઘણી પાઠશાળાઓ અને એક વિશ્વવિદ્યાલય છે.

મુર્શિદાબાદ:—બંગાળના નવાબ મુર્શિદકુલીખાને આ શહેર સ્થાપ્યું હતું, અને તે મુસલમાનોનું છેલ્લું રાજધાનીનું નગર હતું. તે બાગીરથી નદી પર છે. તે શહેર રેશમ અને ગળીના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

નદ્યા:—અસલ આ શહેર બંગાળની રાજધાની હતું, તથા સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ માટે પ્રખ્યાત હતું. બંગાળના વંખણવોના મોટા ગુરુ ચૈતન્યની તે જન્મભૂમિ છે.

ચિતાગોંગ:— પૂર્વ બંગાળનું બંદર છે. ત્યાંથી ચોખા અને સાગ પરદેશ ચઢે છે.

સીરાજગંજ:—શણના વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે.

પ્લાસી:—અહીં ક્લાઈવે બંગાળના નવાબ પર મોટી જીત મેળવી બંગાળનો કબજો લીધો હતો.

બારિસાલ:—બાકરગંજ જિલ્લામાં મુખ્ય શહેર છે. ત્યાં ડાંગર ઘણી થાય છે.

માલદા:—તેની પાડોશમાં બંગાળની જુની રાજધાની ગૌડનાં ખંડેર છે.

બૅરકપુર:—કલકત્તાની ઉત્તરે હુગલી નદી પર લશ્કરની છાવણીનું સ્થળ છે.

હુગલી:—કલકત્તાની ઉત્તરે ૨૪ માઈલ પર છે. ત્યાં બંગાળમાં અંગ્રેજોએ પહેલી કોઠી નાખી હતી.

દાર્જીલિંગ:—સિક્કિમ પાસે ૭,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે. ત્યાં બંગાળના ગવર્નર ઉનાળામાં રહે છે. તેની આશુઆશુના ડુંગરોના ઢાળ પર આ પુષ્કળ થાય છે.

દાર્જીલિંગ-હિમાલયન રેલવે પર્વત પર ચઢે છે.

ચિન્મુરા:—હુગલી પર બંદર છે. તે પહેલાં વલંદા લોકોને તામે હતું, પણ ઇ. સ. ૧૮૨૫થી અંગ્રેજ લોકોને તામે છે.

ચંદ્રનગર:—ચિન્મુરાની દક્ષિણે હળુ ફ્રેંચ સરકારને તામે છે.

ખાંકુરા અને રાણીગંજ:—અરધાન જિલ્લામાં કોલસાની ખાણો માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળોમાં ૪૫૦ કોલસાની ખાણો છે.

બંગાળા ઇલાકામાં આવેલાં દેશી રાજ્યો

કુચબિહાર:—આ નાનું રાજ્ય કોચ લોકોએ સ્થાપ્યું હતું. તેમાં કાઉન્સિલથી રાજ્યવહીવટ ચાલે છે. તેનો મુખ્ય પાક શણ, તમાકુ અને સાગ છે.

ટિપ્પણી:—આ રાજ્ય આસામમાં આવેલા મણીપુર રાજ્ય કરતાં સહેજ મોટું છે. તેનો મુખ્ય પાક રૂ, સાગ, તલ, વાંસ અને નેતર છે.

સિક્કિમ:—તે તિબેટના રસ્તા પર છે. તેમાં ૧૦૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે. તેમાં ૪,૦૦૦ જુદી જુદી જાતનાં ફૂલ થાય છે. તેનો મુખ્ય પાક ચોખા, ઘઉં, બાજરી વગેરે છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. મદ્રાસ ઇલાકાના રાજ્યવહીવટમાં તથા ખીજા ઇલાકાઓના રાજ્ય-વહીવટમાં શો તફાવત છે ?
૨. મદ્રાસના અંદર વિષે તમે શું જાણો છો ?
૩. મદ્રાસથી થતી નિકાસની ચીજો ગણાવો. તે ચીજો આ અંદરેથી શા માટે નિકાસ થાય છે ?
૪. મદ્રાસમાં વરસાદની ઋતુ કેટલો વખત ચાલે છે ? એમ કેમ હશે ?
૫. મદ્રાસ ઇલાકામાં એવી કઈ ચીજો થાય છે, કે જે આપણા ઇલાકામાં થતી નથી ?
૬. અંગાળા ઇલાકાની જમીન વિષે તમે શું જાણો છો ? તેમાં કયો મુખ્ય પાક થાય છે અને શા માટે ?
૭. અંગાળામાં ખેતીની તથા ખનીજની એવી કઈ પેદાશ છે, કે જે આપણા ઇલાકામાં થતી નથી ?
૮. અંગાળામાં વસ્તી બહુ ગીચ કેમ હશે ?

પાઠ ૧૫મો

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૩

ઉત્તર હિંદના ઇલાકા અને પ્રાંતો

૧. વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત

આ નવો પ્રાંત પંજાબની પશ્ચિમે છે. તે પહેલાં ચીફ કમિશનરના હાથ તળે હતો, પણ હવે તો તેના પર ગવર્નર છે. તેનો રાજ્યવહીવટ ખીન્ન ઇલાકાઓની માફક ધારાસભા અને કારોબારી સભાની મદદથી ગવર્નર ચલાવે છે. તે પહાડી મુલક છે. તેમાં ફક્ત સિંધુ નદી તરફનોજ મુલક ફળદ્રુપ છે. હિંદુસ્તાનમાં જમીનમાર્ગે દાખલ થવાના ધણાખરા રસ્તા આ પ્રાંતમાં છે. દરિયામાર્ગે હિંદુસ્તાનમાં પેસવા માટે મુંબઈ બંદર ‘હિંદુસ્તાનનો દરવાજો’ છે, તેમ જમીનમાર્ગે પેશાવર ‘હિંદુસ્તાનનો

મુંબઈ-વિલાયતનો મેલ ઉપડે છે.

‘દરવાજો’ છે. ૧૭મા મૈક્રા પહેલાં હિંદુસ્તાન પર જે જે સવારીઓ થઈ હતી, તે બધી ખાઈખરવાટને રસ્તે. આ ઘાટ પેશાવરની પશ્ચિમે અને કાપુલ નદીની દક્ષિણે આવેલો છે. આ સવારીઓમાંની એક તો છેક આપણા મુંબઈ ઇલાકા સુધી આવી હતી. તે મહમુદ ગીઝનીની સોમનાથ

પરની સવારી. હિંદુસ્તાનને આવી સવારીઓમાંથી બચાવવા માટે હિંદી સરકારે આ પ્રાંતમાં મજબુત કિલ્લા બાંધીને લશ્કર રાખેલું છે.

આ પ્રાંતમાં આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં પાંચ મુખ્ય છે: દીર, સ્વાત, ચિત્રાલ, ખૈબર, અને કુરમ.

નદીઓ:—કાબુલ અને ચિત્રાલ.

પેદાશ:—ઘઉં, જવ, બીજાં અનાજ, તેલી બીજાં, રૂ અને સુકો મેવો.

લોકો અને ભાષા:—લોકો પઠાણ જાતના મુસલમાન છે. દક્ષિણમાં રહેનારા મુસલમાનો વઝીરી અને ઉત્તરમાં રહેનારા કોહીસ્તાની નામે ઓળખાય છે. સાધારણ રીતે પુસ્તુ ભાષા બોલાય છે. ત્યાંના લોકોનો મુખ્ય વહેવાર અફઘાનિસ્તાન જોડે છે.

આબોહવા:—ઉનાળામાં બહુજ ગરમ અને શિયાળામાં પાણીનો બરફ થઈ જાય તેવી હંડી પડે છે.

મુખ્ય શહેરો : પેશાવર:—આ શહેર ખાઈબરઘાટથી ૧૦ માઈલ દૂર છે. ત્યાં મોટી લશ્કરી છાવણી રહે છે. આ શહેર અસલના વખતથીજ અફઘાનિસ્તાન સાથેના વેપારનું કેન્દ્ર છે. કાબુલ, કંદહાર અને બોખારાના વેપારી કાફલા કાબુલ રેશમ, બિન, લીલો તથા સુકો મેવો, ચામડાં, સાદડી વગેરે લઈને આ શહેરમાં થઈને પસાર થાય છે.

ટરાઈસ્-માઈલખાન:—ગોમલઘાટમાં થઈને ગિઝની જવાના રસ્તા પર સિંધુ નદીના કિનારા પર છે. ત્યાંથી ૪ માઈલ દૂર મોટી લશ્કરી છાવણી છે.

ઔબટાબાદ:—હઝારા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તેમાં પણ લશ્કરી છાવણી છે.

જમરૂદ:—આ કિલ્લો ખાઈબરઘાટમાં જવાના માર્ગને મથાળે પેશાવરની રેલવે સડક પુરી થાય છે ત્યાં આવેલો છે.

આ ઉપરાંત નવશેરા, કોહાટ અને બનુમાં મજબુત કિલ્લા છે, અને ચિત્રાલ, એડવર્ડાબાદ વગેરે બીજાં શહેરો છે.

૨. પંજાબ

સામાન્ય વર્ણન:—ઝેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ અને સતલજ એ પાંચ નદીના પ્રદેશને પંજાબ કહે છે. આ ઉપરાંત તેમાં સતલજ અને જમના નદીની વચ્ચેનો ઉચો પ્રદેશ, સરાહિંદ, ઝેલમ અને સિંધુની વચ્ચેનો પ્રદેશ, સિંધસાગર દોઆબ અને સિંધુની પશ્ચિમે આવેલા દેરાગાઝીખાનના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. પંજાબની નદીઓમાંથી કાઢેલી નહેરોની જાળ જેવી નહેરોની જાળ દુનિયાના કોઈપણ ભાગમાં નજરે પડતી નથી. તેનો ઉત્તર ભાગ પહાડી છે.

આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ મુંઝઈ ઇલાકાના ક્ષેત્રફળ કરતાં પોણું છે, પણ વસ્તી લગભગ મુંઝઈ ઇલાકા જેટલી છે.

નદીઓ:—ઝેલમ, ચિનાબ, રાવી, બિઆસ અને સતલજ. તે ઉપરાંત સિંધુ તેની પશ્ચિમ સરહદ પર અને જમના તેની પૂર્વ સરહદ પર વહે છે. પંજાબમાં જે કે વરસાદ ઘણો થોડો પડે છે, તોપણ આ અધી નદીઓમાં પાણી ભરપુર વહે છે, તથા તેમાં ઉનાળામાં રેલ આવે છે: કારણ અધી નદીઓનાં મૂળ હિમાલયમાં છે, તેથી જ્યારે ઉનાળામાં અરફ ઓગળે છે ત્યારે આ અધી નદીઓમાં ભરપુર પાણી હોય છે.

આબોહવા:—ઉનાળામાં સખત તાપ અને શિયાળામાં સખત ઠંડી પડે છે. જે કે ડુંગરના ભાગમાં લગભગ ૪૦ ઈંચ જેટલો વરસાદ પડે છે, તોપણ પંજાબમાં એકંદર અહુ થોડો વરસાદ વરસે છે, પણ વરસાદની ખોટ પુરી પાડવાને નદીઓમાંથી પુષ્કળ નહેરો કાઢવામાં આવી છે. તેની મદદથી પંજાબનો પ્રદેશ એક ફળદ્રુપ અગીચો બની ગયો છે. આવી નહેરોની લંબાઈ ૧૨,૦૦૦ માઇલ છે. તેને લીધે ૧૨૦૦૦ ચોરસ માઇલમાં ખેતી થાય છે.

પેદાશ:—પંજાબનો મુખ્ય પાક ઘઉં છે. ત્યાંથી લાખો મણ ઘઉં કરાંચી બંદરેથી ઈંગ્લાંડ નિકાસ થાય છે. તે ઉપરાંત બાજરી, મકાઈ, રૂ, તેલી બીજાં, કઠોળ અને શેરડી થાય છે. મુક્તતાનમાં રેશમના કીડા ઉછેર-

વામાં આવે છે. સૉલ્ટ રેન્જ નામના ડુંગરમાંથી સિંધવ ખોદી કાઢવામાં આવે છે, અને કાલાબાગ આગળ ફટકડી નીકળે છે. કાંગરાની ખીણ ચાના ખગીચાઓ માટે પ્રખ્યાત છે.

લોકો:—પંજાબની વસ્તીમાં અર્ધો ભાગ મુસલમાનનો અને અર્ધો ભાગ શીખ અને હિંદુઓનો છે. આ બધા લોકો મજબુત બાંધાના છે. શીખ લોકો લશ્કરમાં નોકરી કરે છે. તેઓની સંખ્યા ૪૩ લાખની છે. આ લોકો ખાસ કરીને લાહોર, અમૃતસર, જાળંધર, અંબાલા અને શીરોઝપુર તરફ વધારે છે.

ભાષા:—પંજાબી અને હિંદી.

ઉદ્યોગધંધા:—ધાત્મળીઓ, શાલ, શેતરંજ અને માટીનાં વાસણ બનાવવાં, કાતરણી કામ વગેરે. આ પ્રાંતનો મુખ્ય વેપાર અફઘાનિસ્તાનના લોકો જોડે છે, અને અફઘાનિસ્તાનમાંથી મુખ્ય ચીજો બીન, મેવો હિંગ અને ઘોડા આવે છે.

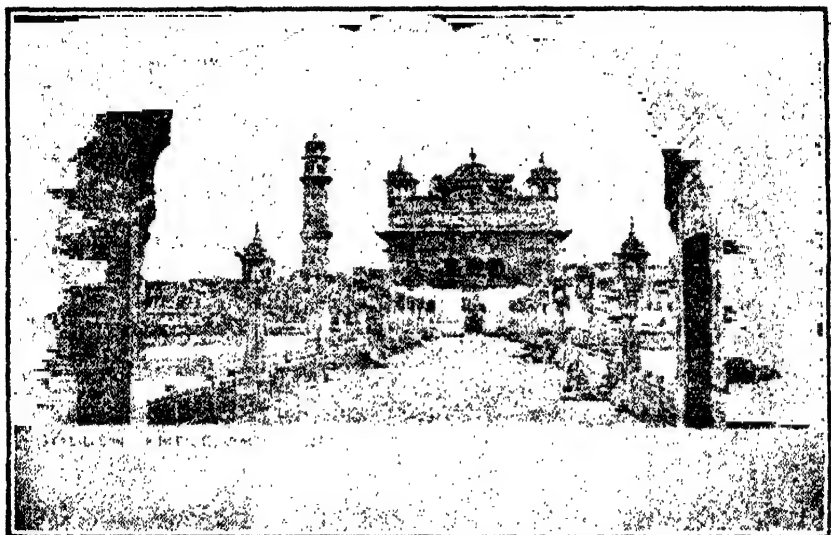
પંજાબી રમણી

મુખ્ય શહેરો: લાહોર (૪,૩૦,૦૦૦):—પંજાબનું મુખ્ય શહેર અને ગવર્નરને રહેવાનું સ્થળ રાવી નદી પર આવેલું છે. શીખ વંશની ગાદી સ્થાપનાર રણજીતસિંહનો મહેલ તથા ત્યાંથી ચાર માઈલ દૂર આવેલી બહાંગીર અને નૂરજહાંની કબર જોવા લાયક છે. અહીંથી થોડે છેટે મીઆનમીરમાં લશ્કરી છાવણી છે.

અમૃતસર (૨,૬૫,૦૦૦):—રાવી અને બિઆસ વચ્ચેના દોઆબમાં શીખ લોકોનું જગ્યાનું ધામ છે. ત્યાં શીખ લોકોના ગુરુએ અમૃતસર નામનું સરોવર તથા સુવર્ણમંદિર નામનું મંદિર બંધાવેલાં છે. આ શહેર ગરમ શાલ તથા રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

અંબાલા:—સતલજ અને જમના વચ્ચે લશ્કરી છાવણીનું મથક છે.

મુલતાન (૧,૧૯,૦૦૦):—તે મોટું વેપારનું મથક છે. ત્યાં પણ લશ્કરી છાવણી છે.

મુવર્ણમંદિર : અમૃતસર

રાવળપીંડી (૧,૧૯,૦૦૦):—અહીં પણ મોટી લશ્કરી છાવણી છે.

પાણીપત:—ઇતિહાસમાં પુરાતન કાળથી પ્રખ્યાત થએલું મેદાન દિલ્હી અને અંબાલા વચ્ચે આવેલું છે.

સ્થાનેશ્વર:—અંબાલાની દક્ષિણે ઐતિહાસિક શહેર છે. તેની પડોશમાં કુરુક્ષેત્રનું મેદાન છે.

શિઆળકોટ:—આ શીખ લોકોનું પવિત્ર સ્થળ છે. આ શહેરમાં રમતગમતનો સામાન બનાવવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. અહીં પણ લશ્કરી છાવણી છે.

મરી:—૭,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું હવા ખાવાનું મથક છે.

સીમલા:—૭,૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ વાઈસરૉય સાહેબને ઉનાળામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં જવા માટે કાલકાથી ડુંગરમાં રેલવે બાંધવામાં આવી છે.

કસાવલી:—સીમલાથી ૩૨ માઈલ છેટે હડખાયાં જનાવરોએ કરડેલા દરદીઓની સારવાર માટેના દવાખાના માટે પ્રસિદ્ધ છે.

આ ઉપરાંત અલિવાલ, સોઆઓન, ફિરોઝપુર, મુઢકી, ગુજરાત અને ચિલિઅનવાલા ઐતિહાસિક શહેરો છે.

પંજાબમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો

પંજાબમાં એકંદર ૪૩ દેશી રાજ્યો છે. તેમાં ચાર મોટાં છે. પતિઆળા, ભાવલપુર, જિંદ અને નાલા. બીજાં બધાં બહુ નાનાં છે. તે ઉપરાંત મંડી, કપુરથલા, મલરકોટલા અને ફરીદકોટનાં રાજ્યો પણ જાણીતાં છે.

ભાવલપુર:—આ રાજ્ય સિંધુ અને સતલજની દક્ષિણે લાંબી ચીચરવડી જેવું છે. તેના રાજ્યકર્તા મુસલમાન છે.

પતિઆળા:—શીખ રાજ્યોમાં આ સૌથી મોટું અને ફળદ્રુપ છે. ત્યાંના હાલના મહારાજ બધી જાતની રમતગમનોમાં બહુ રસ લે છે, તથા રાજ્યોની કાઉન્સિલમાં ઘણો આગળ પડતો ભાગ લે છે.

૩. આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો

સામાન્ય વર્ણન:—આ પ્રાંતને પહેલાં વાયવ્ય પ્રાંત કહેતા; પણ ઈ. સ. ૧૯૦૧માં વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતો બનાવતી વખતે આ પ્રાંતને આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો એવું નામ આપ્યું. આ બંને પ્રાંતો કાંપનાં વિશાળ મેદાન છે, અને તેમનો ઢાળ ઈશાન તરફ છે. આ પ્રાંતના કુદરતી ચાર ભાગ પડી જાય છે.

(૧) હિમાલયનો ડુંગરી પ્રદેશ:—આ પ્રદેશ ઉંચાણમાં હોવાથી તેની હવા કુદરતી ઠંડી અને તંદુરસ્ત છે, તેમજ લોકો મજબુત અને લાયક છે. તેમાં સારાં હવા ખાવાનાં સ્થળો છે.

(૨) તેરાઈનું જંગલ:—આ તળેટીનો પ્રદેશ બહુજ બેજવાળો હોવાથી તેમાં ઘાડું જંગલ છે, અને તેથી તે રાગિષ્ટ છે. તેમાં ઘણું જંગલી પ્રાણીઓ વસે છે.

(૩) ગંગાનો પ્રદેશ:—આ પ્રદેશ બહુજ રસાળ છે. તેમાં અસંખ્ય નહેરો હોવાથી ખેતી બહુ સારી થાય છે, અને પેદાશ ઘણી સારી છે; તેથી તેમાં વસ્તી પણ ઘાડી છે, અને હુન્નરઉદ્યોગ બહુ સારા ચાલે છે.

(૪) દક્ષિણનો હુંગરી મુલક:—આ પ્રદેશ હજુ ઘણો પછાત છે. નદીઓ:—ગંગા, જમના, ગોઆ અને ગોમતી. ગંગા નદી ગંગોત્રીમાંથી નીકળે છે. તેના પર ગંગોત્રી, બદરોનાથ અને હરદ્વાર યાત્રાનાં સ્થળ છે. જમના નદી જમ્નોત્રીમાંથી નીકળી પ્રયાગ આગળ ગંગાને મળે છે.

આબોહવા:—આ પ્રાંતમાં વરસાદ ઘણો સારો પડે છે, તેથી હવા સમઘાત રહે છે. અંગાળા કરતાં શિયાળામાં અહીં ઠંડી વધારે પડે છે. આગ્રામાં ઉનાળામાં વધારે તાપ અને શિયાળામાં ઠંડી વધારે પડે છે.

પેદાશ:—આ પ્રદેશમાં પાણી પુષ્કળ મળે છે, તથા ગંગા-જમનાની ખીણનો પ્રદેશ હોવાથી તે મોટું કાંપનું મેદાન છે તેથી બહુજ રસાળ છે. તેમાં મુખ્ય પેદાશ ઘઉં, શેરડી, ચોખા, અળસી, તમાકુ, ગળી, જુવાર, બાજરી, રૂ, અરીસુ અને તેલી બીજાં છે. આ ઉપરાંત આ પ્રદેશમાં ગળી પણ થાય છે. શિવાલિકના દક્ષિણ ભાગમાં આ પણ થાય છે. આ પ્રદેશમાં કેટલીક જમીન પર સુરોખારના થર થઈ જાય છે. તે એકઠો કરવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગધંધા:—કાનપુરમાં સુતરાઉ અને ગરમ કાપડની મીલો છે, તથા ચામડાંની બનાવટનાં પણ કારખાનાં છે. બનારસમાં પિત્તળનાં વાસણ તથા કસબકામ સાઈ થાય છે. આ ઉપરાંત શેતરંજીઓ પણ બહુ સારી થાય છે. હાલમાં આ પ્રદેશમાં ખાંડનાં ઘણાં કારખાનાં ઉભાં થયા છે.

લોકો:—લોકોના ૧૫ ટકા મુસલમાન અને બાકીના હિંદુ છે. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ મુબઈ છઠ્ઠાકાથી અડધું છે, છતાં તેમાં વસ્તી દોઢી છે. આ ભાગમાં ૧ લાખથી વધારે વસ્તીવાળાં ૮ શહેર છે.

ભાપા:—મુખ્ય ભાપા હિંદી અને બિહારી છે.

મુખ્ય શહેરો: અલ્લાહાબાદ (૧,૮૪,૦૦૦):—આનું અસલ નામ પ્રયાગ હતું, પણ અકબર બાદશાહે તે બદલી અલ્લાહાબાદ રાખ્યું હતું. તે હિંદુઓનું એક મહા પવિત્ર જગ્યાનું સ્થળ છે. તે ગંગા તથા જમનાના સંગમ પર આવેલું છે. ત્યાં જ્યારે કુંભનો મેળો ભરાય છે ત્યારે દશ પંદર લાખ માણસો એકઠાં થાય છે.

બનારસ અગર કાશી (૨,૦૫,૦૦૦):—ગંગાના ડાબા કિનારા પર હિંદુઓનું મોટું જગ્યાનું ધામ છે. નદી પર મોટા ઘાટો બાંધેલા છે. ત્યાં રોજ હમ્મરો યાત્રાળુઓ સ્નાન કરે છે. તે શહેરમાં દરેક શેરીએ એકાઠું મોટું દહેરું નગરે પડે છે. ત્યાં મસ્જિદો પણ ઘણી છે. કાશી હમ્મરો સંસ્કૃત વિદ્યાના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થળ છે.

કાનપુર (૨,૪૪,૦૦૦):—ગંગાના જમણા કિનારા પર વેપારનું તથા રેલવેનું મોટું મથક છે. તે અનાજનો વેપાર, ચુનરાક તથા ગરમ કાપડની મીસા તથા ચામડાના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાં તંબુ બનાવવાનાં મોટાં ધરખાનાં છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવામાં નાના સાહેબે અહીં ઘણા અંગ્રેજોની કતલ કરી હતી, તેની યાદગીરીમાં ત્યાં ‘મેમોરિઅલ વેલ’ નામનો કુવો છે.

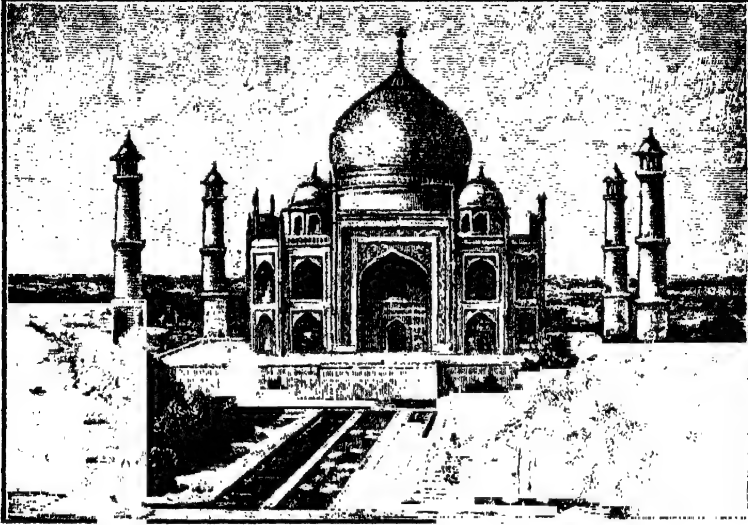
ગાઝીપુર:—બનારસની પૂર્વે ગુલાબનું અત્તર તથા અરીણના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

મથુરા:—આગ્રાની વાયવ્યમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિને લીધે પવિત્ર સ્થળ છે. તેની નજીકમાં વૃંદાવન નામનું બહુજ પવિત્ર સ્થળ છે.

ઝાંસી:—બુંદેલખંડમાં મોટું રેલવે જંકશન છે. ત્યાં મોટી લશ્કરી છાવણી અને રેલવેનાં ધરખાનાં છે.

આગ્રા (૨,૩૦,૦૦૦):—અકબર અને શાહજહાંનના વખતમાં તે મોટા સામ્રાજ્યનું પાટતપ્ત હતું. આગ્રામાં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે. તેમાં શાહજહાંને પોતાની બેગમ સુમતાજમહાલની કબર પર બંધાવેલો તાજમહાલ દુનિયામાં નવ અમ્મયખીની યીજોમાં એક ગણાય છે. તે

સફેદ ચારસનો બનાવેલો છે, અને તેમાં રંગીન ચારસ અને કિમતી પથ્થરોનું એવું સરસ જડતર તથા નકશીકામ કરવામાં આવેલું છે, કે કેમ જાણે તે આજેજ બંધાવેલો હોય એમ લાગે છે. આગ્રા શહેર ચારસની કારીગરી માટે પ્રખ્યાત છે. તેમાં ઘણાં સુંદર અને ભવ્ય મકાનો છે.

તાજમહાલ : આગ્રા

અલીગઢ:—આ ઉધોગનું મોટું સ્થળ છે. તેમાં લોખંડનો સામાન બહુજ સારો બને છે. તે આગ્રાની ઉત્તરે મોટી મુસલમાની કોલેજ માટે બાંધીતું છે.

કનોજ:—પ્રાચીન કાળમાં મોટું શહેર હતું.

મીરત (૧,૩૭,૦૦૦):—ગંગા અને જમના વચ્ચે મોટું લશ્કરી છાવણીનું સ્થળ છે. તેમાં કુતખુદીને તથા તૂરજહાંએ બંધાવેલા રોમ્બોજીવા લાયક છે.

બરેલી (૧,૪૪,૦૦૦):—આ રોહીલખંડનું મુખ્ય શહેર છે. આ શહેરની આજુબાજુ ખાંડનાં ઘણાં કારખાનાં છે. ત્યાં વાંસ તથા સાગનું ફર્નિચર સાંઝે થાય છે.

રૂરકી:—ત્યાં મોટી ધજનેરી કૉલેજ છે.

સહરાણુપુર:—વનસ્પતિના બગીચાઓ માટે પ્રખ્યાત છે.

ફૈઝાબાદ:—ગોઆના કિનારા પર લશ્કરી હાવણીનું સ્થળ છે, તથા સુંદર શહેર છે. તેની પાસે જુનાં અયોધ્યા નગરનાં ખંડેર છે. અયોધ્યા શહેર રામચંદ્રજીની જન્મભૂમિ તરીકે બહુ પવિત્ર ગણાય છે.

મોરાદાબાદ (૧,૧૧,૦૦૦):—આ શહેર પાકી કલાઈવાળાં પિત્તળનાં વાસણો માટે પ્રખ્યાત છે.

દહેરાદુન:—અહીં જંગલખાતાની કૉલેજ અને ચાના બગીચા છે. અહીં લશ્કરી તાલીમ માટે પણ એક કૉલેજ છે. ઇ. સ. ૧૯૩૫થી ત્યાં એક પબ્લિક સ્કૂલ નીકળવાની છે.

નૈનિતાલ:—૬,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ ગવર્નરને ઉનાળામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

લખનૌ (૨,૭૫,૦૦૦):—અયોધ્યાનું મુખ્ય શહેર ગોમતી નદી પર આવેલું છે. ત્યાં ઘણાં સુંદર મુસલમાની મકાનો છે. ત્યાંનાં માટીનાં વાસણ અને હાથીદાંતનું તથા લાકડાંનું કોતરણી કામ વખણાય છે. ત્યાં એક લશ્કરી હાવણી પણ છે.

સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો

રામપુર:—આ નાનું મુસલમાની રાજ્ય રોહીલખંડમાં છે. ત્યાંના ખેસ, દુપટ્ટા, ચાદરો, તરવારો અને લોઢાનાં ઓઝરો વખણાય છે. ત્યાં અરબી ભાષા માટે એક કૉલેજ છે.

ગરવાલ:—આ રજપુત રાજ્ય હિમાલયમાં આવેલું છે. ત્યાંના લોકો શૂરવીર અને લડાયક છે. તેનું મુખ્ય શહેર તેરી છે.

બનારસ:—ઇ. સ. ૧૯૧૧માં બનારસની જુની જગીરમાંથી આ રાજ્ય બનાવેલું છે. બનારસ શહેર આ જગીરમાં નથી. ત્યાંના જગીરદારને મહારાજા કહે છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતની ખાસ અગત્ય હોય તે બતાવો.
૨. વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતમાં આવેલાં લશ્કરી છાવણીનાં મુખ્ય સ્થળોનાં નામ આપો.
૩. પંજાબ દેશ બહુ ફળદ્રુપ હોવાનું શું કારણ હશે ?
૪. પંજાબની વસ્તીમાં અર્ધોઅર્ધ મુસલમાનો કેમ હશે ?
૫. પંજાબની પ્રજા કેમ બહુ લડાયક હશે ? પંજાબની લડાયક જાતોમાં કઈ કઈ મુખ્ય છે ?
૬. પંજાબમાં કઈ ભાષા ચાલે છે ? આવી ભાષા કેમ ઉત્પન્ન થઈ હશે ?
૭. આઝા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વસ્તી કેમ બહુ ગીચ હશે ?
૮. અસલના વખતથી હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્યની રાજગાદી આઝા અગર તેની નજીકમાં દિલ્લીમાં કેમ પસંદ કરતા હશે ?
૯. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં કયા કયા ઉદ્યોગધંધા બહુ સારા જામ્યા છે ? તે શા માટે ?
૧૦. નીચેનાં સ્થળો શાને માટે જાણીતાં છે ?
દહેરાદુન, મોરાદાબાદ, રૂરકી, નૈનિતાલ, અલીગઢ, મથુરા, કાનપુર, લાહોર, જમશદ, સ્થાનેશ્વર, શિઆળકોટ.

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૪

મધ્ય હિંદના ઇલાકા અને પ્રાંતો

૧. બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન

સામાન્ય વર્ણન:—સિંધની પશ્ચિમે આ પ્રાંત આવેલો છે. તેના પર ચીફ કમિશનર છે. તે તેમાં આવેલાં દેશી રાજ્યોનો એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ છે. આ પ્રાંત ઈરાની ઉચ્ચ પ્રદેશના અગ્નિ ખુણાનો પહાડી અને રણનો ભાગ છે. સુલેમાન પર્વત તરફનો તેનો ભાગ બહુ ઉંચો છે.

આબોહવા:—આ ભાગમાં કેટલોક ઉચ્ચ પ્રદેશ અને બાકીનો ભાગ રણનો છે. તેમાં વરસાદ ૧૦ ઈંચ સુધી પડે છે. ત્યાં શિઆળામાં અતિશય ઠંડી અને ઉનાળામાં અતિશય ગરમી પડે છે. સિંધુ નદીના કિનારાથી બોલનઘાટ સુધીનો માર્ગ ઉનાળામાં હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે ઉષ્ણતામાનવાળો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદી:—હિંગોળ.

પેદાશ:—ઘઉં.

લોકો અને ભાષા:—લોકો બે જાતના છે: બલુચી આર્ય જાતના અને બ્રાહ્મિ મોગલ જાતના છે. બંને મુસલમાની ધર્મ પાળે છે, અને પહાડી તથા ઘણા મજબુત છે.

મુખ્ય શહેરો: ક્વેટા:—બ્રિટિશ બલુચિસ્તાનનું મુખ્ય શહેર છે. બોલનઘાટના ઉત્તર છેડાથી ૨૮ માઈલ પર તે ૫,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. સફરથી ક્વેટા સુધી રેલવે છે.

કિલાત:—કિલાતના ખાનની રાજધાની છે. આ શહેર ક્વેટાની દક્ષિણે ૮૪ માઈલ પર ૬,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે.

૨. મુંબઈ ઇલાકો

આ વિષે તમે ચોથા ધોરણમાં શીખી ગયા છો.

૩. અજમેર-મહેરવાડા તથા રજપુતાના એજંસી

સામાન્ય વર્ણન:—રજપુતાના એજંસીનો પ્રદેશ પંજાબની દક્ષિણે છે. તેમાં અજમેર-મહેરવાડા નામે નાનો બ્રિટિશ પ્રાંત આવેલો છે. આ પ્રાંતનો ચીફ કમિશનર રજપુતાનાનો એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ છે. આ એજંસીમાં ૧૮ રજપુત રાજ્યો, ૨ જાટ સંસ્થાનો અને ૨ મુસલમાની રાજ્ય છે. મોટાં રાજ્યોમાં રેસિડન્ટો હોય છે. તે એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલના હાથ તળે છે. આ પ્રાંતની મધ્યમાં અરવલ્લીના ડુંગરોની હાર છે, તેથી તેના બે ભાગ પડે છે: (૧) પશ્ચિમ રજપુતાના અને (૨) પૂર્વ રજપુતાના. એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ ઉનાળામાં માઉન્ટ આયુ પર હવા ખાવા જાય છે.

મોટાં રાજ્યોમાં મુખ્ય ઉદેપુર અથવા મેવાડ, જયપુર, જોધપુર, બિકાનેર, ભરતપુર, કીશનગઢ, બુંદી, કોટા, દાંતા, ઘોળપુર (જાટનું), અને ટોંક તથા પાલણપુર (મુસલમાની) છે.

પવંતો અને ઉચ્ચપ્રદેશો:—અરવલ્લીના ડુંગરો. ડુંગરોનો પૂર્વ ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને તેનો નિર્મલ્યનો ભાગ ક્ષણદ્રુપ છે. પશ્ચિમનો ભાગ સપાટ મેદાન છે. તેમાં કોઈ કોઈ જગાએ રેતીના ડુંગરો નજરે પડે છે. વાયવ્ય તરફનો ભાગ તદ્દન રણનોજ પ્રદેશ છે. અરવલ્લીના દક્ષિણ ભાગમાં આયુ સાઈ હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

નદીઓ: લુણી:—અજમેર આગળ અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં પડે છે.

ચંબલ:—મધ્ય હિંદ એજંસીના પહાડોમાંથી નીકળી ઉત્તરમાં આગ્રા આગળ જમનાને મળે છે.

બનાસ:—આ નાની નદી ચંબલને મળે છે.

આબોહવા:—પશ્ચિમ રજપુતાનાની હવા સુકી છે, પણ પૂર્વમાં વરસાદ વધારે પડે છે. આયુ પર લગભગ ૧૦૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે.

પેદાશ:—રજપુતાના એન્જંસી ખેતીનો પ્રદેશ નથી. પાણીની તાણુને લીધે પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગ સિવાય બીજી જગાએ એ પાક થતાજ નથી. મુખ્ય પાક ઘઉં અને મકાઈ છે.

સાંખર સરોવર પર મીઠું પકવવામાં આવે છે.

વસ્તી અને ભાષા:—આ પ્રદેશમાં હિંદુઓની વસ્તી ઘણી છે. રાજાઓ ધણાખરા રજપુત છે, તેથી તેનું નામ રજપુતસ્તાન પડેલું છે. આ ભાગમાં મુસલમાનની વસ્તી ઘણી ઓછી છે. લોકો મારવાડી, હિંદી અથવા ઉર્દૂ ભાષા બોલે છે. રજપુતાનાની વસ્તી ૧,૧૨,૨૬,૦૦૦ છે.

અજમેર-મહેરવાડા:—આ પ્રાંતની વસ્તી લગભગ ૧,૨૦,૦૦૦ છે.

મુખ્ય શહેર: અજમેર:—આ શહેર ઇ. સ. ૧૪૫માં અજ્ઞ રાજાએ વસાવેલું કહેવાય છે. ત્યાં ચીફ કમિશનર અને રજપુતાના એન્જંસીના એજન્ટ દુ ધી ગવર્નર જનરલ રહે છે. શહેરમાં રાજકુમારોને વિદ્યા આપવા માટે મેયો કોલેજ નામનું એક વિદ્યાલય છે. અજમેરમાં ખવાજા પીરની દરગાહ છે, તેથી મુસલમાનો માટે જગ્યાનું સ્થળ છે. દર સાલ ત્યાં ૬ દિવસનો મોટો મેળો ભરાય છે.

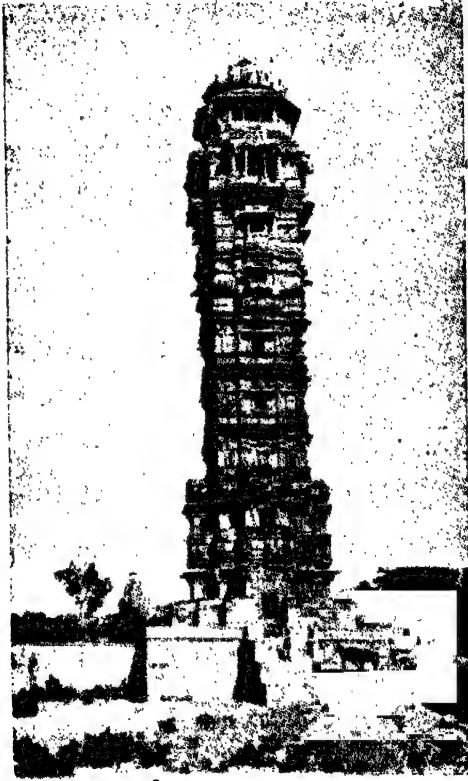
જોધપુર અગર મારવાડનું રાજ્ય:—આ રાજ્ય સૌથી મોટું છે. તેની વસ્તી ૨૧,૨૬,૦૦૦ની છે. ત્યાં મારવાડીઓની વસ્તી છે, અને લોકો મારવાડી ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેર: જોધપુર:—આ શહેર જોધા નામના રાજાએ વસાવ્યું હતું.

મેવાડ અથવા ઉદેપુરનું રાજ્ય:—આ રાજ્યની વસ્તી ૧૫,૬૭,૦૦૦ની છે. તે જોધપુર તથા જયપુર કરતાં નાનું છે. ત્યાંના રાજાઓ બાપા રાવળ અને રાણા પ્રતાપના વંશના છે, તેથી બહુ કુળવાન ગણાય છે. તેમણે ખોતાની કુંવરી કોઈ પણ મુસલમાન રાજાને પરણાવી નથી.

મુખ્ય શહેરો: ઉદેપુર:—તે સરોવરના ટાપુ પર બાંધેલું છે. ત્યાંના રાજાનો મહેલ બહુ સુંદર છે. તેના નાથદ્વારા ગામમાં વૈષ્ણવોનું શ્રીનાથજીનું મહા પવિત્ર ધામ છે.

ચિતોડ:—તે ઉદેપુરના રાજ્યની જુની રાજધાની છે. તેની ઉત્તરે ૧૨ માઈલ પર એકલિંગજી મહાદેવનું દહેરું છે.

કીર્તિસ્તંભ : ચિતોડ

જયપુરનું રાજ્ય:—આ રાજ્ય જોધપુરથી નાનું છે, પણ તેની વસ્તી ૨૬,૩૨,૦૦૦ની છે.

મુખ્ય શહેર: જયપુર (૧,૪૪,૦૦૦):—આ શહેરની બાંધણી બહુ સરસ હોવાથી તેને હિંદુસ્તાનનું પારિસ કહે છે. ત્યાંનું સંગ્રહસ્થાન અને વેધશાળા જોવા લાયક છે.

ખિકાનેરનું રાજ્ય:—આ રાજ્યની વસ્તી ૯,૩૬,૦૦૦ની છે. અહીંનો રાજા જોધપુરના રાજાના વંશનો છે. તે રણના પ્રદેશમાં આવેલું હોવાથી

ત્યાં જાંટ ધણાં છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં ક્ષેત્રમમાંથી ગંગાસાગર નામની નહેર કાઢવાથી પ્રદેશ લીલોછમ થઈ ગયો છે. આ રાજ્યના કુવા બહુ ઉંડા છે.

મુખ્ય શહેર: ઓકાનેર:—આ રાજ્યની રાજધાની છે. ત્યાંની જાંટની પલટણ બહુ વખણાય છે.

જેસલમીરનું રાજ્ય:—વસ્તી ૭૬,૦૦૦ છે. આ રાજ્યનો ધણોખરો ભાગ રેતીનું રણ છે. આ રાજ્યમાં પણ કુવા બહુ ઉંડા છે, તેથી ખેતી બહુ થોડી થાય છે. મુખ્ય શહેર જેસલમીર છે.

ભરતપુરનું રાજ્ય:—આ રાજ્યની વસ્તી ૪,૮૭,૦૦૦ છે. તેની જમીન કૃષ્ણ છે. ત્યાં જાંટ રાજ રાજ્ય કરે છે, અને લોકો જાંટ કહેવાય છે.

મુખ્ય શહેર: ભરતપુર:—આગ્રાની પશ્ચિમે આવેલું છે. તેને પહેલાં માટીનો કિલ્લો હતો, એટલે તેના પર તોપોની અસર થતી નહોતી તેથી તે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ભરતપુર પાસે દીગમાં રાજાનો મહેલ છે.

આ ઉપરાંત ઘોળપુર, અલવર અને કોટાનાં નાનાં રાજ્યો છે.

પાલણપુર તથા **દાંતાનાં** રાજ્યો વિષે તમે ગુજરાતની ભૂગોળમાં શીખી ગયા છો.

૪. મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ

સામાન્ય વર્ણન:—અહીં અસલના વખતમાં ગોંડ નામની અનાય પ્રજાનાં રાજ્યો હતાં, તેથી તે ગોંડવાના નામથી અગાઉ ઓળખાતા હતા. ત્યાર પછી ત્યાં ભોંસલે નામના મરાઠા સરદારનું રાજ્ય હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં છેલ્લો ભોંસલે ખીનવારસ ગુજરી જવાથી તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું હતું. તેમાં આસપાસના ઇલાકાઓનો થોડો ભાગ ઉમેરી તેને મધ્ય પ્રાંતો એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં નિઝામે કરજ પેટે વરાડ પ્રાંત આપ્યો હતો, તે પણ આની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રાંતો લગભગ મદ્રાસ ઇલાકા જેવડા છે, પણ તેની વસ્તી મદ્રાસ ઇલાકાથી ત્રીજા ભાગની છે.

મુખ્ય પર્વતો:—વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા. જમ્બુપુરના અગ્નિ ખુણામાં અમરકંટક નામનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. તેમાંથી નર્મદા નદી નીકળે છે.

મુખ્ય નદીઓ: નર્મદા:—અમરકંટકના ડુંગરમાંથી નીકળી વિંધ્યાચળ અને સાતપુડાની વચ્ચે વહીને અરબી સમુદ્રને મળે છે.

તાપી:—સાતપુડાની દક્ષિણે વહીને અરબી સમુદ્રને મળે છે.

પૂર્ણા:—આ નદી વરાડમાં વહીને તાપીને મળે છે.

પ્રાણહિતા:—વર્ધા નદી સાતપુડામાંથી નીકળે છે. તેને વાઈન-ગંગા નદી મળે છે. ત્યાર પછી તે પ્રાણહિતા કહેવાય છે. આ નદી ગોદાવરી નદીને મળે છે.

પેનગંગા અને ઈન્દ્રાવતી:—આ બે નદીઓ પણ ગોદાવરી નદીને મળે છે.

આખે!હવા:—આ પ્રાંતમાં વરસાદ સારો પડે છે. સરાસરી વરસાદ ૪૭ ઇંચ પડે છે. ઘણો ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાથી ગરમી ઓછી લાગે છે, પણ નાગપુરના મેદાનમાં સખત તાપ પડે છે. તેનો ઠીક ભાગ જંગલ હોવાથી હવા સમઘાત રહે છે.

પેદાશ:—વરાડની જમીન ચીકણી હોવાથી તેમાં ઘઉં અને રૂનો પાક સારો થાય છે. તે ઉપરાંત ડાંગર, તુવેર અને તેલી બીજાં પણ અહીં થાય છે.

જંગલોમાં ઈમારતી લાકડાંમાં સાગ અને સાલ મુખ્ય છે. વળી તેનાં જંગલોમાં ઝાડમાંથી એક જાતનો ગુંદ નીકળે છે તેમાંથી ઘણી લાખ થાય છે. જંગલમાં રેશમના કોશિયા પણ એકઠા કરવામાં આવે છે, તેથી તે ધંધો પણ સારો ચાલે છે.

આ પ્રાંતમાં કોલસાની ખાણો છે, અને ઉચ્ચી જાતનું લોખંડ તથા મેંગેનીઝ પણ નીકળે છે.

લોકો અને ભાષા:—આ પ્રાંતોમાં લગભગ ૧૨,૦૦,૦૦૦ માણસો ગ્રાંડ જાતના અનાર્ય લોકો છે. મધ્ય પ્રાંતમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી અને

વરાડમાં મરાઠી છે. તે ઉપરાંત કેટલાક લોકો ઉર્દૂ, ગોંડ અને તેલુગુ ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેરો: નાગપુર (૨,૧૫,૦૦૦):—આ પ્રાંતોની રાજધાની અને ગવર્નરને રહેવાનું સ્થળ છે. તે આ પ્રાંતનું વેપારનું મુખ્ય મથક છે. ત્યાં સુતર કાંતવાની અને કાપડ વણવાની કેટલીક મીલો છે.

કામ્પટી:—નાગપુરથી ૯ માઈલ દૂર લક્કરી ઊવણીનું સ્થળ છે.

જળ્મલપુર (૧,૨૪,૦૦૦):—સાતપુડાની ઉત્તરે ઉચ્ચ પ્રદેશમાં રેલવેનું મોટું જંકશન છે, અને વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે. અહીં પણ લક્કરી ઊવણી છે.

સાગર:—આ શહેર પણ ઉચ્ચ પ્રદેશ પર હોવાથી તેની હવા સારી છે. ત્યાં પણ લક્કરી ઊવણી છે.

ધુરાનપુર:—તાપી નદીના ઉત્તર કિનારા પર રેશમી તથા કસબી કાપડને માટે વખણાય છે. તેની પડોશમાં અસીરગઢનો કિલ્લો છે. તેમાં સુતરની મીલો છે.

રાયપુર:—છત્તીસગઢ વિભાગમાં મુખ્ય શહેર અને રેલવે જંકશન છે. ત્યાં રાજકુમારો માટે પાઠશાળા છે.

પંચમઠી:—તે ૩,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ છે, અને મધ્ય પ્રાંતની સરકારનું હવા ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં ૭૭ ઈંચ જેટલો વરસાદ વરસે છે.

ચાંદા:—ગોંડની રાજધાની, મધ્ય પ્રાંતોના નૈર્ઋત્ય ભાગમાં છે.

અમરાવતી:—આ પ્રાંતમાં રૂના વેપારનું મુખ્ય મથક છે.

અકોલા:—આ શહેરમાં ૩ પીલવાનાં ધણાં જીનો છે.

ઇલોચપુર:—વરાડમાં મોટું શહેર છે. તે એક વખતે મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હતું.

ખંડલા:—વરાડના ધર્ડના વેપારનું મુખ્ય મથક છે.

મધ્ય પ્રાંતોનાં દેશી રાજ્યો

આ પ્રાંતોમાં ઘણાં દેશી રાજ્યો છે. તે ઘણે ભાગે જંગલમાં આવેલાં છે. તેમાં મોટું રાજ્ય બસ્તાર છે. તેની રાજધાની જગદલપુર ઇંદ્રાવતી નદી પર છે.

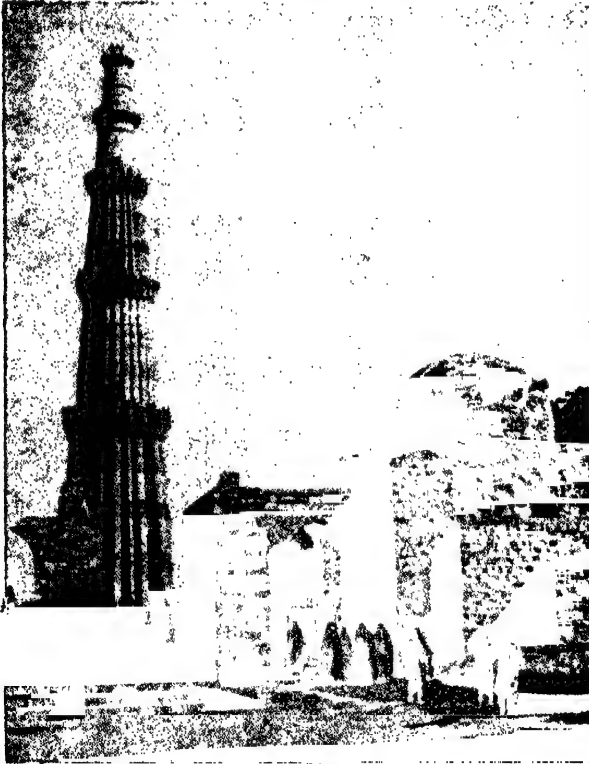
કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. બ્રિટિશ બહુચિસ્તાનનો પ્રદેશ કેવો છે? આ પ્રાંતની હિંદુસ્તાનને શી અગત્ય હશે ?
૨. અજમેર-મહેરવાડા જેવો નાનો પ્રાંત શા માટે હિંદુસ્તાનની મધ્યમાં બનાવ્યો હશે ?
૩. રજપુતાના નામ કેમ પડ્યું હશે ? આ ભાગમાં આટલાં બધાં દેશી રાજ્યો છે તેનું શું કારણ હશે ? તેમાંનાં મોટાં દેશી રાજ્યોનાં નામ આપો.
૪. ચિતોડ શહેર શાને માટે પ્રખ્યાત છે ?
૫. બિકાનેરનો પ્રદેશ કેવો છે ? ત્યાં મુસાફરીનાં શાં સાધન છે ? ત્યાંની લશ્કરી ટુકડી કેવી છે ?
૬. મધ્ય પ્રાંતોનો પ્રદેશ કેવો છે ?
૭. વરાડની જમીન વિષે શું જાણો છો ? ત્યાં કઈ જાતના પાક થાય છે ?

પાઠ ૧૭ મેા

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૫
મધ્ય હિંદના મલાકા અને પ્રાંતો-૨
૧. દિલ્હી પ્રાંત

ખ. સ. ૧૯૧૧માં શહુનશાહ પંચમ જ્યોર્જનેા દિલ્હીમાં રાજ્યાભિષેક થયો, ત્યારે કલકત્તાને બદલે દિલ્હીને હિંદુસ્તાનનું પાટનગર

કુતુબમિનાર

બનાવવામાં આવ્યું, અને જુના દિલ્હીની બહાર નવું દિલ્હી વસાવીને ત્યાં વાઇસરોયને રહેવા માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી. તે પહેલાં દિલ્હી પંજાબનેા

ભાગ હતો, પણ ત્યાર પછી પંજાબમાંથી થોડો ભાગ છુટો પાડીને તેનો એક જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. તેનો રાજ્યવહીવટ ચીફ કમિશનરના હાથમાં છે.

મુખ્ય શહેર : દિલ્હી (૪,૪૭,૦૦૦):—તે જમના નદીના જમણા કિનારા પર છે. પુરાતન કાળથીજ તે હિંદુસ્તાનનું પાટનગર છે. તેણે ઘણા શહેનશાહો અને સામ્રાજ્યોનો ઉદય તથા અસ્ત જોયો છે. તે છેક કૌરવપાંડવના વખતથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનું અસલ નામ હસ્તિનાપુર હતું. તેમાં ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે. તેમાં શાહજહાંનનો લાલમહેલ, દિવાને આમ, દિવાને ખાસ, જુમામસ્જિદ, મોતીમસ્જિદ વગેરે આકર્ષક સ્થળો છે. ચંદનીચોક નામે તેનો મુખ્ય મહેલ્લો પોણો માઈલ લાંબો અને ૭૫ ફુટ પહોળો છે. તેનો ઉપયોગ લશ્કર ભેગું કરવા માટે તથા શહેનશાહી સરઘસો માટે થતો હતો અને થાય છે. જુના દિલ્હીના નૈઋત્ય ખુણા પર નવું દિલ્હી કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે બાંધવામાં આવ્યું છે. તેને બંધાતાં ૨૦ વર્ષ લાગ્યાં, અને આધુનિક સમયનાં નવી બાંધણીનાં મોટાં શહેરો જેવી બધી સગવડ, જહોજલાલી અને રમણીયતા તેમાં છે.

દિલ્હીથી લગભગ ૧૦ માઈલ દૂર કુતુબમિનાર નામે ૨૩૮ ફુટ ઉંચો મિનારો છે. દિલ્હી શેતરંજ, માટીનાં વાસણ, ઝવેરાત, કસબકામ, હાથીદાંત અને આરસપહાણ પરની કારીગરી અને તાંબાપિત્તળનાં વાસણ માટે પ્રખ્યાત છે.

૨. બિહાર અને ઓરિસ્સા

સામાન્ય વર્ણન:—ઇ. સ. ૧૯૧૧માં બંગાળામાંથી બિહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સા છુટા પાડીને આ નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૯થી ત્યાં ગવર્નર નીમવામાં આવે છે. તેના પહેલા ગવર્નર લૉર્ડ સિંહા દેશી હતા.

બિહાર સપાટ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશ છે. ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુર ડુંગરાળ ખનીજના પ્રદેશ છે.

આ પ્રદેશમાં કોઈ ખાસ જાણુવા જેવો પર્વત નથી, તથા કોઈ શિખર ૫,૦૦૦ ફુટથી વધારે ઉંચું નથી. બિહારની દક્ષિણ રાજમહાલ

નામનો ડુંગર છે. તે ૨,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે. છોટાનાગપુરમાં પારસનાથનું શિખર ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું છે. તે જૈન લોકોનું જાત્રાનું ધામ છે.

બિહાર શબ્દ વિહારમાંથી આવેલો છે. ‘વિહાર’ એટલે “જોઈ શર્મવાળાનો મઠ.” અસલનું મગધનું રાજ્ય આ પ્રાંતમાં હતું.

નદીઓ: ગંગા:—આ નદી અલ્લાહાબાદથી આગળ જતાં આ પ્રાંતમાં વહે છે.

ગંડકી:—હિમાલયની તળેટીમાંથી નીકળી ગંગા નદીને ઉત્તર તરફ મળે છે.

શાણુ:—વિંધ્યાચળની તળેટીમાંથી નીકળી ગંગા નદીને દક્ષિણ તરફ મળે છે.

મહા નદી:—આ પ્રદેશની સૌથી મોટી નદી છે. તે અમરકંટકમાંથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે.

બ્રાહ્મણી અને વૈતરણી:—છોટાનાગપુરના ડુંગરમાંથી નીકળી બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે.

આમોહવા:—આ પ્રાંતમાં વરસાદ ઘણો ઓછો પડે છે, પણ ઉનાળામાં વિશેષ ગરમી અને શિયાળામાં વિશેષ ઠંડી હોય છે. ઓરિસ્સા દરિયાકિનારા પર હોવાથી ત્યાં ગરમી સાધારણ પડે છે.

ખેતીની પેદાશ:—ઘઉં, બાજરી, ઓખા, ગળી, અરીસુ અને તેલી બીજાં મુખ્ય છે. અહીંનાં જંગલોમાં આડમાંથી લાખ બહુ મળે છે. દુનિયાના લાખના જથ્થાનો ઘણો ભાગ અહીં ઉત્પન્ન થાય છે.

ખનીજ તથા બીજી પેદાશ:—બિહારની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરમાંથી તથા છોટાનાગપુરમાં પુષ્કળ કોયલા નીકળે છે, તેમજ બિહારમાં સુરોખાર મળી આવે છે. છોટાનાગપુરમાં લોખંડની તથા અળખની ખાણો છે. ચિલ્કા સરોવરને તીરે તથા ઓરિસ્સાને દરિયાકાંઠે મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગધંધા:—જમશેદપુરમાં લોખંડનાં કારખાનાં છે. તે મોટા જગ્યામાં હિંદુસ્તાનને જોઈતું લોખંડ પુરું પાડે છે. આ સિવાય લોખંડને ચોકળા બનાવીને પરદેશ મોકલવામાં આવે છે.

લોખંડનાં ઝાડ

લોકો અને ભાષા:—આ પ્રાંતના કેટલાક ભાગમાં અનાર્ય લોકોની વસ્તી છે. ખાસ કરીને ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુરના ડુંગરી મુલકમાં ઓડાસ નામના અનાર્ય લોકો રહે છે. બિહારમાં હિંદી, ઓરિસ્સામાં ઉર્ધ્વ, અને ડુંગરોમાં અનાર્ય ભાષા બોલાય છે.

મુખ્ય શહેરો: પટણા (૧,૫૮,૦૦૦):—આ શહેર ગંગા, ગોઆ, ગંડકી અને શાશુ નદીઓના સંગમ પર છે. તે અસલના વખતમાં

મગધની રાજધાની હતું, ત્યારે તેનું નામ પાટલીપુત્ર હતું. તેમાં ચંદ્રગુપ્ત, અશોક વગેરે મહાન રાજાઓ થઈ ગયા છે. ત્યાં એક વિશ્વવિદ્યાલય છે.

કટક:—ઓરિસ્સાનું મુખ્ય શહેર મહા નદી પર, કલકત્તાથી મદ્રાસ જવાની રેલવે પર આવેલું છે. તેમાં હાથીદાંત તથા શીંગડાનું કામ સારું થાય છે.

રાંચી:—છોટાનાગપુરનું મુખ્ય શહેર છે.

ગયા:—બૌદ્ધ લોકોનું જન્મસ્થાન છે. ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયોનાં ઘણાં ખંડેરો જોવામાં આવે છે. ત્યાંથી સાત માઈલ દૂર જુદ્ધ-ગયા આવેલું છે. ત્યાં એક પીપળાના ઝાડ તળે શ્રી ગૌતમજીને જ્ઞાન થયું હતું.

મોંગીર:—ભાવલપુરની પશ્ચિમે આવેલું છે. તેમાં બંદુક, પિસ્તોલ વગેરે બને છે. આ શહેર ઇ. સ. ૧૯૩૪ના ધરતીકંપમાં આખું પાથમાલ થઈ ગયું છે.

ભાવલપુર:—આ શહેર આગળ ગંગા નદીનો ૫૪ ૬ માઈલ પહોળો છે.

પુરી:—હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર જન્મસ્થાન રચણ છે. તેને જગન્નાથપુરી પણ કહે છે. ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે, ત્યારે બધા હિંદુઓ નાતજાતના ભેદ વિના સાથે જમે છે.

બકસર:—ઐતિહાસિક શહેર છે.

તીરહત:—જુના વખતનું મિથિલા નગર છે એમ કહેવાય છે.

જમશેદપુર:—આ શહેરનું અસલ નામ સાકચી હતું. ત્યાં તાતા કંપનીનું લોખંડનું પ્રસિદ્ધ અને જંગી કારખાનું છે.

દરભંગા:—દરભંગા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે જિલ્લામાં દરભંગાના મહારાજાની મોટી જાગીર છે. તે તેલી બીઆં, ધી અને સાગનાં લાકડાંના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે. આ શહેરને ઇ. સ. ૧૯૩૪ના ધરતીકંપમાં ઘણું નુકસાન થયું છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. દિલ્હી પ્રાંત કયારે બનાવ્યો? તેના સંજોગો લખો.
૨. બિહાર અને ઓરિસ્સામાં કઈ કઈ જાણુવા લાયક પેદાશ છે? ત્યાં એવા કયા ધંધા છે, કે જે હિંદુસ્તાનને બહુજ અગત્યના છે?
૩. બિહાર શબ્દનો અર્થ શું? તે નામ શું બતાવે છે?
૪. થોડા વખત પહેલાં બિહાર માટે હિંદુસ્તાનમાં ફંડ એકઠું કરવામાં આવ્યું હતું, તે શા માટે?

પાઠ ૧૮મો

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૬

પૂર્વ હિંદના ઇલાકા અને પ્રાંતો

૧. બંગાળા ઇલાકો

આ વિષે તમે અગાઉ શીખી ગયા છો.

૨. આસામ

સામાન્ય વર્ણન:—આ હુંગરી પ્રદેશ છે. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં આ નવો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૯થી ત્યાં કાઉન્સિલની મદદથી ગવર્નર રાજ્ય કરે છે.

મુખ્ય નદીઓ:—સુરમા તથા બ્રહ્મપુત્રા.

આબોહવા:—આ પ્રદેશ જેટલો વરસાદ દુનિયાના કોઈ ભાગમાં વરસતો નથી. ત્યાં ફક્ત બેજ ઋતુઓ છે: શિયાળો અને ચોમાસું. પુષ્કળ વરસાદને લીધે ત્યાંની હવા ભેજવાળી રહે છે. ખાસત્યા હુંગર પર ચેરાપુંજી ગામડામાં સરાસરી ૫૦૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે. એક વરસ તો ૯૦૦ ઈંચ જેટલો વરસાદ પડ્યો હતો.

પેદાશ:—આ ભાગની હવા ચાને માફક આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં પેદા થતી ચાનો પોણો ભાગ આસામમાં થાય છે. ત્યાં ચાના ૮૦૦ ઉપરાંત બગીચા છે. શણુ પણ ત્યાં ઘણું થાય છે. જંગલમાં સાગ તથા રત્નનાં ઝાડ વધારે થાય છે. તે ઉપરાંત ચોખ્ખા, તેલી બીયાં, શેરડી અને તમાકુ ઉત્પન્ન થાય છે. હુંગરોમાં કેળનું રેશમ અને તેવાં લાકડાંનાં ઝાડો (રુપ્રસ) પણ થાય છે.

ખનીજ પેદાશ:—ખાસત્યા હુંગરમાંથી કાચલા, સિલ્હટમાંથી ચુનાના પથ્થર તથા કેટલેક ઠેકાણે કેરોસીન પણ નીકળે છે.

લોકો તથા ભાષા:—આ હુંગરી પ્રદેશમાં પહેલાં ચીન તથા તિબેટના લોકોએ વસવાટ કર્યો હતો. પછી બંગાળામાંથી હિંદુઓ ગયા. તેમણે મૂળ વતનીઓ પર સત્તા મેળવી. મુખ્ય ભાષા બંગાળી છે, પણ

१११ शक्तिशाली वसुधैव कुटुम्बकम्

તિબેટ અને બ્રહ્મદેશની મિશ્ર ભાષા બોલાય છે. ત્યાંના ડુંગરોમાં નાગ-લોકો નામે જંગલી જાત રહે છે.

હુન્નરઉદ્યોગ:—અહીં ચાનાં તથા શણનાં મોટાં કારખાનાં છે.

મુખ્ય શહેરો: સીલહટ્ટી:—સુરમા નદી પર નારંગી માટે પ્રખ્યાત છે.

ગૌહત્તી:—આસામનું મુખ્ય શહેર બ્રહ્મપુત્ર નદીના કિનારા પર આવેલું છે. તે અસલ કામરૂપ દેશનું પાટનગર હતું.

શિલોંગનું એક દશ્ય

શિલોંગ:—દરિયાની સપાટીથી ૫,૦૦૦ ફુટ ઉંચું સાફ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. તે ખાસથા ડુંગર પર છે, અને આસામના ગવર્નર ત્યાં હવા ખાવા જાય છે.

કાચાર:—ચાના બગીચા માટે પ્રખ્યાત છે.

આસામમાં આવેલું દેશી રાજ્ય

મણિપુર:—આ પ્રાંતમાં મણિપુરનું પહાડી હિંદુ રાજ્ય છે. તે સુરત બિલ્લાથી બમણું મોટું છે. ત્યાંની હવા ખૂશનુમા છે. નિકાસમાં ઘોડા, રેશમ, માણુ, ચા, હાથીદાંત અને ઇન્ડિઆ રબર છે. ત્યાં હાથી, ચિત્તા, વાઘ, હુક્કર, રીંછ વગેરે જંગલી પ્રાણીઓ ધણાં છે. તેનું મુખ્ય શહેર ઇસ્ક્રાલ છે.

૩. બ્રહ્મદેશ

સામાન્ય વર્ણન:—આ પ્રાંત હિંદુસ્તાનની બહાર છે. તે બંનેની વચ્ચે મોટા પર્વતોની હારો છે. ઇ. સ. ૧૯૨૨થી ત્યાં ગવર્નર રાજ્ય-કારભાર ચલાવે છે. તેનું ક્ષેત્રફળ મુંબઈ ઇલાકાથી સવાગણું છે, પણ તેની વસ્તી મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તીની અડધા કરતાં પણ ઓછી છે. આ ટુંગરી પ્રદેશ છે. કિનારા પર આરાકાન અને ટિનાસરીમનો સાંકડો ફળદ્રુપ મુલક છે.

પર્વતો:—આરાકાનચોમા અને પેગુચોમા એ બે પર્વતોની હારો ઉત્તર દક્ષિણ એક બીજાને સમાંતર આવેલી છે. પેગુચોમાના જળક્ષેપક પ્રદેશને લીધે ઇરાવદી અને સીતાંગની ખીણો જુદી પડે છે.

નદીઓ:—ઇરાવદી, સાલ્વિન અને સીતાંગ ત્રણે માર્તાબાનના અખાતમાં પડે છે. ઇરાવદીમાં વહાણો ફરી શકે છે. ખીણ બે નદીઓમાં વહાણો ફરી શકતાં નથી.

આબોહવા:—આ દેશની હવા એકંદર ગરમ છે. ત્યાં વરસાદ પણ પુષ્કળ પડે છે.

પેદાશ:—બ્રહ્મદેશની હવા બેજવાળી તથા ગરમ હોવાથી ત્યાં વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય છે, તથા ત્યાં મોટાં જંગલો છે. ત્યાંનો સાગ બહુ વખણાય છે. તે મોલમીન સાગ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત ખીણ જાતનાં ઇમારતી લાકડાં પણ બહુ થાય છે. તેમાં ગટાપચી, એબની, વાંસ વગેરે મુખ્ય છે. સપાટ પ્રદેશમાં મુખ્ય પાક ડાંગર છે. ત્યાં ચોખા એટલા બધા થાય છે કે લાખો ટન ચોખા પરદેશ ચઢાવવામાં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં

દુકાળ વખતે તે લાખો માણસોના જીવ બચાવે છે. આ ઉપરાંત ખેતીની પેદાશમાં મકાઈ, જુવાર, કઠોળ અને તલ થાય છે. ત્યાંની તમાકુ વખણાય છે.

ખનીજ પેદાશ:—માંડલેની ઉત્તરના ડુંગરમાં માણેકની ખાણો છે. ઈશિવદી પાસેના પ્રદેશમાં અંબરખની ખાણો છે, તેમજ ઈશિવદીની ખીણમાં કેરોસીનના કુવા છે. ટિનાસરીમમાં કચ્છાઈની ખાણો છે. આ ઉપરાંત કોલતા અને સફેદ આરસની પણ ખાણો છે.

ઉદ્યોગધંધા:—ત્યાં ચોખાની, ઈમારતી લાકડાંની, તેલની. તથા ખાંડ ચોકખી કરવાની મીલો છે, તેમજ સિગારેટ બનાવવાનાં અને રેશમી કાપડનાં કારખાનાં છે. આ ઉપરાંત ઘંટ, સાદીઓ તથા માટીનાં વાસણો પણ સારાં બને છે.

લોકો અને ભાષા:—લોકો મોંગોલિયન જાતના ચીનમાંથી ઉતરી આવેલા છે, અને હિંદી ચીનમાં બોલાતી ભાષા જેવી બ્રહ્મી ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેરો: રંગુન (૪,૦૦,૦૦૦):—બ્રહ્મદેશનું મુખ્ય શહેર અને હિંદુસ્તાનનું ત્રીજા નંબરનું બંદર છે. રંગુન દરિયાથી ૨૧ માઈલ દૂર હોવાથી તેનું બાઈ બહુ સાફ છે. ત્યાંથી ચોખા, ઈમારતી લાકડાં, જુદી જુદી જાતના ઝુંદર, રત્ન, તમાકુ, રૂ, ચામડાં અને કેરોસીન પરદેશ ચઢે છે.

બ્રહ્મદેશની સુંદરી ૩, ચામડાં અને કેરોસીન પરદેશ ચઢે છે. શહેરની વસ્તીમાં અર્ધા બ્રહ્મી લોકો અને બાકીના જૈન, હિંદુ, શીખ અને પારસી છે.

માંડલે (૧,૪૫,૦૦૦):—ઇ. સ. ૧૮૮૭ સુધી બ્રહ્મદેશની રાજધાની હતું. તે ઈશિવદી નદી પર રંગુનથી ૩૮૬ માઈલ દૂર

છે. ત્યાં રાજ્યઓના રાજ્યમહેલ અને જૌદ્ધ ધર્મનાં મંદિરો છે. ત્યાં લશ્કર રહે છે.

પ્રામ:—ધરાવદીને ડામે કિનારે છે. ત્યાંથી રંગુન સુધી રેલવે છે.

બાસીન:—તે બાસીન નદી પર દરિયાથી ૮૦ માઈલ દૂર છે. ત્યાં સુધી મોટી આગબોટો જઈ શકે છે.

આક્રિઆખ:—આરાકાનનું મુખ્ય શહેર છે. તેનો મુખ્ય વેપાર ચોખાનો છે.

મુલમૈન:—ટિનાસરીમનું મુખ્ય શહેર છે. તેના નામ પરથી ત્યાંનો સાગ મોલમીન કહેવાય છે.

લામો:—માંડલેની કિનારે ૨૦૦ માઈલ પર ચીન સાથેના વેપારનું મુખ્ય મથક છે.

અમરપુરા અને આવા જુની રાજધાનીનાં ખંડેરો છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. આસામમાં કઈ જાતની ચીજની જપ્તરજસ્ત પેદાશ થાય છે?
૨. તે ચીજ આપણને શા ઉપયોગમાં આવે છે? હિંદુસ્તાનને તે પેદાશથી શો લાભ છે?
૩. આસામની બીજી કોઈ ઉપયોગી પેદાશ વિષે તમે જાણતા હો તો કહો.
૪. ચેરાપુંજમાં એટલો બધો વરસાદ કેમ પડતો હશે?
૫. આસામમાં હવા ખાવાનાં સ્થળ વધારે કેમ હશે?
૬. બ્રહ્મદેશની અગત્યની પેદાશની ચીજોનાં નામ આપો.
૭. બ્રહ્મદેશમાં આ ચીજોની આટલી બધી પેદાશ કેમ થતી હશે?

પાઠ ૧૯મો

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૭

દક્ષિણ હિંદના ઇલાકા, પ્રાંતો અને હિંદુસ્તાનનાં મોટાં દેશી રાજ્યો

૧. મદ્રાસ ઇલાકો

આ સંબંધી તમે અગાઉ શીખી ગયા છો.

૨. કુર્ગ

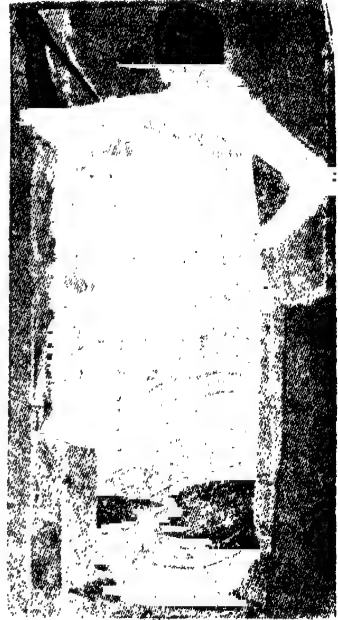
મદ્રાસની પશ્ચિમે આ એક નાનકડો બ્રિટિશ પ્રાંત છે. તેનું ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લા કરતાં ઓછું છે, અને તેની વસ્તી ૧,૬૩,૦૦૦ માણસની છે. આ મુલક ઘણાજ પહાડી છે. કાવેરી નદીનું મૂળ આ પ્રાંતમાં છે. આ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૮૩૪માં બનાવવામાં આવ્યો હતો. મદ્રાસનો રેસિડેન્ટ કુર્ગનો ચીફ કમિશનર છે. આ એકજ પ્રાંતમાં હથિઆરબંધીનો કાયદો નથી.

આબોહવા:—આ પ્રાંત પહાડી હોવાથી વરસાદ ઘણો પડે છે. અરબી સમુદ્રના મોન્સૂનના પવનો તેના પર સીધા વાય છે.

પેદાશ:—બુંદ અને એલચી. ખાણોમાં ચોખા થાય છે. કુંગરોમાં નારંગી પણ ઘણી થાય છે.

જનાવરો:—હાથી, ચિત્તા, વાઘ, હરણ, જંગલી ભેંસ, સાબર વગેરે.

લોકો અને ધંધો:—ત્રોકો પહાડી છે. તેમનો મુખ્ય ધંધો બુંદ ઉગાડવાનો છે.

કુર્ગની રમણી

મુખ્ય શહેર: મરકારા:—દરિયાની સપાટીથી ૩,૮૦૦ ફુટ ઉચું છે. ત્યાં કુર્ગનો કમિશનર રહે છે.

૩. આંદામાન અને નિકોબાર

આંદામાનમાં ટાપુઓના બે સમૂહ છે: (૧) મોટા આંદામાન અને (૨) નાના આંદામાન.

આ બંને નાના ટાપુઓના સમૂહ છે. તે બંગાળના ઉપસાગરના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા છે. તે બહુ રોગિષ્ઠ છે. ઇ. સ. ૧૮૫૮થી જન્મ-દેશનિકાલની સજા પામેલા કેદીઓને આંદામાનમાં મોકલવામાં આવે છે. અહીં ઇ. સ. ૧૮૭૨માં એક કેદીએ લૉર્ડ મેયો નામના ગવર્નર જનરલનું ખૂન કર્યું હતું. તેના અસલના વતનીઓ જંગલી અવસ્થામાં છે.

પેદાશ:—સાગ અને વાંસ ત્યાંથી પરદેશ ચઢે છે.

મુખ્ય શહેર:—પોર્ટ બ્લેર.

નિકોબાર ટાપુઓ:—આ સમૂહમાં ૧૯ નાના ટાપુઓ છે. તેમાંના ૭ ટાપુઓ પર વસ્તી માલમ પડે છે. આ ટાપુઓ પહેલાં ડેન્માર્કને તાબે હતા, પણ ઇ. સ. ૧૮૬૯થી અંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

મુખ્ય પેદાશ:—નાળિયેર.

ધંધાઉદ્યોગ:—કાથાનાં દોરડાં તથા કોપરાંનો વેપાર.

૪. મોટાં દેશી રાજ્યો

આપણે અગાઉ કહી ગયા તેમ હિંદુસ્તાનમાં લગભગ ૭૦૦ નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો છે. આમાંનાં ઘણાંખરાં પહેલાં જે જે ઇલાકાની નજીક હોય તે તે ઇલાકાના ગવર્નરના હાથ તળે હતાં, પણ હવે તે બધાં રાજ્યો સીધાં વાઈસરૉયની દેખરેખ તળે છે. તેમાં મોટાં રાજ્યોમાં સરકાર તરફથી રેસિડંટ રહે છે, અને બાકીનાં રાજ્યોના સમૂહ કરીને તેમની એજંસીઓ બનાવવામાં આવી છે. આ એજંસીઓ પર એજંટ દુ ધી ગવર્નર જનરલ રહે છે. તે પોતાના હાથ નીચેના સમૂહ પર દેખરેખ રાખે છે. આવી એજંસીઓમાં રજપુતાના એજંસી, મધ્ય હિંદ એજંસી, પશ્ચિમ હિંદ એજંસી,

સધર્ન મરાઠા કંટ્રીસ્ટેટ્સ એજંસી, ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજંસી અને પૂર્વ હિંદ એજંસી મુખ્ય છે. આ બધી એજંસીઓને સીધો વાઇસરૉય સાથે સંબંધ છે. આમાંથી આપણે વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજંસી, ગુજરાત સ્ટેટ્સ એજંસી તથા સધર્ન મરાઠા કંટ્રીસ્ટેટ્સ એજંસી વિશે ગુજરાતની તથા મુંબઈ ઇલાકાની ભૂગોળમાં શીખી ગયા છીએ. રજપુતાના એજંસી સંબંધી તથા પૂર્વ હિંદનાં રાજ્યો સંબંધી આ પુસ્તકમાં શીખી ગયા છીએ. ફક્ત મધ્ય હિંદ એજંસી સંબંધમાં થોડું શીખવાનું બાકી છે તે આગળ શીખીશું.

ઉપર કહેલાં રાજ્યોમાં પાંચ ખાસ મોટાં રાજ્યો છે. તે સંબંધી આપણે ખાસ જાણવું જોઈએ. (૧) કાશ્મીર, (૨) વડોદરા, (૩) હૈદરાબાદ, (૪) ગ્વાલીઅર, અને (૫) મૈસુર.

૧. કાશ્મીર

સામાન્ય વર્ણન:—આ રાજ્ય પંજાબની ઉત્તરે આવેલું છે, અને તે હિંદુસ્તાનનો સૌથી ઉત્તર ભાગ છે. આ પ્રદેશ એટલો બધો રમણીય છે, કે તેને સ્વર્ગની ઉપમા આપવામાં આવે છે. અહીં મોગલ શહેનશાહો ઊનાળામાં જઈને રહેતા આ મુઝકમાં બહુચિસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ, ઈશાનમાં લાડકનો ભાગ અને કાશ્મીરની દક્ષિણે જમ્મુના પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. કાશ્મીર જેલમની ખીણમાં અને જમ્મુ ચિનાબની ખીણમાં આવેલું છે. કાશ્મીરના મહારાજ શિઆળામાં જમ્મુમાં રહે છે.

આ રાજ્ય ખીણો અને પહાડોનો પ્રદેશ છે. તેમાં બરફથી છવાયેલાં ધણાં શિખરો છે, તથા તેમાં ધણી હિમનદીઓ છે. તેની સરાસરી ઉંચાઈ ૬,૦૦૦ ફુટ છે.

આબોહવા:—ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાથી બહુ ઠંડી અને આનંદદાયક છે. તે સારામાં સાફ હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ધંધાઉદ્યોગ:—તિબેટનાં બકરાંનાં ઊનમાંથી કાશ્મીરી શાલો બનાવવામાં આવે છે, તે ધણીજ પ્રખ્યાત છે. ઊંટના વાળની મેળવણીવાળું **પશમી** નામનું સુંદર કપડું પણ ત્યાં બને છે. આ ઉપરાંત ગાલીઆ

તથા શેતરંજીઓ બહુ સારી અને છે. ચાંદી, તાંબું અને લાકડાં પર કોતરણી કામ બહુ સારું થાય છે.

પેદાશ:—અનાજ, ઈમારતી લાકડું, મેવો, ધી તથા ઘણી જાતનાં ફૂલ.

લોકો:—આ પ્રાંતમાં ૩૬,૪૬,૦૦૦ માણસોની વસ્તી છે. તેમાં ઉપરાંત મુસલમાનની વસ્તી છે. ઉત્તરમાં તથા પૂર્વમાં વસનારા લોકો મોંગોલ જાતના છે. ડુંગરમાં રહેનારા ડોગરા જાતના લોકો ઘણે ભાગે હિંદુ છે. કાશ્મીરી ગોરા અને ખૂબસુરત છે.

મુખ્ય સરોવર:—વુલર.

મુખ્ય શહેરો : શ્રીનગર

(૧,૭૪,૦૦૦):—રાજધાની અને મહારાજાનું ઉનાળામાં રહેવાનું સ્થળ છે. તે ઝેલમ નદી પર ૫,૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. તે હિંદુસ્તાનનું વેનિસ છે. તેની શેરીઓમાં હોડીમાં ખેસીને ફરાય છે, તથા લોકો ત્યાં હોડીઓમાં ઘર બાંધીને રહે છે. લોકો અગાસીઓમાં ફૂલનાં કુંડાં મૂકી બાગ બનાવે છે.

જમ્મુ:—મહારાજાનું શિયાળામાં રહેવાનું સ્થળ છે.

લેહ:—લાડકનું મુખ્ય સ્થળ છે. ચિનાઈ તુર્કસ્તાનનો વેપાર આ સ્થળ મારફતે ચાલે છે.

૨. વડોદરા

આ રાજ્ય વિષે મુખ્ય ઇલાકો શીખતી વખતે તમે શીખી ગયા છે. આ રાજ્ય સળંગ નથી, પણ જુદું જુદું ચાર કક્કડે વહેંચાયેલું છે.

કાશ્મીરની સુંદરી

તેની જમીન ક્ષુદ્રુપ છે. તેમાં વસ્તી ઘાડી છે. આ રાજ્યમાં લોકોની સગવડ માટે ઘણી રેલવે છે. તેની વસ્તીમાં મુખ્ય ગુજરાતી અને દક્ષિણી લોકો છે.

૩. હૈદરાબાદ

આ રાજ્ય મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડની દક્ષિણે છે. તે દેશી રાજ્યોમાં મોટામાં મોટું છે. તેનો રાજકર્તા નિઝામ છે. આ મુસલમાની રાજ્ય વડોદરા રાજ્યથી દશ ગણું છે. ઔરંગઝેબના મરણ પછી તેના એક સરદારે આ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ત્યાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રેસિડન્ટ રહે છે, અને બ્રિટિશ રાજ્યની માફક રાજને સલાહ આપવા તથા કાયદા બાંધવા સભા છે.

પર્વતો:—આ રાજ્ય દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં છે. તેમાં મુખ્ય પહાડ વાયવ્યમાં અજંતા છે.

નદીઓ:—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા અને તુંગભદ્રા. તુંગભદ્રા નિઝામના રાજ્યની દક્ષિણ સરહદ પર આવેલી છે.

મુખ્ય પેદાશ:—રાજ્યની જમીન ગુજરાતની સુંદરી સાધારણ રીતે ક્ષુદ્રુપ હોવાથી તેમાં રાગી, ઘઉં, રૂ, ચોખ્ખા, તેલી બીજાં અને બીજાં બધાં અનાજ થાય છે. કેટલાક ભાગમાં જંગલો છે. તેમાંથી જંગલની પેદાશ મળે છે.

ખનીજો:—ગોદાવરીની ઈશાન સરહદ પર કોયલાની મોટી ખાણો છે. આ ઉપરાંત લોખંડની કાચી ધાતુ, હીરા અને તાંબું નીકળે છે.

ઉદ્યોગધંધા:—સુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ, રૂપેરી તથા સોનેરી કસબ, તાંબાનાં વાસણો, તરવારો.

વસ્તી:—આ રાજ્યમાં ૮૫ ટકા વસ્તી હિંદુની અને ૧૫ ટકા મુસલમાનની છે. પૂર્વમાં તેલુગુ લોકો અને પશ્ચિમમાં મરાઠા લોકોની વસ્તી વધારે છે.

ભાષા:—મુસલમાનો ઉર્દુ ભાષા, તેલુગુ લોકો તેલુગુ ભાષા, મરાઠાઓ મરાઠી અને કાનડીઓ કાનડી ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેરો : હૈદરાબાદ (૩,૭૭,૦૦૦):—હૈદરાબાદ રાજ્યની રાજધાની કૃષ્ણા નદીની શાખા મુસી પર આવેલું છે. તેમાં નિઝામનો શાબાયમાન મહેલ, ચાર મિનારા વગેરે ઘણાં જોવા લાયક મકાનો છે.

સિકંદરાબાદ અને બોલા-રામ:—તેમાં લશ્કરી યાણાં છે.

ઔરંગાબાદ:—હૈદરાબાદ રાજ્યનું બીજું અગત્યનું શહેર છે. ત્યાં ઔરંગઝેબની કુંવરી બીબી મુકરબાને, રોજો તાજમહાલ જેવો છે. આ શહેરનું ચાંદીનું કામ, તથા સોનેરી અને રૂપેરી કસબ ઘણાં વખણાય છે.

દાલતાબાદ અથવા દેવગઢ:—કરણ વાઘેલાના વખતમાં પ્રખ્યાત થયેલો આ કિલ્લો ઔરંગાબાદથી ૮ માઈલ દૂર છે.

ગોવળકોંડા:—હૈદરાબાદની પશ્ચિમે સાત માઈલ પર બ્રાહ્મણી વંશની જુની રાજધાનીનું શહેર છે. તેની પાસે જુના વખતમાં હીરાની ખાણો હતી.

હલોરા અને અજંતા:—પહાડોમાંથી કોતરી કાઢેલાં હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મનાં દેવાલયો માટે પ્રખ્યાત છે.

મરાઠા રમણી

રાયચુર:—જી. આર્ષ. પી. રેલવે અને એમ. એસ. એમ. રેલવેનું જંકશન છે.

વરંગુળ:—તૈલંગણના રાજ્યની રાજધાની હતું.

બીદર:—મુસલમાની રાજ્યની રાજધાની હતું.

કલ્યાણ:—ચાલુક્યોની રાજધાની હતું.

આસાઈ:—ઐતિહાસિક શહેર છે.

૪. ગ્વાલીઅર

મધ્ય હિંદમાં આ મોટામાં મોટું રાજ્ય છે. તેના રાજ્ય મરાઠા જાતના છે, અને સિંધિયા કહેવાય છે. કોલ્હાપુરના મહારાજ તથા ગાયકવાડ પણ એજ જાતના છે. એનો ઘણો ભાગ ડુંગરાળ પ્રદેશ છે. તેમાં આવેલો માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ ક્ષણદ્રુપ છે.

મુખ્ય શહેરો : ગ્વાલીઅર અગર લસકર:—રાજધાનીનું શહેર છે. અંગ્રેજ સરકારે સિંધિયાને ગ્વાલીઅર આપીને તેની પાસેથી ઝાંસી લીધું હતું.

ઉજ્જન:—આ શહેર હિંદુઓનું પવિત્ર ધામ છે. ત્યાં વેંધશાળા છે. હિંદુ ખગોળશાસ્ત્રીઓ ઉજ્જનથી રેખાંશ ગણે છે. તેની પાસે જુના ઉજ્જનનાં ખેડેરો છે.

નીમચ:—ત્યાં અંગ્રેજ લસકરની છાવણી છે.

૫. મહેસુર

સામાન્ય વર્ણન:—આ મોટું રાજ્ય નીલગિરિ પર્વતની દક્ષિણે આવેલું છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ગ્વાલિઅરના રાજ્ય જેટલું છે, પણ વસ્તી આશરે ૬૬ લાખની છે. આ રાજ્યનો વહીવટ બ્રિટિશ રાજ્યની માફકજ ચલાવવામાં આવે છે, તથા સંસારસુધારાની બાબતમાં આ રાજ્ય વડોદરા રાજ્યની માફકજ આગળ પડતો ભાગ લે છે. મહેસુર રાજ્યનો બધો પ્રદેશ ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. એની સપાટી લગભગ ૨,૦૦૦થી ૩,૦૦૦ ફુટ ઉંચી છે. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ડુંગરાળ છે. ત્યાં જંગલો ઘણાં છે; કારણ કે ત્યાં વરસાદ બહુ પડે છે. આ રાજ્ય પહેલાં હિંદુ રાજ્યોના

હાથમાં હતું. તેની પાસેથી હૈદરઅલીએ પડાવી લીધું હતું. તે અંગ્રેજ સરકારે ટીપુ પાસેથી પાછું જીતી લઈને અસલના રાજના બાળકને પાછું સોંપ્યું હતું.

આબોહવા:—અહીં સરાસરી ૩૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાથી હવા સમઘાત રહે છે.

જંગલની પેદાશ:—ઈમારતી લાકડું અને સુખડ.

ખનીજ પેદાશ:—સોનું. અહીં કોલરની સોનાની ખાણો છે, તેમજ કાલસા અને લોખંડની કાચી ધાતુ પણ મોટા જથ્થામાં નીકળે છે. હાલમાં એલ્યુમિનિઅમ બનાવી શકાય તેવી માટીની ખાણો પણ મળી છે.

ખેતીની પેદાશ:—શેરડી, કપાસ, નાળિયેર, ચોખા વગેરે. પશ્ચિમ તરફના હુંગરી બાગમાં ખુંદના ઘણા બગીચા છે. હિંદુસ્તાનમાં વધારેમાં વધારે ખુંદ અહીં થાય છે. વળી હુંગરે પર સિંકોના થાય છે, તેમાંથી ક્વીનાઈન બને છે.

ધંધાઉદ્યોગ:—જીન, રેશમ અને સુતરનું વણાટકામ, ત્રાંચા પિત્તળની કારીગરી, સુખડનું કોતરણી કામ, સુખડના તેલનાં કારખાનાં અને લોખંડનાં કારખાનાં.

મુખ્ય નદી: કાવેરી:—આ નદી પર ઘણા બંધો બાંધીને સરોવરો બનાવીને તેમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. તે વડે લાખો એકર જમીનને ખેતી માટે પાણી આપવામાં આવે છે. હમણાંજ દુનિયામાં સૌથી મોટા મેતુરનો બંધ મદ્રાસ સરકારે બાંધ્યો છે. તેમાંથી નહેર કાઢીને ખેતરોને પાણી પુરું પાડવામાં આવશે, તથા તેની મદદથી વીજળીક શક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે. બીજા બંધોની મદદથી તો મહેસુર સ્ટેટમાં વીજળીક બળ મોટા પ્રમાણમાં ઘણાં વર્ષથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આ વીજળીની મદદથી ૯૨ માર્ઝલ દૂર આવેલી કોલરની સોનાની ખાણોનું સાંચાકામ ચાલે છે, તથા ૫૯ માર્ઝલ દૂર આવેલા બેંગલોર શહેરમાં વીજળીક બળ પુરું પાડવામાં આવે છે.

મુખ્ય શહેરો: બેંગલોર (૩,૦૬,૦૦૦):—મદ્રાસની પશ્ચિમે ૨૧૯ માર્ઝલ પર મોટું શહેર છે. તે દરીઆની સપાટીથી ૩,૧૦૦ ફુટ

ઉંચું છે. આ શહેરના એક ભાગમાં બ્રિટિશ હદ છે. તેમાં લશ્કરી છાવણી રહે છે. ત્યાં તાતા રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ (શોધખોળ કરવાની સંસ્થા) છે. ત્યાં રેશમી, સુતરાઉ અને ગરમ કાપડની મીલો, નળીઆં અને ઘેટા બનાવવાનાં કારખાનાં, તથા તાંબાપિત્તળના કામનાં કારખાનાં છે.

મહેસુર (૮૪,૦૦૦):—ચામુંડા પર્વતની તળેટીમાં રળિઆમણું શહેર છે. તે આ રાજ્યનું પાટનગર છે, અને બેંગલોરથી ૯૬ માઈલ પર આવેલું છે.

શ્રીરંગપટ્ટનમ:—મહેસુરની ઉત્તરે ૧૦ માઈલ પર કાવેરી નદીના ટાપુ પર છે. તેમાં ટીપુ સુલતાનની રાજધાની હતી. ત્યાંની હવા ખરાબ હોવાથી તે હાલ ખંડેર હાલતમાં છે.

કોલર:—સુલતાન હૈદરઅલીની જન્મભૂમિ છે. ત્યાંની સોનાની ખાણોમાંથી સોનું કાઢવામાં આવે છે.

મધ્ય હિંદ એજન્સી

આ એજન્સીમાં ૧૫૦ નાનાં મોટાં રાજ્યો છે. તેમાં ગ્વાલીઅરનું રાજ્ય મોટું છે, પણ તે સીધું વાઇસરોયની દેખરેખ નીચે છે. આ એજન્સીના એ. જી. જી. ઈંદોરમાં રહે છે. આ એજન્સીના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય છે: એકમાં માળવાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ, બીજા ભાગમાં બુંદેલખંડનો નીચો પ્રદેશ, અને ત્રીજો ભાગ વિંધ્યાચળ અને સાતપુડાના ડુંગરી પ્રદેશનો છે.

મુખ્ય પર્વતો:—વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા.

મુખ્ય નદીઓ:—નર્મદા, શોણ અને ચંબલ.

આબોહવા:—આ પ્રદેશમાં ૩૦-૩૫ ઈંચ વરસાદ પડે છે. ઉત્તરના મેદાનના પ્રદેશમાં હવા ઉનાળામાં વધારે ગરમ અને શિયાળામાં વધારે ઠંડી હોય છે. દક્ષિણના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં હવા સમઘાત છે.

મુખ્ય પેદાશ:—સાધારણ અનાજ, તમાકુ અને અરીસ.

ખનીજ પેદાશ:—કાચલા, લોખંડ, હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનીજ.

લોકો અને ભાષા:—ત્યાંના લોકો હિંદી ભાષા બોલે છે. સાતપુડા અને વિંધ્યાચળમાં ગોંડ અને બીજા જાતના અનાથ લોકો રહે છે. તેઓ પોતાની ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય રાજ્યો

ઇંદોર:—આ રાજ્યના રાજા હોટકર કહેવાય છે. તે જાતે મરાઠા છે.

મુખ્ય શહેર: ઇંદોર (૧,૨૭,૦૦૦):—આ શહેર અહલ્યાબાઈ એ વસાવ્યું હતું. તે વેપારનું મોટું મથક છે, અને મધ્ય હિંદ એજંસીના એજંટ ટુ ધી ગવર્નર જનરલ અહીં રહે છે. ત્યાં મધ્ય હિંદ એજંસીના રાજકુમારોને ભણવા માટે એક કોલેજ છે.

મહુ:—ઇંદોરથી ૧૩ માઇલ દૂર છે. ત્યાં લશ્કરી છાવણી છે.

ભોપાળ:—આ મુસલમાની રાજ્ય છે. ત્યાં ત્રણ પેઢીથી પઠાણ જાતની શાહજાદી બેગમ રાજ્ય કરતી હતી. હવે નવાબ રાજ્ય કરે છે. તેનું મુખ્ય શહેર ભોપાળ છે. આ શહેર ઘણું સુંદર છે. આ શહેરની પાસે શિહુરમાં ભોપાળના પોલિટિકલ એજંટ રહે છે.

રેવા:—આ મોટું રાજ્ય બુંદેલખંડ એજંસીમાં આવેલું છે. તેમાં પુષ્કળ ખાણો અને જંગલો છે. તેની રાજધાની રેવા છે.

પન્ના:—આ નાનું રાજ્ય પણ બુંદેલખંડ એજંસીમાં આવેલું છે. તે હીરા તથા પાનાં માટે પ્રખ્યાત છે.

તાહેરી:—આ રાજ્ય જો કે નાનું છે, તોપણ ત્યાંનો રાજા બધાં બુંદેલ રાજ્યોમાં મોટો ગણાય છે. બુંદેલ રજપુતોએ આ મુલક ૫૦૦ વર્ષ પર લીધો હતો, અને તે રજપુતો પરથી આ ભાગનું નામ બુંદેલખંડ પડ્યું છે.

આ ઉપરાંત ધાર, દેવાસ (મોટું અને નાનું), જાવરા, ઓરછા અને દાતીઆ તથા રતલામનાં નાનાં રાજ્યો છે. રતલામ શહેરમાં બાગ જોવા લાયક છે, અને શહેરમાં મોટા અને સમાંતર રસ્તા છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. કુર્ગ પ્રાંતમાં એવી કઈ જાતની છૂટ છે કે જે આખા હિંદુસ્તાનમાં નથી ?
૨. કાશ્મીરના લોકો વિષે શું જાણો છો ?
૩. કાશ્મીરનો કયો હુન્નર બહુ પ્રખ્યાત છે ?
૪. હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટું દેશી રાજ્ય કયું છે ? તે વિષે તમે શું જાણો છો ?
૫. મૈસૂરની પેદાશમાં કઈ કઈ મુખ્ય છે ?
૬. કાવેરી નદીથી મૈસૂર તથા મદ્રાસ ધલાકાને જે ફાયદા થયાહોય તે જણાવો.

હિંદુસ્તાન : રાજ્યવહીવટ-૮

સ્વતંત્ર રાજ્યો અને સંસ્થાનો તથા સિલોન

અત્યાર સુધી આપણે હિંદુસ્તાનમાં સરકારની સીધી હકુમત તળેનાં મુલક સંબંધી તથા બ્રિટિશ રક્ષણ તળેનાં દેશી રાજ્યો વિષે શીખ્યા. આ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં કેટલોક મુલક એવો છે, કે તેના પર બ્રિટિશ સરકારની ખીલકુલ સત્તા નથી. આવા મુલકમાં નેપાળ અને ભુતાનનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તથા ફ્રેંચ અને ફીરંગી લોકોનાં સંસ્થાનો છે. આ ઉપરાંત સિલોન કે જે પહેલાં હિંદુસ્તાનનો એક ભાગ હતો, તેને થોડાં વરસથી હિંદુસ્તાનથી છુટું પાડીને ‘કાઉન ડોલોની’ બનાવવામાં આવેલું છે.

૧. નેપાળ

ઉપર બતાવેલા સ્વતંત્ર મુલકમાં નેપાળનું રાજ્ય સૌથી મોટું છે. તે સંયુક્ત પ્રાંતોની ઉત્તરે હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં ૫,૦૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. તેની ઉત્તરે તિબેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને દક્ષિણે તેરાઈનો નીચો પ્રદેશ છે. તેરાઈના પ્રદેશમાં ધીમતી સાગ અને સીસમ જેવાં ઈમારતી લાકડાંનાં જંગલો છે, પણ તે બહુજ ભેજવાળો પ્રદેશ હોવાથી ઘણો રોગિષ્ઠ છે. નેપાળ ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાથી તેની હવા બહુજ સારી અને તંદુરસ્ત છે. હિમાલયનાં ઉંચામાં ઉંચાં શિખરો એવરેસ્ટ અને ધવલગિરિ નેપાળની હદમાં છે. પહાડોમાં કેટલીક ફળદ્રુપ ખેડાણ લાયક જમીનની ખીણો છે.

નદીઓ:—ગોઆ, ગંડકી અને કુશી. આ ત્રણે નદીઓનાં મૂળ રાજ્યની સરહદમાં છે.

મુખ્ય પેદાશ:—ચોખા, તેલી ખીઆં, શણ, ઘઉં વગેરે. ઘઉંમાંથી બીર અને ખીજી જાતનો દારૂ બને છે.

લોકો:—ત્યાંની પ્રજા મોંગોલ લોકો, રજપુતો અને હિંદુઓમાંથી અનેલી મિશ્ર જાતિની છે. લોકો ગુર્ખા કહેવાય છે. તેઓ કદે દીંગણા, મજબુત બાંધાના અને બહુ જોરાવર હોય છે. હિંદી લશ્કરમાં તેમની ખાસ ભરતી કરવામાં આવે છે. તેમની ટુકડીઓ બહાદુરી માટે પ્રખ્યાત છે. તેઓ હિંદુ છે. તેમાંના ઘણા બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે.

ગુર્ખા રમણી

મુખ્ય નિકાસ:—ચોખા, બીજાં અનાજ, તેલી બીજાં, ઢોર, ઘી, શેણ અને ચામડાં.

રાજ્યવહીવટ:—સાંના રાજા સિસોદીઆ રજપુત છે. તે મહારાજાધિરાજ કહેવાય છે. તે રાજ્યના કામમાં ખીલકુલ હાથ ધાલતા

નથી. રાજ્યનો બધો વહીવટ પ્રધાન કરે છે, ને તે મહારાજા કહેવાય છે. આ રાજ્યમાં સરકાર તરફથી રેસિડેન્ટ કહે છે.

મુખ્ય શહેરો ખટમંડુ:—નેપાળની રાજધાનીનું શહેર બાધમતી નદી પર છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ ઉંચું ખીણમાં આવેલું છે.

૨. ભુતાન

નેપાળ અને ભુતાનની વચ્ચે સિકિમ આવેલું છે. ભુતાન પણ હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં છે. આ રાજ્ય નેપાળ જેટલું અગત્યનું નથી, અને તેમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ રહેતો નથી; પણ સિકિમમાં રહેતા બ્રિટિશ અમલદાર મારફતે હિંદી સરકાર અને આ રાજ્ય વચ્ચેનો વ્યવહાર ચાલે છે. આ રાજ્યને હિંદુસ્તાનની સરકાર જેડે એવી સંધિ છે, કે પરદેશ સાથેની રાજનીતિમાં તેને હિંદી સરકારની સલાહ લેવી પડે છે.

લોકો અને ધર્મ:—લોકો મન્યમુત બાંધના છે, અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે.

મુખ્ય નિકાસ:—ઊન, માણ, કસ્તૂરી અને ઘોડા (રદ્દુ) છે.

મુખ્ય શહેર: પુનાખા:—આ રાજ્યની રાજધાની દાર્જિલિંગથી ઇશાનમાં ૨૦૦ માઈલ પર આવેલ છે.

૩. ફ્રેંચ સંસ્થાનો

બ્રિટિશ લોકો વેપાર અર્થે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, તેજ વખતે ફ્રેંચ લોકો પણ આવ્યા હતા આ લોકોએ પોતાનાં થાણાં હિંદુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા પર નાખ્યાં હતાં, અને તેમની ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઇચ્છા હતી, તેથી તેમણે દેશી રાજ્યોમાં હાથ ધાલવા માંડ્યો. અંગ્રેજ લોકોની ઇચ્છા વેપારનો લાભ લેવાની હતી, પણ દેવની ઇચ્છા કાંઈક જુદીજ હતી; તેથી અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને ફ્રેંચોને હિંદુસ્તાન લગભગ છોડી દેવું પડ્યું. અભારે તેમના તાબામાં ફક્ત ૨૦૦ ચોરસ માઈલ જમીન છે, અને તેમનાં સંસ્થાનોમાં વસ્તી લગભગ ત્રણ લાખ માણસની છે.

મુખ્ય નિકાસ:—મગફળી, સુતરાઉ કાપડ અને ચોખા.

મુખ્ય સંસ્થાનો : પોંડીચેરી:—કોરોમાંડલ કિનારા પર છે. ત્યાં ફ્રેંચ ગવર્નર જનરલ રહે છે. ત્યાં કેટલીક સુતરની તથા કાપડની મિલો છે.

ચંદ્રનગર:—કલકત્તાની ઉત્તરે હુગલી નદી પર આવેલું છે.

કારીકલ:—કાવેરીના મુખપ્રદેશમાં છે.

યાનાન:—ગોદાવરી નદીના મુખ આગળ છે.

માહી:—મલબાર કિનારા પર છે.

૪. ફીરંગીનાં સંસ્થાનો

હિંદુસ્તાન સાથે સીધો વેપાર કરવા માટે યુરોપી પ્રજાને આકર્ષણ થયું, ત્યારે હિંદુસ્તાન આવવા માટે સીધો દરિઆઈ માર્ગ શોધવાના જુદી જુદી પ્રજાઓએ પ્રયાસ કર્યા, તેમાં સૌથી પહેલાં ફીરંગી લોકો ફતેહમંદ થયા, અને તેમણે સૌથી પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં થાણાં નાખ્યાં. તેમનાં મુખ્ય થાણાં મૂળથીજ દીવ, દમણ અને ગોવા છે. તે બધાં હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે આવેલાં છે. તેમાં સૌથી અગત્યનું ગોવા છે. આ સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૩ ચોરસ માઈલ છે, અને વસ્તી લગભગ ૬,૦૦,૦૦૦ માણસોની છે. ગોવામાં આ સંસ્થાનોનો ગવર્નર જનરલ રહે છે, તથા રોમન કથોલિક મતના એક ધર્મગુરુ સેન્ટ ફ્રાન્સિસ ઝેવિયરની ત્યાં કબર છે. તે ઘણીજ પવિત્ર ગણાય છે.

દીવ:—કાઠિઆવાડની દક્ષિણે આવેલું છે. તે પહેલાં આબાદ બંદર હતું.

દમણ:—મુંબઈની ઉત્તરે લગભગ ૧૦૦ માઈલ પર આ બંદર છે. તેનો નગરહવેલી તાલુકો બહુ ફળદ્રુપ છે.

૫. સિલોન

સામાન્ય વર્ણન:—આ મોટો ટાપુ હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે છે. તેની અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે ૨૧ માઈલ દરિયો છે. તેને પાકની સામુદ્રધુની કહે છે. આમાં નાના નાના ટાપુઓની એક દ્વાર હિંદુસ્તાનના કિનારાથી છેક સિલોન સુધી છે. તે પૂલના થાંભલાઓની માફક હોવાથી તેને ‘અંડરસલિજ’ એટલે ‘આદમનો પૂલ’ કહે છે. હિંદુ લોકો એમ માને છે કે જ્યારે રામચંદ્રજી લંકા પર સવારી લઈ ગયા, ત્યારે તેમણે વાંદરાંની મદદથી એક પૂલ બાંધ્યો હતો, તેથી હિંદુઓ તેને ‘સેતુબંધ’ કહે છે.

રાજ્યવહીવટ:—આ ટાપુમાં પહેલાં સિંહાલી રાજ્ય રાજ્ય કરતા હતા. તેમની રાજધાની કેન્ડીમાં હતી, પણ ઇ. સ. ૧૮૧૫માં ત્યાંના રાજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકીને આ ટાપુને હિંદુસ્તાનના સામ્રાજ્ય તળે મૂકવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં તેને ‘કાઉન કોલોની’ બનાવીને હિંદુસ્તાનથી જુદો પાડીને એક ગવર્નરના હાથ તળે સીધો બ્રિટિશ સરકારની હકુમત તળે મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગવર્નરને મદદ કરવા માટે ૭ મેંબરોની એક કારોબારી કાઉન્સિલ તથા ૩૭ સભાસદોની ધારાસભા છે. આ ટાપુનું ક્ષેત્રફળ કાઠિઆવાડથી સવા ગણું છે, અને તેની વસ્તી તેનાથી દોઢ ગણી છે.

આબોહવા:—વિપુલવૃત્ત પાસે હોવાથી ત્યાંની હવા બહુ ગરમ છે, પણ વચ્ચે ભાગ ઉચ્ચ પ્રદેશ હોવાથી ત્યાં ઠંડક રહે છે. ઉચ્ચ પ્રદેશમાં બે મોટાં શિખરો છે: પેદ્રાતાલાગલા (૮,૨૦૦ ફુટ) અને સામતિલ્લા (૮,૪૦૦ ફુટ). આકાને પ્રદેશ સપાટ છે. તેમાં વરસાદ જુનથી ફેબ્રુઆરી સુધી પડે છે. ઉત્તર ભાગની હવા સુકી અને ગરમ છે.

પેદાશ:—અહીં પહેલાં ઘણાં જંગલો હતાં. તેમાંથી કેટલાંએ હવે કપાઈ ગયાં છે. હજુ પણ છે તેમાં કીમતી લાકડું થાય છે. જંગલો કાપીને તે જગાએ જુદાં તથા ચાના બગીચા બનાવવામાં આવ્યા છે. અગાઉ જુદાં જાંબરી પેદાશ હતી, પણ હાલમાં ચા, મુખ્ય પેદાશ છે. સિલોનનો ચાનો વેપાર હિંદુસ્તાનના ચાના વેપાર કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતો નથી. આ ઉપરાંત કોકો, નાળિયેર, તમાકુ, તજ, એલચી, સિંકોના તથા રબરનાં ઘણાં ઝાડ છે. અનાજમાં ચોખા મુખ્ય પાક છે.

ખનીજ તથા બીજા પેદાશ:—ખનીજમાં મુખ્ય પ્લંબેગો છે. તે ઉપરાંત માણેક તથા મીઠું પણ ખનીજની પેદાશમાં છે. પ્લંબેગો પેન્સિલો બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. મનારના અખાતમાંથી મોતી નીકળે છે. કિનારા પર મીઠું પકવવામાં આવે છે.

લોકો, ભાષા અને ધર્મ:—આ ટાપુમાં સિંહાલી લોકોની વસ્તી ઘણી છે. તે ઉપરાંત દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી ત્યાં તામિલ લોકો જઈ વસ્યા છે, તેમજ મુર જાતના આરબ વેપારીઓના વંશજો પણ ત્યાં ઘણા છે. સિંહાલી લોકો સિંહાલી ભાષા બોલે છે, તથા બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે.

તેઓ રંગે શામળા છે. તામિલ લોકો હિંદુ ધર્મ પાળે છે, અને તેલુગુ ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય જનાવરો:—જંગલોમાં હાથી, ચિત્તા અને રીંછ જોવામાં આવે છે.

મુખ્ય નિકાસ:—ચા, બુંદ, નાળિયેર, કોપરાં, કોપરેલ, કાથાનાં દોરડાં, સિકોના, રબર, કોકો, તજ, એલચી, પ્લંબેગો, એપની, સોપારી અને વેનિલા.

મુખ્ય શહેરો: કોલંબો (૨,૧૧,૦૦૦):—પશ્ચિમ કિનારે મોટું બંદર છે. અહીં યુરોપ, આફ્રિકા, એશિયા અને ઑસ્ટ્રેલિયાના દરિયાઈ માર્ગો બધા એકઠા થાય છે. અહીં સ્ટીમરો કોલસા લેવા રોકાય છે.

પોર્ટ દી ગાલ (૪૦,૦૦૦):—કોલંબોની ગોદી તૈયાર કર્યા અગાઉ આ એક મોટું બંદર હતું.

જાફના:—ઉત્તર કિનારે હિંદુસ્તાન જોડે વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે.

કુંડી:—અસલના સિંહાલી રાજાઓનું પાટનગર હતું. તેમાં વનસ્પતિ-શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે બગીચાઓ રાખવામાં આવ્યા છે.

માલદીવ:—સિલોનની પશ્ચિમે ૫૦૦ માઈલ પર પરવાળાંના ટાપુ-ઓનો સમૂહ છે. ત્યાં મુસલમાન સુલતાન રાજ્ય કરે છે. તે સિલોનના ગવર્નરની દેખરેખ તળે છે. તેના મુખ્ય પાક નાળિયેર છે.

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. નેપાળના લોકો વિષે તમે શું જાણો છો? હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં તે લોકો શો ભાગ ભજવે છે?
૨. ભુતાનની પેદાશમાં ખાસ કીમતી પેદાશ હોય તેનું નામ આપો.
૩. ફ્રેંચ લોકો પાસે હિંદુસ્તાનમાં બહુ થોડો મુલક છે, તો તે મુલક સાચવવા માટે તે લોકોએ શા માટે મોટું ખર્ચ રાખ્યું હશે?
૪. શ્રીરંગી લોકોનાં સંસ્થાનોમાં કયું અગત્યનું સંસ્થાન હિંદુસ્તાનમાં છે?
૫. સિલોનને અને હિંદુસ્તાનને પહેલાં શો સંબંધ હતો અને હમણાં છે?
૬. સિલોનની પેદાશમાં મુખ્ય પેદાશ કઈ છે? આ પેદાશની ચીજો ઘડી જાય તો શું થાય?
૭. સિલોનના વતનીઓ સંબંધી તમે શું જાણો છો?

પાઠ ૨૧મો

એશિઆ ખંડ

સામાન્ય માહિતી

પાછલાં ધોરણોમાં તમે તમારા ગામની, તાલુકાની, જિલ્લાની, ધલાકાની અને તે પછી તમારા દેશની ભૂગોળ શીખ્યા. આપણે આ પૃથ્વી પર વસીએ છીએ તેમાં આપણો દેશ કયાં છે, તે આપણે બરાબર સમજવું જોઈએ.

તમે પ્રાકૃતિક ભૂગોળ વધારે શીખશો ત્યારે તમે સમજશો, કે આપણી પૃથ્વી દેખાય છે તેવી સપાટ અને સીધી નથી. તમે ‘દરિયો’ શબ્દ સાંભળ્યો છે. આપણી પૃથ્વીની ફક્ત પા ભાગની જમીનજ ખુલ્લી છે, અને પોણા ભાગ પર દરિયો છે.

તમે પૃથ્વીના નકશામાં આ ગોળાના બે ભાગ પાડેલા જોશો. તેમાં એક ભાગમાં ઘણી જમીન દેખાય છે, અને બીજા ભાગમાં થોડી જમીન છે. જે ભાગમાં ઘણી જમીન છે, તે ભાગમાં આપણો એશિઆ ખંડ આવેલો છે. આ ગોળાર્ધની જમીન તરફ નજર કરતાં તેના બે મોટા ભાગ પડેલા લાગે છે. એક ભાગ છેક પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાયેલો છે, અને બીજો ભાગ લગભગ ચારે બાજુ સમુદ્રથી છુટો પડેલો લાગે છે. જે સળંગ ભાગ છે તે યુરેશિઆ કહેવાય છે, અને જે અલગ ભાગ લાગે છે તે આફ્રિકા કહેવાય છે. સળંગ ભાગમાં વચ્ચે યુરલ નામના પર્વતની હાર આવેલી છે. તેની પૂર્વ તરફનો ભાગ એશિઆ ખંડ કહેવાય છે, અને તે આપણો ખંડ છે; પશ્ચિમ તરફનો ભાગ યુરોપ કહેવાય છે. બીજા ગોળાર્ધમાં લગભગ વચ્ચે ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી માત્ર એકજ ખંડ આવેલો છે, અને તે અમેરિકા ખંડ કહેવાય છે.

આ બંને ગોળાર્ધમાં કેટલાક નાના મોટા ટાપુઓ આવેલા છે. જે ટાપુઓ જે ખંડની પાસે હોય, તે ખંડના ભાગ તરીકે તેમને ગણવામાં આવ્યા છે; ફક્ત આસ્ટ્રેલિઆને જુદો ખંડ ગણવામાં આવ્યો છે.

આપણો એશિઆ ખંડ બીજા બધા ખંડો કરતાં મોટો છે, દુનિયાની બધી જમીનનો ત્રીજો ભાગ એશિઆ ખંડમાં છે. તેમાં વસ્તી પણ વધારે છે.

૧. સીમા

આ ખંડની ત્રણ બાજુએ દરિયો અને એક બાજુએ જમીન છે. ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર અને અરબી સમુદ્ર, અને પશ્ચિમે યુરોપ છે.

આ ખંડ યુરલ પર્વત અને યુરલ નદી વડે યુરોપથી અને સુએઝની નહેર વડે આફ્રિકાથી જુદો પડે છે. પહેલાં એશિયા અને આફ્રિકા સુએઝની સંયોગીભૂમિ વડે જોડાએલા હતા, પણ સુએઝની નહેર ખોદાયા પછી આફ્રિકા ખંડ એક મોટો ટાપુ બની ગયો છે.

૨. કુદરતી રચના

ઉત્તરનો પ્રદેશ:—એશિયાના પ્રાકૃતિક નકશા તરફ નજર કરીએ, તો ઉત્તરમાં એક મોટું મેદાન માલમ પડે છે. તેમાં તાર્તરી અને સાર્ધ-બીરિઆનો સમાવેશ થાય છે.

મધ્યનો પહાડી પ્રદેશ:—આ પ્રદેશમાં દુનિયાના ઉંચામાં ઉંચા પહાડો અને ઉચ્ચ પ્રદેશ આવેલા છે. તે પહાડોની એક જગાએ ગાંઠ પડેલી લાગે છે. આ જગાને પામીરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ કહે છે, અને તેને દુનિયાનું છાપરું કહે છે. તે લગભગ ૧૮,૦૦૦ ફુટ ઉંચો છે.

ઉચ્ચ પ્રદેશો:—હિમાલયની ઉત્તરે તિબેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ છે. આ ઉપરાંત મોંગોલિયા અને ગોબીનું રણ (ચીનની ઉત્તરમાં) અને પશ્ચિમે એશિયા માઇનોર અને ઈરાનના ઉચ્ચ પ્રદેશો છે.

દક્ષિણમાં અરબસ્તાન, દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનના સાધારણ ઉચ્ચ પ્રદેશો છે.

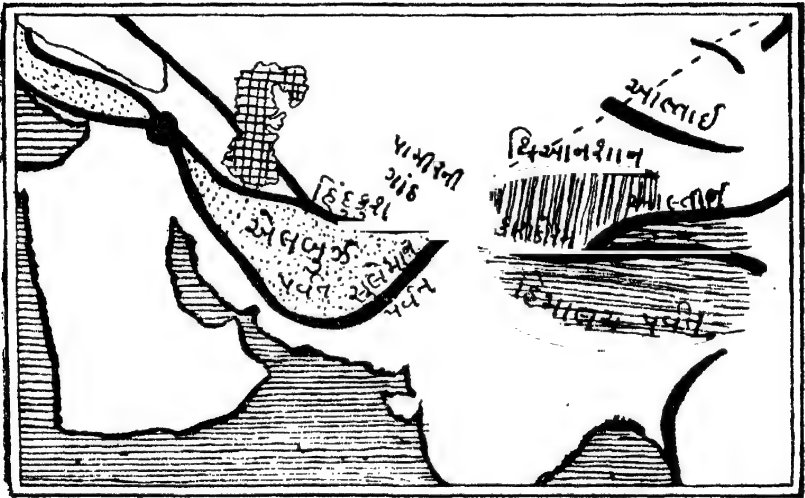
નીચાં મેદાનો:—હિંદુસ્તાન, ચીન અને મેસોપોટેમિયાનાં ક્ષુદ્ર મેદાનો દુનિયાનાં મેદાનોમાં અતિ અગત્યનાં છે.

ટાપુઓની હાર:—ખંડની પૂર્વમાં ઉત્તરે કામચ્ચાટકાથી દક્ષિણે ફિલિપાઈન ટાપુઓ સુધી જ્વાળામુખીથી ઉત્પન્ન થએલા ટાપુઓની હાર આવેલી છે.

૩. પહાડો

નકશામાં જોતાં માલમ પડે છે, કે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પામીરની ગાંઠમાંથી ચારે બાજુએ પર્વતો નીકળ્યા હોય તેમ લાગે છે.

પામીરથી પૂર્વની ગિરિમાળા:—હિમાલય, કારાકોરમ, ક્યુએલુન, થ્યાનશાન, આલ્તાઈ, ચાખ્લોનોઈ અને સ્ટેનોવોઈ પર્વતો આવેલા છે.

એશિયા ખંડ : ગિરિમાળા

પામીરથી પશ્ચિમમાં:—હિંદુકુશ, એલ્પ્સ અને તૌરસ પર્વતો છે.

પામીરથી નૈઋત્ય તરફ:—સુલેમાન, હાલા અને કિથારિ પર્વતો છે.

ઇરાનની ઉત્તરે કૉકેસસ પર્વત છે.

હિંદુસ્તાનની મધ્યમાં વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા, રજપુતાનામાં અરવલ્લી, મલબાર કિનારે પશ્ચિમઘાટ, અને કોરામાંડલ કિનારે પૂર્વઘાટ પર્વતો આવેલા છે.

૪. નદીઓ

એશિયામાં બે જાતની નદીઓ છે: (૧) સમુદ્રને મળનારી, અને (૨) સમુદ્રને નહિ મળનારી.

નકશા તરફ નજર કરશો તો જણાશે કે એશિયામાં ગિરિમાળા લગભગ મધ્યમાં અને સમુદ્રથી બહુ દૂર છે, તેને લીધે જે નદીઓ સમુદ્રને મળે છે તે ઘણી લાંબી છે. વળી પર્વતો મધ્યમાં હોવાથી આ ખંડમાં નદીઓ ચારે દિશામાં વહે છે. ઉત્તર તરફની નદીઓ બહુજ ઠંડા પ્રદેશમાં વહે છે, એટલે તેમના મુખથી ઘણે દૂર સુધી વરસનો ઘણાખરો ભાગ તેમાં બરફ જમી જાય છે.

ઉત્તર તરફ વહેતી નદીઓ:—નીચેની ચાર નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે.

ઈર્ટિશ (૧,૬૨૦ માઇલ):—આલ્તાઈ પર્વતમાંથી નીકળી ઓખીને મળે છે.

ઓખી (૩,૨૦૦ માઇલ):—આલ્તાઈ પર્વતમાંથી નીકળી ઓખીના અખાતમાં પડે છે.

યેનેસી (૨,૯૦૦ માઇલ):—મોંગોલિઆના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી ઉત્તર મહાસાગરમાં પડે છે.

લીના (૨,૮૦૦ માઇલ):—બૈકલ સરોવરની ઉત્તરમાંથી નીકળી ઉત્તર મહાસાગરમાં પડે છે.

પૂર્વ તરફ વહેતી નદીઓ:—નીચેની ત્રણ મોટી નદીઓ પૂર્વ તરફ વહે છે.

આમુર (૨,૭૦૦ માઇલ):—યાખ્લોનોઈ પર્વતોમાંથી નીકળી ઓકોટરકના અખાતમાં પડે છે.

હોઆંગહો (૨૫,૦૦ માઇલ):—તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી પેચેલીના અખાતમાં પડે છે. આને પીળી નદી કહે છે.

યાંગસેકયાંગ (૩,૨૦૦ માઇલ):—તિબેટના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી પાસિફિક મહાસાગરમાં પડે છે. તેમાં ૨,૦૦૦ માઇલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે. આ નદી એશિયા ખંડમાં સૌથી મોટી છે.

દક્ષિણમાં વહેતી નદીઓ:—સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા, ધરાવદી, મિનામ, મિકાંગ, યુક્ટેરિસ અને તૈગ્રિસ: આ નદીઓ પૈકી હિંદુસ્તાનની નદીઓ વિષે આપણે શીખી ગયા છીએ.

મિકાંગ (૨,૮૦૦ માઇલ):—તિબેટમાંથી નીકળી બ્રહ્મદેશ, સિઆમ, કમ્બોડિયા અને કોચીન ચીનમાં થઈ ચિનાઈ સમુદ્રમાં પડે છે.

યુક્ટેરિસ (૧,૭૦૦ માઇલ):—આર્મીનિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી ધરિનના અખાતમાં પડે છે.

તૈગ્રિસ (૧,૧૦૦ માઇલ):—આ નદી પણ આર્મીનિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળી યુક્ટેરિસ નદીને મળે છે.

સરોવરને મળનારી નદીઓ:—મહાસાગરમાં નહિ પડનારી નદીઓમાં મુખ્ય ઍક્સસ અથવા આમુદર્યા (૧,૩૦૦ માઇલ) અને સીરદર્યા અથવા સીહુન એરલ સમુદ્રમાં પડે છે. ઇલી નદી બલકાશ સરોવરમાં પડે છે, યુરલ નદી કાસ્પિયન સમુદ્રમાં પડે છે, અને જૉર્ડન નદી મૃત સરોવરમાં પડે છે. જૉર્ડન નદી પૃથ્વીની સપાટી પર બહુ જ નીચાણના પ્રદેશમાં વહે છે.

૫. સરોવરો

મધ્યના ઉચ્ચ પ્રદેશની ઉત્તરે સરોવરો વધારે માલમ પડે છે. તેમાં કેટલાંક મીઠા પાણીનાં અને કેટલાંક ખારા પાણીનાં છે. મીઠા પાણીનાં સરોવરોમાં મુખ્ય ઍકલ, જાક્યા અને વુલર છે. ખારા પાણીનાં સરોવરોમાં કાસ્પિયન, એરલ, બલકાશ અને મૃત સરોવરો મુખ્ય છે.

કાસ્પિયન સમુદ્ર (૧,૭૦,૦૦૦ ચો. મા.):—આ સરોવર દુનિયામાં સૌથી મોટું છે. તેનો વિસ્તાર મુંબઈ ઇલાકા જેટલો છે. આ સરોવર અને એરલ સમુદ્ર (૨૬,૦૦૦ ચો. મા.) એક વખત ઉત્તર મહાસાગરના કોઈ અંદર ગએલા અખાતના ભાગ હોવા જોઈએ, એમ માનવામાં આવે છે. કાસ્પિયન સમુદ્ર દરિયાની સપાટીથી ૮૫ ફુટ નીચું છે.

મૃત સરોવર:—પૅલેસ્ટાઈનમાં દરિયાની સપાટીથી ૧,૩૦૦ ફુટ નીચું છે. તે એટલું તો ખાઈ છે કે તેમાં માછલાં જીવી શકતાં નથી, અને તેમાં માણસ બુચની માફક તરી શકે છે.

ઐકલ સરોવર (૨૪,૦૦૦ ચો. મા.):—આ મીઠા પાણીનું સરોવર ૧,૫૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ આવેલું છે. તે દુનિયામાં ઉંડામાં ઉંડું સરોવર છે.

વુલર સરોવર:—કાશ્મીરમાં જેલમ નદીના પહોળા પ્રવાહથી બનેલું છે.

૬. ટાપુઓ

એશિયા ખંડની પૂર્વ તરફ મોટા ટાપુઓ જોવામાં આવે છે. ઉત્તર મહાસાગરમાં **નવો સાઇબીરિયા** નામે ટાપુ છે. તેની જમીનમાંથી હાંથીદાંત મળે છે. પાસિફિક મહાસાગરમાં ક્યુરાઈલ નામનો ટાપુ જ્વાળામુખીના પ્રદેશનો બનેલો છે. તે તરફ બીજા ટાપુઓ **સેગેલીઅન, જાપાનના ટાપુઓ, લુચુ, ફોર્મોસા** અને **હૈનાન** છે.

હિંદી મહાસાગરમાં **સિલોન** અને જૂમધ્ય સમુદ્રમાં **સાઇપ્રસ** છે.

૭. આબોહવા

આ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવથી છેક વિષુવવૃત્ત સુધી આવેલો હોવાથી તેમાં દરેક જાતની હવા નજરે પડે છે. આબોહવાનો આધાર અક્ષાંશ, ઉંચાણ અને પડોશમાંના દરિયા પર રહેલો છે. આ બધાં કારણોની અસરથી તેમાં બહુજ ગરમ, મધ્યમસર હવાવાળા, મોન્સૂનના પ્રદેશો વગેરે બધી જાતના પ્રદેશો નજરે પડે છે. સામટું મેળે જોતાં આબોહવા પ્રમાણે એશિયાના સાત ભાગ થાય છે.

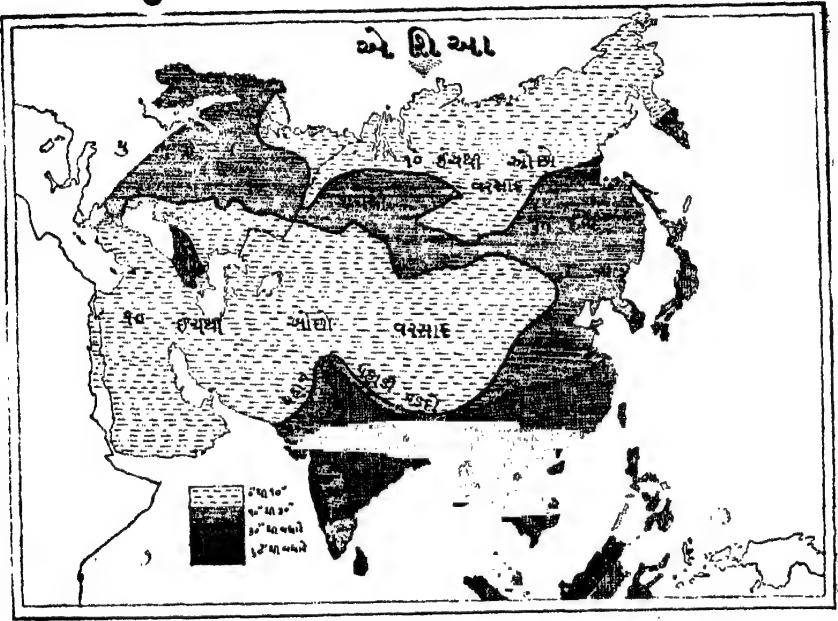
(૧) **ઉત્તરનો પ્રદેશ:**—આ પ્રદેશની હવા સુકી અને ઠંડી છે. ત્યાં વરસાદ બહુ પડતો નથી. શિયાળામાં આ પ્રદેશમાં એટલી બધી ઠંડી પડે છે, કે નદીઓનાં પાણી ઠરી જઈને બરફ બની જાય છે.

(૨) **રણનો પ્રદેશ:**—આ પ્રદેશ અરબસ્તાનથી ગોબીના રણ સુધી લંબાય છે. તેમાં રાત્રે ઘણી ઠંડી અને દિવસે સખત તાપ પડે છે. તેમાં વરસાદ ભાગ્યેજ પડે છે. આ પ્રદેશમાં આવેલાં મુખ્ય રણો અરબસ્તાનમાં, ઈરાનમાં, હિંદુસ્તાનમાં અને ચીનમાં છે.

(૩) **મોન્સૂનના પ્રદેશ:**—હિંદુસ્તાન, હિંદી ચીન, શુદ્ધ ચીન, મલયદ્વીપસમૂહ અને જાપાન એ મોન્સૂનના પ્રદેશો છે. એ પ્રદેશોમાં શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું એવી ત્રણ ઋતુઓ હોય છે.

(૪) ગરમ પ્રદેશો:—મલયદ્વીપસમૂહ, સિયોન અને હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગ વિષુવવૃત્તની પાસે હોવાને લીધે ગરમ પ્રદેશો છે. આ ભાગોમાં ગરમી અને વરસાદ આખું વર્ષ પડે છે.

(૫) મધ્યમસરઘાસવાળી જમીનના પ્રદેશો:—આવા પ્રદેશો એશિયા અને યુરોપના જોડાણની આસપાસ છે.

એશિયા ખંડ : વરસાદ

(૬) ઠંડા મધ્યમસર દરિયાઈ હવાનો પ્રદેશ:—આખા ખંડમાં આવા પ્રદેશ માત્ર જાપાન છે.

(૭) બહુજ ઠંડીના પ્રદેશો:—સાઈબીરિયાની ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્રમાં આવેલા દ્વીપોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

૮. વનસ્પતિ

વનસ્પતિનો આધાર આબોહવા પર રહેલો છે. બહુજ ઠંડા પ્રદેશોમાં કોઈ પણ ઉગી શકતું નથી. આવા પ્રદેશમાં ઉનાળામાં ઢુંકા છોડવા અને સેવાળ થાય છે. આ પ્રદેશને ઢુંકાનો પ્રદેશ કહે છે.

સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં શિયાળામાં બહુ થોડું ઉગે છે, પણ વસંત ઋતુ એસે કે તરતજ પાંદડાં ફૂટે છે. આવા પ્રદેશોમાં ઝાડ ઘણાં થાય છે, અને ઘાડાં જંગલો પણ હોય છે. રણવાળા પ્રદેશોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે માત્ર ધામજ થાય છે. પશ્ચિમ તરફના રણના પ્રદેશમાં અગ્નુરીનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. પાસિફિક તરફનો ઢોળાવ રણ જેવો નથી. તેમાં એપલ, વાલનટ અને લીંબુનાં ઝાડ થાય છે.

વરસાદના પ્રદેશમાં ચોખા, શેરડી, ગળી અને અપ્રીણ થાય છે. દુનિયામાં પેદા થતા ચોખાનો લગભગ અડધો ભાગ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે.

ડુંગરો પર ચા થાય છે. હિંદુસ્તાન અને સિલોન મળીને દુનિયાની ચાની અર્ધ ઉપરાંત ચા પુરી પાડે છે. ડુંગરો પર પુષ્કળ જંગલો છે.

દરિયાકિનારા પર નાળિયેર, સોપારી, તેજના અને પુષ્કળ મેવો થાય છે.

૯. જનાવર

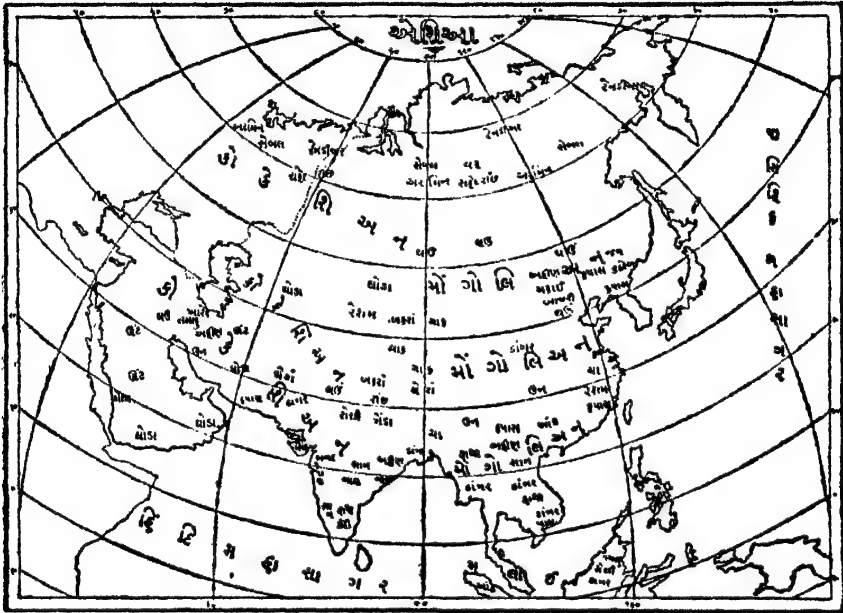
છેક ઉત્તરમાં જ્યાં લાંબા વખત સુધી બરફ પડી રહે છે, ત્યાં મુખ્ય જનાવર રેન્ડીઅર છે. રેન્ડીઅર બરફ પર બહુજ સારી રીતે ચાલી શકે છે. આ જનાવર ત્યાંનાં માણસોને વાહનનું સાધન છે. વળી તેનું દૂધ તથા માંસ ખોરાક તરીકે વપરાય છે.

જંગલોના પ્રદેશમાં રીંછ, રૂવાંવાળાં પ્રાણીઓ અને બે ખુંધવાળાં જાંટ જોવામાં આવે છે. મધ્ય એશિયામાં ઘોડા અને તિબેટમાં યાક નામનાં બળદ જેવાં પ્રાણીઓ વાહન માટે ઉપયોગમાં આવે છે.

હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનમાં હાથી, વાઘ, સિંહ, ઘોડા, ગેંડા, પાડા અને રીંછ જોવામાં આવે છે. અરબસ્તાન અને ઇરાનના ઘોડા વખણાય છે.

૧૦. લોકો.

એશિયા ખંડમાં લોકોની મુખ્ય બે જાતો છે: (૧) કૉકેશિયન, (૨) મોંગોલિયન; ત્રીજી મહત્વ નામની જાત માત્ર દક્ષિણમાં નજરે પડે છે. એશિયા ખંડની વસ્તી દુનિયાની વસ્તીના અર્ધ ઉપરાંત છે.

એશિયા ખંડ : લોકો, જનાવર અને પેદાશ

કૉકેશિયન જાતમાંથી ઉતરી આવેલા લોકો એશિયા ખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં અને હિંદુસ્તાનમાં વસે છે. આ લોકો ગૌર અને ધર્વવર્ણ હોય છે, અને તેઓના વાળ કાળા અથવા બદામી રંગના અને મુંવાળા હોય છે. તેમનું મોં સહેજ લાંબું હોય છે, અને તેઓ શરીરે ઉચા અને કઠાવર હોય છે.

મોંગલ જાતના લોકો ઉત્તર એશિયા અને મધ્ય એશિયામાં વસે છે. તેમની ચામડી પીળી હોય છે. તેમનાં માલનાં હાડકાં ઉપસેલાં, આંખો

ત્રાંસી અને સાંકડી, નાક ચપટાં, વાળ સીધા અને કાળા, અને દાઢી આછી હોય છે.

મલય લોકોની આંખો કોકેશિઅન જેવી, વાળ મેંગોલિઅન જેવા લાંબા અને બરછટ, અને મોઢાનો ઘાટ કાળા હાથસીના મોઢા જેવો અને જરા ચપટો હોય છે.

૧૧. ધર્મો

એશિયા ખંડમાં મુખ્ય ધર્મ ત્રણ છે: (૧) હિંદુ, (૨) બૌદ્ધ અને (૩) મુસલમાન. થોડા ખ્રિસ્તીઓ પણ છે.

ચીન, જાપાન, હિંદી ચીન અને સિલોનના લોકોનો મુખ્ય ધર્મ બૌદ્ધ છે. હિંદુસ્તાનમાં ૩ લોકો હિંદુ ધર્મ પાળે છે. નૈર્ઋત્ય તરફના લોકોને મુખ્ય ધર્મ મુસલમાન છે.

૧૨. ખનીજો

એશિયા ખંડમાં ઘણી જાતના કીમતી ખનીજો નીકળે છે.

ધાતુઓમાં સોનું અને બીજી કીમતી ધાતુઓ, લોખંડ, તાંબું અને ક્લાર્ક મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે.

બીજા ખનીજોમાં કોયલા, કેરોસીન અને મીઠું મુખ્ય છે.

૧૩. ખેતીની પેદાશ

ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોમાં અને સાર્ધબીરિઆમાં અનાજ પાકતું નથી. તેમની દક્ષિણમાં આવેલા એશિયા માર્ક નોર, ચીન અને જાપાનમાં ડાંગર, જુવાર, મકાઈ અને ઘઉં થોડા ઘણા ઉત્પન્ન થાય છે. વરસાદવાળા ગરમ પ્રદેશમાં મુખ્ય પાક ડાંગર છે, અને તે ભાગમાં લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. દક્ષિણમાં આ ઉપરાંત શેરડી, ગરમ મસાલા, શુદ્ધ, ગટાપર્ચા, ઈંડિઆ રબર, રાણ અને ઔષધિ થાય છે.

ખેતીની બીજી મુખ્ય પેદાશમાં રૂ, શણ, તમાકુ, અરીસુ, ચા અને શુદ્ધ મુખ્ય છે. સાગની પેદાશ પણ સારી છે.

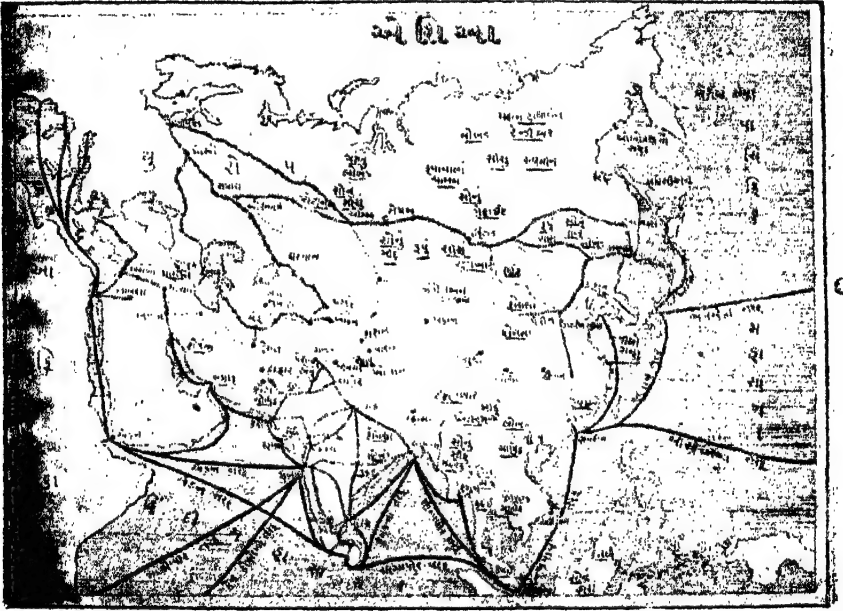
૧૪. હુન્નરઉદ્યોગ

એશિયાના મુખ્ય હુન્નરો ચીન અને હિંદુસ્તાનમાં છે. તેમાં સુતરાઉ કાપડ, કાપડના કાચાઓ અને ટાટ છે. આ ઉપરાંત ચીનમાં અને

જાપાનમાં રેશમી કાપડ અને ફટાકડા બનાવવામાં આવે છે. ખીજા દુનિયામાં શેતરંજીઓ, શાલો, કાથાનાં દોરડાં વગેરે છે, પણ તે મોટા પ્રમાણમાં બનતાં નથી.

૧૫. વેપાર અને વેપારના માર્ગો

એશિયા ખંડમાં ઘણે ભાગે કાચો માલ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પરદેશ ચઢે છે. પરંતુ તૈયાર થએલો ઘણો માલ તો પરદેશથી આવે છે.

એશિયા ખંડ : ખનીજ, પેદાશ અને વ્યવહારના માર્ગો

આયાતમાં સુતરાઉ, રેશમી, ઊનનું અને શણનું કાપડ, સાંચાઓ અને ઉપયોગી ધાતુઓ છે.

મુખ્ય નિકાસ ચા, રેશમ, રંગો, તેલી બીયાં, જુદાં, ગરમ મસાલા, ચોખા, ઊન, શણ, સાગ અને કુરોસીન છે.

પરદેશનો વેપાર દરિયામાર્ગે ચાલે છે. ખંડની અંદરના વેપાર માટે બની શકે ત્યાં રેલવે લાઈનો છે, અને બાકીને બીજે ઠેકાણે વણઝારના માર્ગો છે.

આવી એક રેલવે લાઈન ઉત્તરમાં ચીનના બ્લેડીવોસ્ટોક અંદરથી શરૂ થઈ યુરોપમાં છેક લેનિનગ્રેડ સુધી જાય છે.

ચીનમાં બહુ થોડી રેલવે છે. જાપાનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં ઘણી રેલવે લાઈનો છે. મધ્ય એશિયામાં ફક્ત વણઝારના માર્ગોનો જ ઉપયોગ થાય છે; કારણ કે ત્યાં કુદરતી અડચણોને લીધે તથા વેપાર કરવા માટે જોઈતા માલની અછતને લીધે રેલવે પોષાય એમ નથી.

એશિયા ખંડના પશ્ચિમના દેશોમાં મેસોપોટેમિયા, અરબસ્તાન, એશિયા માઈનોર અને રશિયન તુર્કસ્તાનમાં થોડી રેલવે લાઈનો છે.

એશિયા ખંડમાં જળમાર્ગ તરીકે ઉપયોગમાં આવે તેવી નદીઓ પણ બહુ જ થોડી છે. ચીનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં થોડી નદીઓ જળમાર્ગ તરીકે વપરાય છે.

દરિયામાર્ગે વહેવાર માટે નીચેનાં બંદરો સારાં છે.

હિંદુસ્તાન:—મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, કરાંચી અને રંગુન.

સિલોન:—કોલમ્બો. | ચીન:—શાંગહાઈ, હાંગકાંગ.

જાપાન:—યોકોહામા. | એશિયા માઈનોર:—સ્મર્ના.

અરબસ્તાન:—એડન. | મલયદ્વીપો:—સિંગાપોર.

૧૬. રાજકીય વિભાગો

એશિયા ખંડના આબોહવા પ્રમાણે આપણે સાત વિભાગ પાડ્યા છે, પણ તેના રાજકીય વિભાગો ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

(૧) ઉત્તર તરફના દેશોમાં સાઇબીરિયા, કૉકેશિયા અને રશિયાઈ તુર્કસ્તાન છે.

(૨) પામીરથી પશ્ચિમ તરફ અરબસ્તાન, ઈરાનનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અને એશિયાઈ તુર્કસ્તાન આવેલા છે.

(૩) મધ્ય એશિયામાં તિબેટ, ચિનાઈ તુર્કસ્તાન અને મોંગોલિયા આવેલા છે.

(૪) પૂર્વ અને દક્ષિણ એશિયાના વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં હિંદુસ્તાન, સિલોન, બ્રહ્મદેશ, હિંદી ચીન, ચીન, જાપાન અને કોરીયા આવેલા છે.

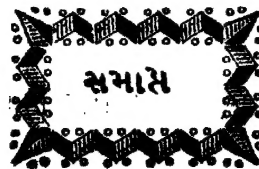
આ બધાં રાજ્યો વિષે આપણે આગળ શીખીશું.

એશિયા ખંડ : રાજકીય વિભાગો અને મુખ્ય ધર્મો

કૃતિ અને પ્રશ્નો

૧. પાંચ ખંડોનાં નામ લખો. પૃથ્વી પર દરેકનું સ્થાન ક્યાં છે તે સમજાવો.
૨. એશિયા ખંડ બધા ખંડોમાં શી રીતે મોટો છે ?
૩. પામીર વિષે જે જાણતા હો તે લખો.
૪. એશિયા ખંડની ગિરિમાળાનો નકશો દોરો.
૫. એશિયાની કુદરતી રચના સમજાવો.
૬. નીચેનાં વિષે શું જાણો છો ?
યાંગસેક્યાંગ, યુક્કેટિસ, જૉર્ડન, બૈકલ, મૃત, સેગેલીઅન, સાઈપ્રસ કોલંબો, શાંગહાઈ અને ચૌકોહામા.
૭. એશિયાની આબોહવા ધ્યાનમાં લઈ મુખ્ય પ્રદેશ પાડી બતાવો દરેકને લગતી ટુંકી વિગત આપો.
૮. એશિયા ખંડમાં જે જનાવરો તમારી નજરે નવાઈ પમાડે એ હોય તેનાં નામ આપો.
૯. એશિયા ખંડની વનસ્પતિ વિષે શું જાણો છો ?
૧૦. કૉકેશિઅન અને મોંગોલિઅન લોકોનો મુકાબલો કરો.
૧૧. અ. એશિયા ખંડમાં ચા અને ડાંગરની ખેતીની પેદાશ—
બ. ટાટ, ફટાકડા અને રેશમી કાપડનો ઉદ્યોગ—
ક. બ્લેડીવોસ્ટૉકથી યુરલ પર્વત સુધી પશ્ચિમ સરહદ સુધીનો રેલવે માર્ગ—
ડ. જાણીતાં ખંદરોનાં નામ અને અગત્ય—
એ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.
૧૨. એશિયા ખંડનો નકશો દોરી તેમાં રાજકીય વિભાગોનાં નામ લખી બતાવો.

પ્રાથમિક શાળાનાં ધોરણો માટે મંજુર થયેલાં ભૂગોળનાં
પાઠ્ય પુસ્તકો

સરળ ભૂગોળમાળા

મણકો ૧લો, ગુજરાત (ત્રીજા ધોરણ માટે) ૦-૪-

મણકો ૨જો, મુંબઈ ઇલાકો (ચોથા ધોરણ માટે) ૦-૫-

મણકો ૩જો, હિંદુસ્તાન (પાંચમા ધોરણ માટે) ૦-૫-

: લેખક :

દ્વારકાદાસ મોતીચંદ દોશી. બી. એ., એસ. ટી સી. ડી. (ઓનર્સ)
ટી. ડી. (લંડન)

હેડમાસ્ટર, ગવર્નમેંટ હાઈસ્કૂલ, નડીઆદ.

આ પુસ્તકોને અંગે ત્રણે ધોરણો માટે

સરળ ભૂગોળ નકશાપોથીઓ

પણ તૈયાર થાય છે.

જો ભૂગોળનું શિક્ષણ સફળ અને માનુષી તત્વવાળું
બનાવવું હોય તો ઉપરનાંજ પુસ્તકો વાપરો.

સોલ એજન્ડસ

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ,

નાણાવટ, સુરત.

